

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HELLE ASKGAARD

Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970

Zusammenfassung:

Die industrielle Entwicklung in Südjütland
von 1920 bis 1970

KØBENHAVN

C. A. REITZELS FORLAG

Bianco Lunos Bogtrykkeri A-S

1970

HELLE ASKGAARD

Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970

Zusammenfassung:

Die industrielle Entwicklung in Südjütland
von 1920 bis 1970

KØBENHAVN

C. A. REITZELS FORLAG

Bianco Lunos Bogtrykkeri A-S

1970

Redaktion:

Professor, dr. Niels Kingo Jacobsen

Amanuensis Ruth Helkiær Jensen

ISBN 87 421 0500 5

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Page
Kap. 1. Indledning	5
1. Almindelige bemærkninger	5
2. Emnets afgrænsning	5
3. Materialets art	7
4. Randhulkort, rudenet samt brancheinddeling	8
Kap. 2. Forholdene omkring 1920	10
Kap. 3. Befolkningsforhold, transportsystemet og de offentlige værker	15
1. Befolkningsudviklingen fra 1920 til i dag	15
Aldersfordeling	15
Geografisk fordeling	18
Vækstområder	27
Vandringer	34
2. Veje og transportmidlernes udvikling	36
Jernbanenettet	39
Vejene	42
Skibsforbindelser	48
Flyforbindelser	48
3. De offentlige værker i Sønderjylland	50
Elektricitet	50
Organisation	52
Højspændingsværkets forbindelser uden for Sønderjylland	53
Opbygning og udvikling af højspændingsværket	56
Økonomi og prispolitik	60
Gas	62
Kap. 4. Den industrielle udvikling fra 1920 til 1970	64
1. Erhvervsfordelingen	64
2. Industriens forhold i 1920 og de første år efter	65
3. Den samlede industris udvikling fra genforeningen til 1935	73
4. Udviklingen efter 1935	79
5. Den samlede industris geografiske fordeling	84
6. Virksomhedernes størrelsesfordeling	86
7. De gamle industrier	90
Bryggerier og tobaksfabrikker	91
Trykkerier	94
Klædefabrikken og tekstilindustrien	97
Marcussen & Søn	101
8. Teglværkerne	102
Naturgeografiske forhold	103
Historisk udvikling	104
Rids af den videre udvikling	105
Tekniske forhold	106
Den sønderjyske teglindustri geografiske beliggenhed	109

	Page
Produktions- og afsætningsforhold	109
Organisationsforhold	113
Sammenslutningens formål.....	115
Produktionen	116
Sammenfatning.....	120
9. Mejerier og slagterier.....	123
Svineslagterierne.....	123
Mejerierne	129
Øvrige næringsmiddelindustri	137
10. Fodtøjs- og beklædningsindustri	138
11. Træindustri	141
12. Jern- og metalindustri.....	146
13. Den industrielle udvikling i Sønderjylland 1958-67, illustreret ud fra virksomhedernes strømforbrug	153
Kap. 5. Købstædernes industri, dens branchemæssige fordeling og in- dustriens beliggenhed	162
1. Industriens størrelse og branchemæssige fordeling.....	162
Haderslev.....	162
Sønderborg	167
Åbenrå	170
Tønder	172
2. Industriens beliggenhed	174
Kap. 6. Tværgående analyser af den sønderjyske industri.....	179
1. Bevirkede den nye grænse flytninger eller nylokaliseringer.....	179
2. Arbejdskraften. Pendlingsanalyse	180
3. Knopskydende virksomheder	191
4. Lokaleforhold og lokalisering	192
5. Spredes industrien i Danmark	197
Kap. 7. Det offentliges indflydelse på den industrielle udvikling	205
Kap. 8. Sammenfatning.....	209
Appendiks. Materialets indsamling og vurdering.....	210
1. Kraks tillæg 1920.....	210
2. Erhvervstællinger	210
3. Produktionsstatistik	215
4. Kompas	218
5. Arbejdstilsynet	220
6. Egen tælling	221
7. Arkiver.....	224
8. Materiale om teglværkerne.....	224
9. Materiale om elværkerne	224
10. Andet trykt materiale	225
11. Aviser.....	225
Noter	226
Litteraturfortegnelse	231
Zusammenfassung	233

KAPITEL 1

INDLEDNING

1. Almindelige bemærkninger

Industriforhold er et emne, der forholdsvis sjældent er taget op til behandling i Danmark. *Axel Nielsen* har skrevet »Industriens historie i Danmark«, hvis tredje og sidste bind udkom i 1944. Fremstillingen strækker sig til 1870. *Richard Willerslevs* disputats fra 1952 har ordlyden »Studier i dansk industrihistorie 1850–1880«. Desuden har *Kristian Antonsen* i sin disputats skrevet om »Placeringen af Danmarks industri 1938 til 1960«. Kbh. 1964. Disse tre fremstillinger omhandler den samlede danske industri i forskellige perioder. I bøger, tidsskrifter, festskrifter, jubilæumsbøger og aviser kan træffes artikler om enkelte fag eller virksomheder, ofte en historisk gennemgang, og i dagens debat diskuteres hyppigt de økonomiske aspekter af en industriel udvikling, ikke sjældent i forbindelse med egnsudvikling. Men der findes ikke nogen stærk tradition for at beskæftige sig med industri her i landet, hverken hos økonomer, historikere eller geografer.

Med emnet Sønderjylland forholder det sig ganske anderledes. Få egne i Danmark er beskrevet med en sådan intensitet som den sønderjyske. De problemer, forskere gennem tiden har beskæftiget sig med her, er imidlertid for historikeres vedkommende hovedsageligt nationale, politiske og kulturelle spørgsmål og for geografers vedkommende marsken og vadehavet. Det sønderjyske erhvervsliv findes kun få steder selvstændigt behandlet, og da i tidsskriftartikler og i forskellige jubilæumspublikationer for landsdelen. Hensigten med denne fremstilling er at søge at give en samlet skildring af den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970.

2. Emnets afgrænsning

Danmarks Statistik opfatter almindeligvis industri som fremstillingsvirksomhed med mindst 6 arbejdere. Den samme definition er lagt til grund for denne fremstilling. Mindre virksomheder er dog taget med, hvor hensynet til emnet kræver det.

Industriel udvikling kan måles ved hjælp af flere indikatorer.

Den mest almindelige er antallet af beskæftigede. Af andre indikatorer kan nævnes antallet af nyetablerede virksomheder, kraftforbrugets størrelse, produktionens omfang enten i penge eller i varemængde og endelig det antal personer, som forsørges gennem industrien. De her nævnte mål er behæftet med forskellige fejlkilder, der kun vanskeligt kan elimineres. En stagnation i antal ansatte vil f. eks. ikke umiddelbart kunne tolkes som en nedgang i produktionen. En produktionsforøgelse kan ske, dels ved antagelse af flere arbejdere, dels ved rationalisering, og hvis den sidste udvej vælges, vil den medføre stagnation eller endog nedgang i beskæftigelsen. I dette tilfælde behøver stagnation eller tilbagegang ikke at indicere ringe kår for industrien.

En opgørelse af værditilvæksten på lokaliteter ville være det mål, der var behæftet med færrest fejlkilder, men på forespørgsel oplyste Danmarks Statistik, at selv om man havde viljen til at give de pågældende oplysninger, ville det ikke være muligt, da de ikke foreligger på geografiske områder. Større virksomheder med hovedsæde i København, der lader forarbejdning foretage på andre geografiske lokaliteter, har f. eks. tilladelse til at opgive deres produktion for virksomheden som helhed uden specifikation af hvilken værditilvækst, der er sket hvor. Af denne årsag kan den industrielle udvikling i en enkelt landsdel af Danmark ikke illustreres ved værditilvækst.

Da en beskrivelse af den industrielle udvikling i et mindre geografisk område kun vanskeligt lader sig gøre uden velvilje fra Danmarks Statistik, idet de officielt udgivne statistikker kun sjældent giver så detaljerede oplysninger, som man måtte ønske, og da Danmarks Statistik betragter oplysninger om »antal beskæftigede pr. virksomhed« som relativt uskyldige, er denne indikator valgt som mål for udviklingen i hovedparten af undersøgelsen, trods de fejlkilder, det måtte medføre.

Ved Sønderjylland forstås det landområde, der fra 1864 til 1920 var under tysk administration, og som ved folkeafstemningen den 10.2.1920 tilkendegav, at det ønskede dansk overherredømme med 75 pct. af stemmerne.

Afstemmingsområdet var inddelt i 3 zoner. 1. zone, det nuværende Sønderjylland, overgik samlet til Danmark, selv om ikke alle sogne havde dansk flertal. I 2. zone stemtes den 14.3., men resultatet blev det for Danmark nedslående, at 51.724 stemte tysk, og 12.800 dansk. Flensborg kom altså ikke til Danmark, selv om mange havde ønsket det.

Det officielle navn for Sønderjylland var »de sønderjyske landsdele«, en betegnelse, der anvendes i alle betænkninger, udvalg og kommissioner nedsatte i forbindelse med overgangen fra tysk til dansk administration. I publikationer fra Danmarks Statistik, der vedrører geografiske fordelinger, kaldes Sønderjylland »Sydlige Jylland«.

Sønderjylland deles endnu i 1970 i 3 amter og 4 amtsråds kredse: Haderslev, Åbenrå-Sønderborg og Tønder amter, og Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder amtsråds kredse. Denne administrative inddeling er delvis skabt i 1920, i den tyske tid fandtes en kredsinddeling.[1] Haderslev, Åbenrå og Sønderborg kredse indlemmedes helt. Kun den nordlige del af Tønder kreds var beliggende i 1. zone, hvorfor denne kreds ved genforeningen deltes i to. Det område af Tønder kreds, der kom til Danmark, skønnedes for lille til at danne et selvstændigt amt, derfor blev den vestlige del af Haderslev kreds (Hviding herred) lagt til Tønder kreds. Åbenrå kreds forøgedes med de nordligste dele af Flensborg kreds, der også tilhørte 1. zone.

Disse nye kredse blev til danske amter. Endnu en administrativ ændring skete i 1932, idet Åbenrå og Sønderborg amter blev sluttet sammen til et amt med en fælles amtmænd.[2] Hvor den administrative inddeling lægges til grund for skildringen af den industrielle udvikling, anvendes de fire amtsråds kredse. Med hensyn til kommuner anvendes den i 1962 eksisterende inddeling.

Når den nye amtsinddeling træder i kraft, vil de tre sønderjyske amter gå sammen til et storamt. Amtet vil komme til at bestå af 23 kommuner. Siden 1962 er der foretaget flere kommunesammenlægninger og pr. 1.4.1970 vil de nye storkommuner træde i kraft. De sønderjyske grænser vil hermed blive ændret, idet det nordlige Haderslev amt får tilføjet de tidligere kommuner i Vejle amt: Hejls, Vejstrup og Taps. Til gengæld mister Tønder amt Hviding, Roager og Spandet kommune, der går til Ribe amt.

3. Materialets art

I Appendiks side 210 beskrives og vurderes det anvendte materiale nærmere. Meget vigtig er en gennemgang af hvert sønderjysk skema fra Erhvervstællingen 1935. Desuden er skemaerne for produktionsstatistikken for årene 1920-25, 1932-33, 1938 og 1948 gennemgået. En ulempe ved produktionsstatistikken er, at den først i 20'erne kun medtog et begrænset antal brancher. Særoplysninger er

stillet til rådighed af Arbejdstilsynet, De forenede Teglværkers kontor i Egersund og de sønderjyske elektricitetsværker. Enkelte bilag er fundet i Erhvervsarkivet i Århus og Landsarkivet i Åbenrå. Endelig er der i august 1968 udsendt et spørgeskema til samtlige sønderjyske industrivirksomheder, fig. 90. Efter telefonopkald til de virksomheder, der i første omgang undlod at returnere skemaet, lykkedes det at få besvarelsesprocenten meget nær 100.

4. Randhulkort, rudenet samt brancheinddeling

Alle ensartede oplysninger, der er indsamlet, f. eks. ved gennemgang af produktionsstatistikken og erhvervstællingen, er indført på randhulkort, således at hver enkelt virksomhed har et kartotekskort indeholdende oplysninger om:

Navn og adresse, med eventuelle flytninger
lokalisering i kommune og i rudenet
oprettelsesår og eventuelt nedlæggelsesår
branche

oplysninger om, i hvilke tællinger virksomheden er observeret med angivelse af arbejdstal m. m.
hovedafdeling eller filial, evt. salgskontor.

Af disse oplysninger skal kort omtales placeringen i branchen og rudenettets inddeling.

I Danmark gik man ved udsendelsen af produktionsstatistikken for 1947 for første gang over til anvendelse af en standarderhvervsgruppering, udarbejdet af det økonomiske og sociale råd under De forenede Nationer. Denne standardgruppering, også kaldet I.S.I.C., dannede grundlag for erhvervstællingen i 1948. Kommissionen anbefalede også at anvende den lokaløkonomiske enhed i stedet for den tekniske enhed.

Danmark gjorde skiftet på en gang, dels skiftede man gruppering, dels opgjorde man nu virksomhederne på lokaløkonomiske enheder. Den nye erhvervsgruppering har bevirket, at tællinger før og efter 1947-48 kun vanskeligt kan sammenlignes. Den gamle danske industriinddeling anbragte f. eks. skotøj under læderindustri, træskibs- og bådebyggeri under trævareindustri, jernskibs-, bil- og cykelfabrikker under metalindustri og el-, gas- og vandværker under kemisk industri.

Efter den internationale gruppering går fodtøj sammen med beklædning, alle former for transportmidler uanset fremstillings-

materialets art samles i transportmiddelindustri, og metalindustrien underinddeles i jern- og metalvarer, fremstilling af maskiner og fremstilling af elektriske artikler.

Ved kodning af kortene er I.S.I.C.'s inddeling lagt til grund, hvorfor også 35-tællingen er ordnet efter den nye gruppering, således at den kan sammenlignes med de nye tællinger.

Kodningen af virksomhederne har i enkelte tilfælde været vanskeligt, hvor der f. eks. foregik en meget forskelligartet produktion, men som kontrol har adresselisten fra produktionsstatistikken, hvorpå branchekoden var anført, kunnet anvendes. Andre tvivls-tilfælde har været virksomheder, der ligger på grænsen mellem træ-, sten-, ler- og glasindustri på den ene side og bygge- og anlægsvirksomhed på den anden side. Disse virksomheder er medtaget i det omfang, Danmarks Statistik har gjort det.

Desuden viste enkelte virksomheder under gruppen »olie- og olieprodukter« sig at være under den størrelse, der regnes for minimum, men da den officielle statistik har medtaget dem, er det også gjort her.

Hvor det har været muligt at gennemgå primærmaterialet, har virksomhedernes opgivelser kunnet ses, hvorfor alt materiale har kunnet kodes lokaløkonomisk, enten tallet så har drejet sig om arbejdere alene eller det samlede personel. Det har ikke på noget tidspunkt i tællingerne været overladt til virksomhederne selv at dele deres ansatte på tekniske enheder, uden at en samlet opgørelse har været anført.

Ved gennemgangen af de enkelte skemaer har hver virksomheds geografiske placering kunnet konstateres meget nøje, hvorfor en placering i rudenet syntes velegnet.

Ved placering af virksomhederne i rudenet fjernes den arealmæssige usikkerhed, der uundgåeligt vil fremkomme, hvis industrivirksomheder opgjort på administrative inddelinger skal sammenlignes.

På militærets generalstabskort er påtrykt et rudenet, med siden 1 km. Da der i 1968 kun findes ca. 275 virksomheder i Sønderjylland, hvis areal er ca. 4000 km², ville valg af et kvadrat med siden 1 km føre til en meget stor mængde tomme ruder. En side på 10 km ville til gengæld give et ret unuanceret billede, hvorfor siden 5 km er valgt, også ud fra den betragtning, at et »rundt« tal ville være mest behageligt at arbejde med.

Sønderjylland er derfor inddelt i ruder på 25 km², idet de militære koordinater med sluttal på 0 og 5 er anvendt som grænse. De ruder, der indeholder under 50 pct. land, er ved diagonaldeling overført til de tilstødende kvadrater.[3]

KAPITEL 2

FORHOLDENE OMKRING 1920

»Landsdelen lignede ved Genforeningen en forretning, der havde holdt totaludsalg, og den før så rige egn var i økonomisk henseende bleven en fattiggård« – således beskriver borgmester *Paulsen*, Tønder,[1] den tilstand, hvori Sønderjylland befandt sig i 1920.

Våbenstilstanden efter første verdenskrig indtrådte 11.11.1918, og straks, ja allerede før, begyndte H. P. Hanssen, den sønderjyske repræsentant i den tyske rigsdag i Berlin, at arbejde for den sønderjyske genforening med Danmark.

Den 17. november samme år holdt han en tale på Folkehjem i Åbenrå, hvori han bekendtgjorde, at det sønderjyske spørgsmål skulle løses efter Wilsonprogrammets grundsætninger på grundlag af folkenes selvbestemmelsesret. Fra denne dato antog mange, at en genforening var nær forestående.

Men fra den 17.11.1918 til den 10. juli 1920, da Christian den X. red over grænsen, gik der 20 måneder. Ingen ville formodentlig have troet i 1918, at der skulle gå så lang tid, og var ventetiden blevet kortere, kunne en del uheldige økonomiske forhold som følge af markens fald sandsynligvis være afværget. Det sønderjyske udvalg, der blev nedsat af den danske regering til at forberede overgangen, fik rigelig tid til sit arbejde.

Fredstraktaten blev underskrevet den 28.6.1919, hvorpå den skulle ratificeres af de implicerede lande. Dette var endelig afsluttet den 10.1.1920. Herefter kunne opfyldelsen af traktaten begynde. Efter at det tyske militær og de tyske embedsmænd havde forladt første zone, overgik forvaltningen til Den internationale Kommission, og afstemningen gennemførtes 10.2.

Efter at afstemningen havde fundet sted, skete genforeningen lidt efter lidt, kongens »indtog« var mere den endelige manifestation.

Det danske grænsegendarmeri rykkede ned til den nuværende grænse den 5. maj. Den 20. maj indførtes dansk mønt og røde postbude.

Danmarks suverænitet over Sønderjylland ansås for at være en kendsgerning, efter at de allierede havde notificeret grænsen i henhold til Versaillestraktaten den 16.6. Dagen efter udsendtes en

*Fig. 1. Folkehjem i Åbenrå. Her afholdtes folkemødet den 17. november 1918, hvor H. P. Hanssen talte fra balkonen til forsamlingen i haven.
 «Folkehjem» in Åbenrå. Hier fand das Volkstreffen am 17. November 1918 statt, wo H. P. Hanssen von dem Balkon aus zu der Versammlung im Garten sprach.*

kongelig anordning om, at Danmark havde overtaget administrationen. På dette tidspunkt havde man de første nødvendige love klar for at overtagelsen kunne ske, og rigsdagen havde færdigbehandlet dem til den 28. juni. Men først den 5. juli undertegnede den endelige traktat i Paris, hvor hovedmagterne overdrog Sønderjylland med den nye grænse til Danmark, og da traktaten var modtaget i København, underskrev Kongen indlemmelsesloven den 9. juli.[2]

Så mange led – og de nævnte er kun en brøkdæl – skulle der til, før genforeningen kunne anses for en realitet, og i mellemtiden måtte de ventende sønderjyder søge at få livet til at gå »sin vante gang«.

Fra slutningen af 1918 og begyndelsen af 1919 blev det klart, at den nordlige del af Sønderjylland ville komme til Danmark, selv om man ikke vidste hvor meget, og Tyskland så derfor ingen fordel i at

udbedre de skader, landsdelen måtte have pådraget sig under krigen, f. eks. slitage på veje, jernbaner m. m. Ligeledes kneb det i det sidste år før genforeningen stærkt med at få forsyninger som fødevarer og brændsel. Herom vidner skrivelsen, der er fundet på landsarkivet i Åbenrå i en pakke vedrørende fordringer eller erstatningskrav fra Sønderborg kommune til den tyske stat. Bilaget omhandler det sidste af fire punkter, på hvilke Sønderborg kommune ønsker erstatninger; det er skrevet i en redegørelse til den danske stat.

Redegørelse fra Sønderborg Købstads Magistrat til Sønderborg Amt vedrørende erstatningskrav mod Tyskland.

4. Angaaende Kommunens Krav om Erstatning fra den tyske Regering for udeblevne Kulleleverancer skal man tillade sig at bemærke følgende:

Kommunens Tab er opstaaet ved, at de tyske Myndigheder fuldstændig lod den i Stikken med Kulleleverancer i det sidste Aar før Genforeningen. Ifølge det herværende Kulfordelings-Kontors Meddelelse blev en stor Transport paa ca. 10.000 tons, som Tyskland burde have leveret til 1. Zone for Overgangstiden, tilbageholdt i Flensborg. Af dette Kvantum skulde Sønderborg Amt have modtaget ca. 4000 tons. Af denne Amtets Tilførsel vilde Sønderborg Købstad have modtaget en Væsentlig Part.

For nu at opretholde det kommunale Gasværks Drift i nogenlunde taalelig Grad, hvortil der ikke fra de tyske Myndigheders Side blev leveret nogensomhelst nævneværdigt Kvantum Kul, var man nødsaget til at købe Kul, som fra Tyskland var solgt til Danmark (Arbejdernes Fællesorganisations Brændsels-Forretning, København).

Disse Kul maatte betales til udenlandske Priser, som til den Tid laa betydeligt over de Priser, som de tyske Myndigheder burde have forsynet 1. Zone til. 1. Zone og dermed Sønderborg hørte jo til den Tid endnu fuldstændig til Tyskland.

Da man nu paa Grund af Møntforholdene umuligt kunde beregne en Gaspris i Mark, svarende blot nogenlunde til de Kronepriser, som maatte betales for Kullene, men var nødsaget til at holde sig nogenlunde til de indenlandske tyske Priser, opstod Tabet efter den vedføjede Opregning.

Det bemærkes, at det opgivne Beløb ved Revision af Dr. Karberg, som ordnede hele Kulforsyningen i den vanskelige Tid, er formindsket til Kr. 51.884,-.

25/4-1921.

Heraf ses, at brændselsleverancer, der var bestemt til Sønderborg amt, blev tilbageholdt i Flensborg, hvorfor man i Sønderborg for at opretholde det lokale gasværk blev nødsaget til at købe tyske kul via Danmark til høj pris. Episoder som denne har ikke kunnet undgå at besværliggøre dagligdagen og hindre samfundet i at fungere, som det plejede.

Den langsommelige genforening var hovedårsag til, at Sønderjyl-

land i så høj grad kom til at lide under markens fald. Endnu i foråret 1919 kunne man ved overgang fra mark til kroner have opnået en rimelig omvekslingskurs.[3]

Da marken begyndte at falde i løbet af 1919, ønskede folk at få gammel gæld afviklet på gunstige vilkår. Man søgte at optage kronelån med den hensigt senere at lade dem erstatte af kreditforeningslån. Men først i efteråret 1920 lod denne omveksling sig gøre, og i mellemtiden havde disse kronelån – der var givet i form af veksel-lån – trukket dyre renter. Hertil kom provision ved hver kvartalsfornylelse. De, der ventede længst med at konvertere deres gæld, fik den største fordel. Men ingen kunne jo vide, at faldet ville blive ved.

Afviklingen af gælden tog fart i løbet af 1919. Selv om banker og sparekasser i Nordslesvig i begyndelsen nægtede at medvirke ved transaktionerne, indvilgede de til sidst, da tvivlsomme mellemænd begyndte som hjælpere. De fleste markpenge havnede som indskud i banker og sparekasser. Sorteper blev de, der havde udlånt penge, og de, der lå med store beløb i rede penge.

Mange mennesker havde lidt tab ved markens fald. Landbruget, der havde fået en del penge mellem hænderne – på bekostning af deres husdyrhold og velgødede marker under krigen – havde måske nok fået afviklet noget af sin gæld, men investeringsbehovet var meget stort. Dertil kom, at landbruget ved skiftet fra den ene økonomikreds til den anden næsten kom fra asken og i ilden. Fra at have været under et system med toldbeskyttet landbrug kom området nu sammen med et af de mest frihandelselskende landbrug i verden.

For at afbøde de lidtte marktab i Sønderjylland oprettedes en udligningskasse. Den skulle yde erstatning for formue- og indtægtstab, som skyldtes rigsmarkkursens fald eller andre i forbindelse med krigen stående, uforskyldte årsager.[4] Næsten 21.000 mennesker af en befolkning på ca. 160.000 modtog penge fra udligningskassen.[5]

Blandt de øvrige hjælpeforanstaltninger, der sattes i gang, skal nævnes Lånekassen for Sønderjylland, der blev oprettet ved lov af 28.6.1920. Hensigten med lånekassen var at yde driftslån til handlende, næringsdrivende og landbrugere, der som følge af krigen, markens fald eller andre årsager ikke rådede over eller ad anden vej kunne skaffe sig tilstrækkelig driftskapital til grundlæggelse eller opretholdelse af deres økonomiske virksomhed. I almindelighed blev der ikke krævet sikkerhed for de pågældende lån.[6]

Da loven blev givet, var tanken, at lånekassens virksomhed

skulle ophøre ved udgangen af finansåret 1921–22, men i 1924–25 opstod der en del uro om de økonomiske forhold i Sønderjylland, især på grund af kronestigningen, hvorfor lånevirkksomheden genoptoges. Dette skete igen i 1927. Lånene ydedes således i tre serier. Opgøres alle tre serier, ser lånefordelingen ud som følger:[7]

Tabel I. Lånekassen for Sønderjylland.
Virksomheden i alle 4 amter 1920–27.

Handlende	1426 lån til beløb	3 667 460 kr.
Håndværkere	2532 » » »	4 826 950 »
Landmænd	3063 » » »	10 051 650 »
Arbejdere	454 » » »	763 500 »
Fiskere	195 » » »	317 850 »
Andre	812 » » »	1 909 950 »
	8482 » » »	21 537 360 »

Den nævnte hjælpeforanstaltning er den eneste, hvorunder en eventuel industri måtte komme ind. Af tallene ses, at halvdelen er gået til landbruget, samt at håndværkerne og arbejderne tilsammen har fået ca. 25 pct. af pengene. Skulle industri være inkluderet i »Andre« er størrelsen for lånet yderst beskedent.

Skal situationen, hvori Sønderjylland befandt sig i sommeren 1920, gøres op, må det siges, at landsdelen efter fire års krig og to års usikre forhold havde et stærkt nedkørt kapitalapparat. Landbruget havde udpint jord og manglede besætninger, og hele erhvervslivet havde et stort behov for investeringer til nyanskaffelser og omlægning for at svare til det nye økonomiområde.

KAPITEL 3

BEFOLKNINGSFORHOLD, TRANSPORTSYSTEMET OG DE OFFENTLIGE VÆRKER

1. Befolkningsudviklingen fra 1920 til i dag

Den sønderjyske befolkning talte ved folketællingen i 1921 163.622 mennesker. Ca. 30.000 sønderjyder havde været med i 1. verdenskrig, og mellem 5.000 og 6.000 kom ikke hjem. Fra 1864 til 1920 var den sønderjyske befolkning vokset med ca. 10 pct., mens Danmarks befolkningstal i samme periode næsten var fordoblet.

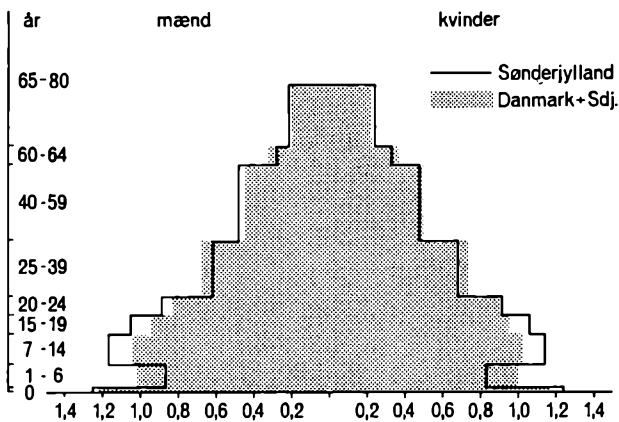
Aldersfordeling

Forskelle i køns- og aldersfordeling mellem den sønderjyske befolkning og det øvrige Danmarks ses af befolkningspyramiderne fig. 2. Når den viste aldersgruppering er lagt til grund, er det for også at kunne sammenligne de to landområder i moderne tid. Den senest udkomne folketælling på køn og alder er fra 1960 og anvender den viste gruppering. Folketællingen fra 1921, der har etårige grupper, er derfor omregnet efter samme kriterier. I øvrigt faldt et forsøg med en befolkningspyramide på 5-års grupperinger fuldstændig sammen med den viste, detaljerne ændrede ikke det afbildede resultat, og tilmed var den simplificerede pyramide betydelig mere overskuelig.

Af befolkningspyramiderne fra 1921 ses først, at det sidste år før tællingen har været præget af en stærk fødselstilvækst i sammenligning med de foregående 6 år, der omfatter krigsårene. Mens Sønderjylland i 1920 har større fødselshyppighed end resten af landet, har landsdelen en betydelig mindre fødselsrate under krigen og dette på trods af, at Danmark også under krigen havde færre fødsler end normalt. Dette ses af, at årgangene 1-6 år er mindre end årgangene 7-14 år.

Befolkningsgruppen 7-24 år er i begge køn relativt større i Sønderjylland end i Danmark. Mens kvindeproucenten i aldersgruppen 20-24 år er næsten sammenfaldende i Danmark og i Sønderjylland, ses der en forholdsvis stor forskel i den tilsvarende aldersgruppe for mændenes vedkommende. Med hensyn til forholdet mellem mænd og kvinder i hver pyramide for årene 20-24 konstateres i

BEFOLKNINGSPYRAMIDE FOR DANMARK OG SØNDERJYLLAND 1921

BEFOLKNINGSPYRAMIDE FOR DANMARK OG SØNDERJYLLAND 1960

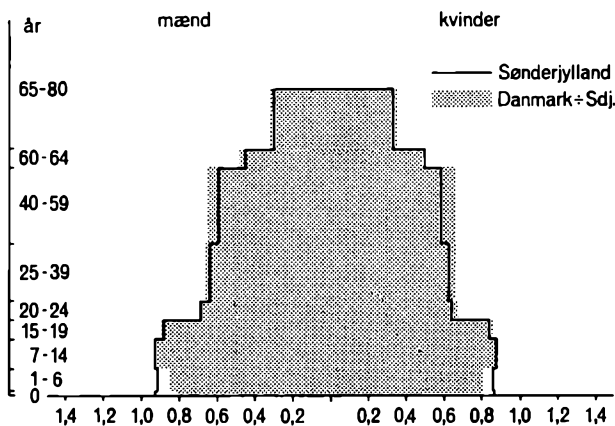

Fig. 2. Befolkningspyramide for Danmark og Sønderjylland 1921 og 1960. Iøjnefaldende træk i 1921 er den sønderjyske nedgang i fødselstallet under 1. verdenskrig samt de relativt få mænd i aldersgruppen 25-39 år. I 1960 er pyramiderne bredere for oven og smallere forneden; et resultat af nedgangen i dødeligheden i nyere tid og en tilsvarende nedgang i fødselshyppigheden.

Die Bevölkerungspyramide für Dänemark und Südjütland in den Jahren 1921 und 1960. Bemerkenswerte Züge für 1921 sind der Rückgang der Geburtenzahl in Südjütland während des 1. Weltkrieges, und die verhältnismässig wenigen Männer in der Altersgruppe 25-39 Jahre. 1960 ist die Pyramide oben breiter und unten schmaler, es ist dies ein Resultat des Rückganges in der Sterblichkeit in der neuen Zeit und eines entsprechenden Rückganges in der Geburtenanzahl.

Danmark en større procentvis forskel mellem kønnene end i Sønderjylland. Årsagen hertil kan måske være, at kvinder, der i Danmark vandrer til byerne, forbliver i statistikken, mens der er en stor chance

for, at vandrende sønderjyske kvinder forsvinder ud af landsdelen, som har en ret svag urbaniseringsgrad.

Betragtes aldersgruppen 25-39 år, er det mest slående de sønderjyske mænds lave procentvise andel. I denne aldersgruppe er Danmark bedre repræsenteret i begge køn, men formindskelsen af gruppen sønderjyske kvinder er ikke så omfattende, som for mændenes vedkommende. Den nævnte gruppe mænd er den første, der som helhed har været ramt af indkaldelser til krigen, og det kan formodes, at det er tabene fra første verdenskrig, der her sætter sine spor i alderspyramiden. Også mændene i aldersgruppen 40-59 år har været impliceret i krigen, men sammenlignes kurven med det øvrige Danmarks, ses, at tabene ikke har været så omfattende i forhold til den almindelige dødelighed, at de markerer sig tydeligt i kurven. Forholdet er nu det, at der igen er forholdsvis flere mænd i Sønderjylland end i Danmark. Derimod ses, at de sønderjyske kvinder i aldersgruppen 40-59 år for første gang adskiller sig fra mændene i forhold til Danmark. Mens Danmark i denne gruppe har flere kvinder end mænd, er det omvendte tilfældet i Sønderjylland. Det er vanskeligt at forklare dette ringe antal kvinder, årsagen kan måske være en hyppig afvandring af kvinder i Sønderjylland i 1880'erne.

I de to ældste aldersgrupper findes flere kvinder end mænd, således som forholdet sædvanligvis er på grund af kvindernes længere levetid. Danmark har en større gruppe personer fra 60-64 år, mens sønderjyderne så til gengæld har en højere procentdel gamle.

Sammenfattende kan det siges, at befolkningspyramiderne i store træk falder sammen for 1921. Den mest afgørende forskel er den meget stærke nedgang i fødselstallet i Sønderjylland under 1. verdenskrig, samt mangelen på mænd i aldersgruppen 25-39 år.

Derefter skal alderspyramiderne for 1960 sammenlignes. Mest karakteristisk for pyramiderne for 1960 er, at de har mistet deres tilspidsede form. De er bredere for oven og smallere for neden, resultatet af nedgangen i dødeligheden i nyere tid og en tilsvarende nedgang i fødselshyppigheden.

Også pyramiderne fra 1960 er stort set sammenfaldende. Afgørende forskelle findes i gruppen 0-6 år og gruppen 40-59 år. I aldersklassen 1-6 år ses, at den generelle nedgang i fødselstallet i Danmark i 50'erne ikke har givet så stort udslag i den sønderjyske befolkning. I det sidste år før tællingen, er tendensen modsat i de to områder. Danmark uden Sønderjylland har en fortsat nedgang, mens det sønderjyske tal mere tyder på en stagnation.

Den anden afgørende forskel i de to befolkningspyramider findes i aldersgruppen 40-59 år. Her er sønderjyderne procentvis svagere repræsenteret end resten af landet. Sammenholdes dette med den svage fødselshyppighed i Sønderjylland under 1. verdenskrig, ses det, at vandringer ikke har formået at udligne den lakune, der opstod dengang. Endnu 40 år efter giver den sig synligt udtryk i pyramiden.

Ellers skal kun bemærkes, at i aldersgrupperne 15-60 år er der tydeligt procentvis færre kvinder i Sønderjylland end i Danmark. Årsagen kan være den, der også nævntes for pyramiden 1921, at kvinderne i større udstrækning end mændene er vandret bort fra landsdelen.

Geografisk fordeling

En befolknings geografiske fordeling vil som oftest være influeret af de naturgeografiske forhold og sætte sig spor i bebyggelsens placering i landskabet. På fig. 3 ser man, hvilke elementer der indgår i det sønderjyske landskab. Sønderjylland deles på langs i tre forskellige landskabstyper. Isens hovedtilstandslinie fra sidste istid (Würm) deler landskabet i en østlig og en vestlig del, og helt mod vest findes endelig marskområder dannet på et senere tidspunkt. Hovedtilstandslinien strækker sig i nord-sydlig retning omtrent fra Sommersted til Tinglev, hvor den fortsætter videre sydpå. Ved Åbenrå og Flensborg Fjorde passerer den kun få kilometer fra kysten.

Det østjyske landskab består af relativt kuperede moræneaflejringer. Den overvejende del af morænen er leret. På Als og Broagerland består morænen endog af meget fedt ler. De sandede partier findes især i områder, der grænser op til hovedtilstandslinien. Den midterste og vestlige del af Sønderjylland udgøres af bakkeøer (gamle morænelandskaber) fra næstsidste istid (Riss). Bakkeøerne, der både har lerede og sandede partier, gennemskæres af hedesletter dannet i sidste istid. Hedesletterne, der skråner jævnt fra hovedtilstandslinien og ud mod vestkysten, består overvejende af sandede smeltevandsaflejringer. Tinglev hedeslette har dog en mere ujævn karakter, idet den er dannet af dødisaflejringer. Marsken ved Vestkysten udgøres af finkornede sedimenter, der er aflejret i tidevandsområdet. Mens de to første landskabstyper i nogen grad har fået deres endelige form, er marsken under stadig omdannelse, dels fra naturens side og dels grundet menneskelige indgreb.

I 1921 ernærede 43 pct. af den sønderjyske befolkning sig ved landbrug, der altså var hovederhvervet. For at få et indtryk af, hvor-

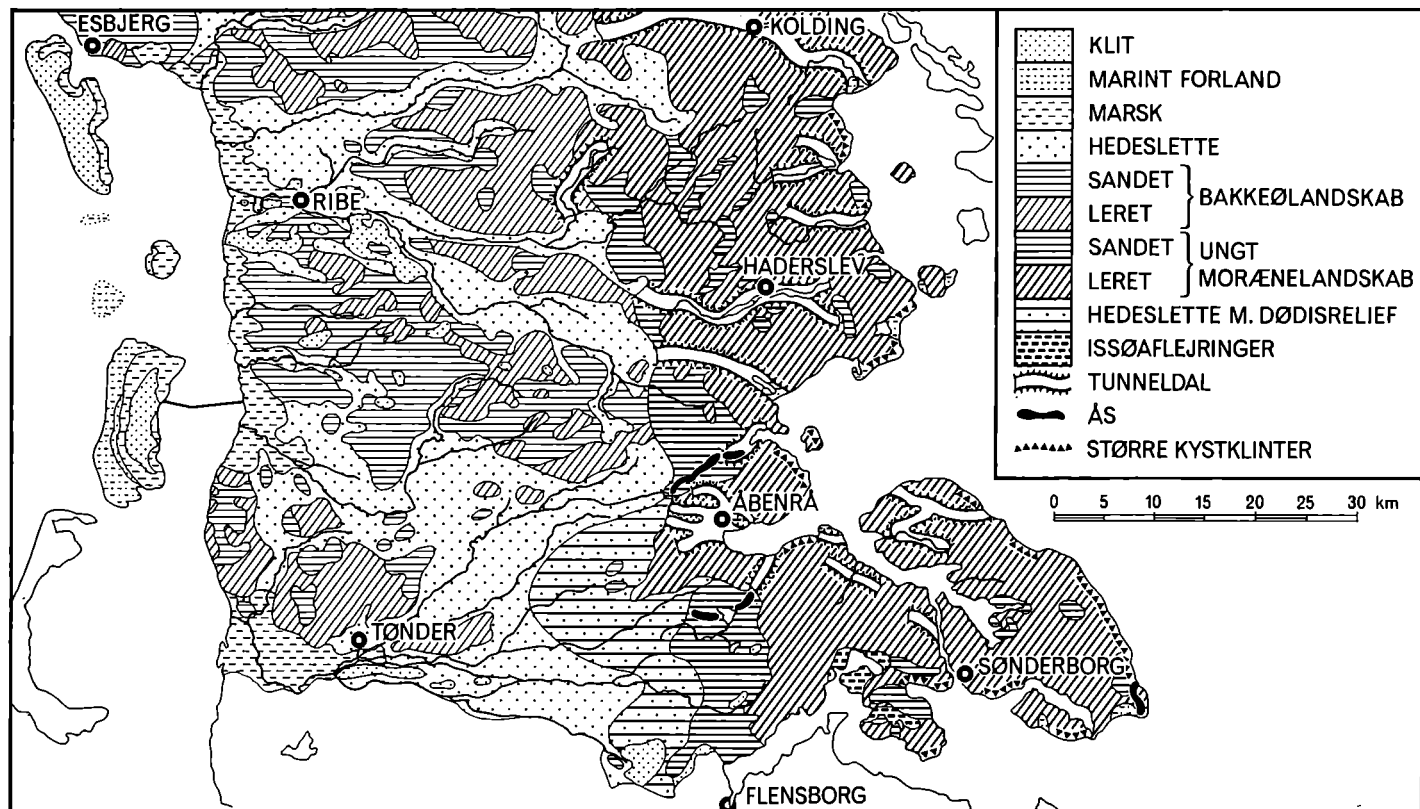

Fig. 3. Geomorfologisk kort over Sønderjylland. — Eine geomorfologische Karte über Südjütland.

ledes befolkningen fordeler sig i landsdelen, er befolkningstætheden udregnet på sognekommuner for årene 1921 og 1965. Resultatet ses på fig. 91 og 92, talmaterialet bringes i tabel II.

Sammenholdes fig. 91 med det geomorfologiske kort fig. 3 ses, at tredelingen af landskabet på langs i grove træk kan genfindes i befolkningstætheden for 1921. Hele østkysten er relativt tæt befolket, den midterste og vestlige del har i hovedtræk en mindre befolkningstæthed, og helt ude ved vestkysten findes igen pletvis kommuner med en større befolkningstæthed (31-50 pr. km²).

Østkystens frugtbare moræne giver anledning til en befolkningstæthed på mere end 31 pr. km², og på Als og Sundeveds fede morænejorde hæver befolkningstallet sig til over 50 pr. km². Den største befolkningsskoncentration i Sønderjylland i 1921 finder man på Broagerland og omkring Gråsten, hvor gennemsnittet er på over 100 pr. km². I dette område findes Danmarks største koncentration af teglværker, baseret på forekomster af stenfrit issøler, der tidligt viste sig meget velegnet til teglbrænding. Disse teglværker havde allerede i forrige århundrede tiltrukket en del arbejdskraft.

Områderne i den sydøstlige del af Sønderjylland adskiller sig ikke i tæthed fra kommunerne vest for israndslinien. Den dominerende befolkningstæthed er 16-30 pr. km². Jorden har overvejende en sandet karakter, og udnyttelsen domineres for en del af plantager, f. eks. Frøslev plantage.

Hedesletterne og de sandede dele af bakkeøerne repræsenterer de dårligste landbrugsområder. [1] Det ses da også, at den laveste befolkningstæthed i Sønderjylland (0-15 km²) findes her, f. eks. i Arrild og Løgumkloster landsogn. En del af dette område er ligeledes optaget af plantager, hvortil kommer arealer med mose og hede.

Marskområderne, der stedvis på grund af deres store frugtbarhed giver basis for et større folketal, er ikke selv bebygget. Dette gælder dog ikke Tøndermarsken.[2] Bebyggelsens karakter fremgår dog ikke af befolkningstæthedskortet, og skal senere vises på et prik-kort fra 1950.

Fig. 92 viser befolkningstætheden i 1965. Den østlige del af Sønderjylland viser stadig de største koncentrationer, men den antydede zoneinddeling fra 1921 er så godt som udslettet, og kortbilledet virker mere varieret og nuanceret. De kommuner, der tidligere havde en større befolkningstæthed end omgivelserne, har forstærket denne stilling, f. eks. Skærbæk, Toftlund, Vojens (på trods af, at kommunens areal er betydeligt udvidet efter sammenlægning med Skrydstrup), Rise og områderne ved Broagerland. Tilbagegang er især sket i de nordlige områder i Haderslev amt.

En opgørelse over befolkningens erhvervsfordeling efter folketællingen 1960 viser, at landbruget har mistet sin stilling som førende erhverv i Sønderjylland, idet nu kun 27,4 pct. af befolkningen ernæres heraf. Jordens bonitet får derfor ikke længere afgørende betydning for befolkningens placering i landskabet. Andre faktorer, som f. eks. beskæftigelsesmuligheder i sekundære eller tertiære erhverv og gode transportmuligheder, bliver i stedet dominerende.

Nedgang i landbrugsbeskæftigelsen kan være årsag til tilbagegangen i befolkningstæthed i den nordøstlige del af Haderslev amt, der i 1921 lå over normalen. Det skal bemærkes, at aftagende befolkningstæthed ikke altid sætter sig synlige tegn på kortet. Forbliver nedgangen inden for den oprindelige gruppering, ses ingen ændring. Det samme gælder positive ændringer. Nedgang i befolkningstallet på grund af afvandring fra landbruget vil især forekomme de steder, hvor der ikke findes andre erhvervs muligheder. Dette gælder til en vis grad for kommunerne Stepping, Aller, Vonsbæk, Hjerndrup. Nok er der opstået visse industrivirksomheder i de tilstødende kommuner, f. eks. Fjelstrup, men opkomsten af disse har ikke været tilstrækkelig til at hindre nedgangen i befolkningstallet for hele området.

En del af de kommuner, der ligger ud til kysten, har nedgang i befolkningstæthed. Det gælder de allerede nævnte Aller og Vonsbæk, og desuden Halk, Varnæs, Ullerup og Sottrup. For en del af disse kan årsagen til affolkningen være, at den ret dårlige trafikale beliggenhed vanskeliggør pendling til arbejde.

Grænsens beliggenhed gav sig ikke udtryk i særlige befolknings-tæthedsafvigelse i 1921. Anderledes i 1965. Den oftest benyttede grænseovergang mellem Danmark og Tyskland befinder sig i Bov kommune, og i de forløbne 44 år har grænseovergangen med dens funktioner markeret sig tydeligt ved en stærkt forøget befolknings-tæthed i kommunen.

Hertil kommer militærforlægningen i Padborg. Muligvis skyldes den øgede befolkning i de tilstødende kommuner også virkninger fra grænseovergangen.

Den eneste kommune i Sønderborg amt, der er gået tilbage i folketal foruden Sottrup og Varnæs, er Kegnæs. Den øvrige del af amtet har i perioden siden genforeningen været præget af en stærk industrialisering, der giver sig udtryk i en væsentligt øget befolknings-tæthed.

I den vestlige del af Tønder amt er der ikke sket så store udsving i befolkningsmæssig henseende. Af tabellerne over befolkningstætheden - tabel II - ses, at sammenlignet med kommunerne i Sønder-

Tabel II. Kommunernes befolkningstæthed og tilvæksten i bymæssig bebyggelse i de 4 sønderjyske amtsråds kredse 1921-65.

Haderslev amt	Indbyggere pr. km ²		Tilvæksten i bymæssig bebyggelse 1921-1965
	1921	1965	
1. Agerskov	23,5	26,7	98,0
2. Aller	39,9	34,7	
3. Bevloft	18,0	23,1	131,6
4. Bjerning	27,8	27,2	
5. Branderup	30,0	30,9	
6. Fjelstrup	37,8	39,0	
7. Fole	29,9	32,0	
8. Frørup	30,0	24,9	
9. Gammel Haderslev	25,7	42,2	
10. Gram	29,0	44,1	197,4
11. Grarup	22,7	19,5	
12. Halk	30,2	26,3	
13. Hammelev	35,7	37,9	
14. Hjerndrup	33,3	26,4	
15. Hjerting	32,0	28,4	
16. Hoptrup	40,7	43,8	
17. Jegerup	22,4	32,5	
18. Jels	38,0	43,1	
19. Lintrup	26,6	24,0	
20. Magstrup	28,4	24,5	
21. Moltrup	24,1	26,2	
22. Nustrup	23,7	25,8	
23. Oksenvad	22,2	25,6	
24. Rødding	58,6	83,3	64,3
25. Skodborg	41,9	46,2	57,1
26. Skrave	24,7	24,2	
27. Skrydstrup*	25,8		
28. Sommersted	42,7	49,2	
29. Stepping	31,0	29,3	
30. Sdr. Hygum	23,7	26,0	
31. Sdr. Starup	35,2	53,6	
32. Tislund	22,7	23,5	
33. Toftlund	36,4	56,7	91,3
34. Tyrstrup	46,0	50,3	44,7
35. Vedsted	29,1	42,9	192,1
36. Vilstrup	40,2	44,9	
37. Vojens	83,5	153,0	510,6
38. Vonsbæk	37,9	29,3	
39. Øsby	39,9	42,1	
40. Ø. Lindet	28,0	30,5	
41. Åstrup	35,1	31,0	

* Skrydstrup er pr. 1.4.1962 slået sammen med Vojens.

Tabel II (fortsat).

Åbenrå amtsråds-kreds	Indbyggere pr. km ²		Tilvæksten i bymæssig bebyggelse 1921-1965	
	1921	1965		
1. Bedsted	19,9	28,7		
2. Bjolderup	28,3	30,5	39,4	Bolderslev
3. Bov	26,8	73,4	687,5	Bov, Padborg, Frøslev
4. Bovrup	57,0	56,5	42,8	
5. Egvad	23,0	19,9		
6. Ensted	30,8	48,4		
7. Felsted	45,2	49,5	82,1	
8. Gråsten	128,2	223,9	76,4	
9. Hellevad	26,6	31,5	62,1	
10. Hjordkær	33,4	42,3	370,7	
11. Holbøl	30,4	39,5		
12. Kliplev	28,1	31,8	38,8	
13. Kværs	42,6	44,5		
14. Løjt	43,5	48,0	145,9	
15. Rinkenæs	83,3	109,7	52,1	
16. Rise	44,3	65,6	158,8	Rødekro
17. Uge	19,5	20,3		
18. Varnæs	59,8	44,2	÷ 0,6	
19. Ø. Løgum	25,6	25,9		

Sønderborg amtsråds-kreds	Indbyggere pr. km ²		Tilvæksten i bymæssig bebyggelse 1921-1965	
	1921	1965		
1. Asserballe	57,7	67,1	77,1 39,2	Broager Egersund
2. Broager	109,0	123,8		
3. Dybbøl	68,0	105,7		
4. Egen	53,9	77,6		
5. Havnbjerg	39,1	155,7		
6. Holm	35,9	37,8		
7. Hørup	55,3	66,9	73,9	Høruphav
8. Kegnæs	57,3	48,1		
9. Ketting	48,5	57,4	÷ 4,8	
10. Lysabild	49,6	53,1	76,8	Skovby
11. Notmark	59,7	79,4	15,8	Hundslev
12. Nybøl	57,9	73,4		
13. Oksbøl	53,8	64,0		
14. Pøl	46,5	115,7		
15. Sottrup	70,0	64,9	22,4	
16. Svenstrup	62,9	81,8		
17. Tandslet	59,1	62,9	43,9	
18. Ulkebøl	66,4	98,2		
19. Ullerup	61,5	54,6	23,1	Avnbøl
Nordborg			205,7	
Augustenborg			198,8	

Tabel II (fortsat).

Tønder amt	Indbyggere pr. km ²		Tilvæksten i bymæssig bebyggelse 1921-1965	
	1921	1965		
1. Abild	18,9	23,5		
2. Arrild	13,9	17,0		
3. Ballum	34,4	16,2		
4. Brede	27,1	32,2	197,5	Bredebro
5. Brøns	21,5	17,8	79,1	
6. Burkal	19,6	25,9		
7. Bylderup	20,1	25,3		
8. Daler	29,9	27,2		
9. Døstrup	24,5	24,5	30,6	
10. Emmerlev	28,5	28,7		
11. Hjerpsted	20,0	17,6		
12. Hostrup	25,4	27,9		
13. Hviding	20,6	23,8		
14. Højer L.	15,4	13,8		
15. Højrup	24,6	31,3	48,9	Arnum
16. Højst	17,2	23,4		
17. Løgumkloster L.	12,8	11,2		
18. Mjolden	20,1	18,8		
19. Møgelønder	37,9	35,4	÷ 12,9	
20. Nr. Løgum	17,5	27,8		
21. Randerup	19,4	18,5		
22. Ravsted	20,5	23,5		
23. Rejsby	25,0	30,3		
24. Roager	21,3	27,6		
25. Rømø	7,0	5,6		
26. Skærbæk	36,8	51,3	230,6	
27. Spandet	18,5	24,5		
28. Sdr. Skast	23,2	19,1		
29. Tinglev	29,2	37,2	48,1	
30. Tønder L.	29,2	25,4		
31. Ubjerg	29,0	29,5		
32. Visby	33,8	32,6		
33. Vødder	19,3	21,5		
Højer			27,4	
Løgumkloster			27,8	

Hvor intet andet er anført, har den bymæssige bebyggelse kommunens navn.

borg amt bliver bevægelserne i Tønder amt ubetydelige. Ved genforeningen var Tønder amt meget svagt befolket, en stor del af jorderne var stærkt vandlidende, jordfordelingen var dårlig og vejttætheden yderst ringe. Siden har man søgt at råde bod på de nævnte mangler. Hovedparten af de landbrug, der er oprettet i Sønderjyl-

Fig. 4. Sogne- og kommuneort over Sønderjylland visende den i 1962 gældende inddeling. Geodætisk Institut, autoriseret reproduction.
Farbezirks- und Gemeindekarten mit der 1962 gültigen Einteilung.

land siden genforeningen, er beliggende i Tønder amt. Hjælpeforanstaltningerne har dog ikke bedret befolkningsforholdene i amtet væsentligt, men det kan måske siges, at de har hjulpet med at fastholde en del af befolkningen og hindre en fortsat nedgang. Kun de sognekommuner, hvor andre erhvervsmuligheder end landbruget er til stede, har vist væsentlig fremgang, f. eks. Brede, Skærbæk og Tinglev.

Sammenfattende om de to kort over befolkningstætheden i sognekommunerne kan siges, at mens kortet fra 1921 giver indtryk af, at der hersker forholdsvis ensartede forhold i landsdelen med en tendens til svagere befolkningstæthed mod vest end mod øst, giver kortet fra 1965 indtryk af mere komplicerede forhold. Hovedårsagen til ændringen må tilskrives forskydninger i erhvervslivets sammensætning og det opbrud i befolkningen, der er forårsaget heraf.

Befolkningstæthedskort giver kun et begrænset indtryk af befolkningens bebyggelsesmæssige placering i landskabet, idet befolkningens tæthedsgennemsnit spredes ud over en større flade, selv om bebyggelsen måske kun fylder en ringe del af arealet. For at råde bod på dette uheldige forhold, viser pl. 1 et lokaliseret prikkort over den sønderjyske befolkning fra 1950. Da udarbejdelsen af en sådant kort er meget tidsrøvende, er der ikke søgt frembragt nytegnede kort til denne fremstilling.

Også på dette kort ses den største befolkningskoncentration i den østlige del af Sønderjylland.[3] Befolkningen er her overvejende samlet i landsbyer af størrelsen 200–400 indbyggere, og der er kun ringe afstand mellem de enkelte landsbyer. Dette gælder især Als og Sundeved.

I det indre Sønderjylland ligger bebyggelsen mere spredt. Landsbyerne er mindre, og der er længere imellem dem. Hvor bebyggelsen ikke er samlet i landsbyer, findes den ofte langs vejene. Dette er f. eks. tilfældet nord for Løgumkloster, hvor nyanlagte veje har medført etablering af husmandssteder, f. eks. Bjerndrup. Nybygget vej har i øvrigt også været årsag til rækkebebyggelsen langs nordsiden af Flensborg Fjord. Denne vej eksisterede ikke ved genforeningen.

Større landsbyer med over 200 indbyggere findes igen ved vestkysten, men ikke med samme tæthed som ved østkysten. Landsbyerne findes som randbebyggelse ved marskområderne (Ribe- og Ballummarsken). I Tøndermarsken har befolkningen tidligt bygget på diger og værfter.

Prikkortet giver tydeligt indtryk af de ubeboede områder. Det ses, at hovedparten af Rømø er ubebygget ligesom Ribe- og Ballum-

marsken. Dertil kommer de udstrakte mose-, hede- og plantagearealer.

Selvom det viste kort angiver befolkningens kartografiske fordeling 1950, er en præsentation ikke helt uaktuel, idet mønsteret 20 år efter naturligt vil have dette som udgangspunkt. Visse steder er der sket en betydelig befolkningsforøgelse, f. eks. ved Bredebro og på Nordals, men disse ændringer vil ikke udlette det indtryk, som tendenserne i kortbilledet giver.

Vækstområder.

Tabel III viser den sønderjyske befolknings fordeling på bebyggelsestyper i 1921 og 1965, samt i hvilke områder der er sket den største vækst.

Tabel III. Den sønderjyske befolknings fordeling på bebyggelsestyper 1921 og 1965.

	Købstæder	Flækker	Forstæder	Bymæs. beb.	Landdistr.
1921 i pct.	21,3	3,1	0,3	11,7	63,7
1965 i pct.	28,0	4,3	1,2	31,4	35,1
Vækst pct.	83,3	91,3	677,4	295,3	÷ 23,0

Tallene for forstæderne er medtaget, men skal ikke tillægges for stor betydning, da det f. eks. for Sønderborgs vedkommende flere gange er sket, at forstadsarealet er blevet indlemmet i købstaden. Området, der regnes for forstad, bliver derfor et stadigt skiftende areal.

De største forskelle i mønsteret fra 1921 til 1965 er landdistrikternes stærkt reducerede betydning og den bymæssige bebyggelses fremgang. Selv om købstæderne nok er gået noget frem, har de mistet deres stilling som nummer to efter landdistrikter og har nu mindre folkemængde end de bymæssige bebyggelser.

Da den bymæssige bebyggelse har modtaget en så stærk befolkningstilvækst siden genforeningen, at ca. 1/3 af den sønderjyske befolkning lever i denne bytype, vil det være interessant at se, i hvilke områder af landsdelen denne vækst er sket.

Selve begrebet »bymæssig bebyggelse« har via Danmarks Statistik skiftet indhold flere gange. Siden 1960 regnes en sammenhængende bebyggelse med ikke under 200 personer for bymæssig bebyggelse. Ved tællingen i 1921 gik man ned til 50, og efter den tid

indtil 1960 regnedes 250 for grænsen. I det viste skema er 200-grænsen anvendt for 1965 og 250 for 1921.[4]

I fig. 94 er vist den bymæssige bebyggelses befolkningstilvækst i perioden 1921 til 1965. Talmaterialet ses i tabel II, højre side. Flækkerne er medtaget på linie med den bymæssige bebyggelse, idet deres historiske særstilling, der har bevirket en statistisk behandling på linie med købstæder, ikke modsvares af en befolkningsmæssig størrelse, der kan berettige til dette. I indbyggertal adskiller de sig ikke fra flere af de større bymæssige bebyggelser. Alle bymæssige bebyggelser, der er medtaget i »Folketal, areal og klima«, er medtaget ved udregningen, hvis de er skilt ud før 1921, uanset størrelsen. Senere tilkomne bymæssige bebyggelser er ikke medtaget.

Stærkest fremgang har Skærbæk (E-7), Vojens (K-5), Hjordkær (K-10) og kvadrat L-14, der rummer de sammenbyggede Bov, Padborg og Frøslev. For Hjordkær gælder det, at byen i 1921 kun havde 174 indbyggere, så den store procentvise vækst ikke modsvares af en befolkningsstørrelse på højde med de øvrige.

De tre østlige byer med stærk vækst ligger alle ved den østjyske længdebane, og Vojens er trafikalt knudepunkt, idet stikbanen til Haderslev udgår herfra. Byen har selv en del industri, hvoraf f. eks. Brødrene Gram nok har eksisteret før 1920, men først er blomstret op adskillige år efter genforeningen. Desuden findes militærforlægningen i Skrydstrup. Den stærke vækst i L-14 må nok ses på baggrund af grænsedragningen og de servicefunktioner, der uvilkårligt måtte opstå i kølvandet heraf. Skærbæk ligger ved den vestlige længdebane, der er mindre trafikeret end den østlige. Byen er den eneste større bymæssige bebyggelse mellem Ribe og Tønder, og erhvervslivet rummer en del industri, der ikke udelukkende er opstået i de senere år. Bygningen af Rønmødæmningen og i seneste år etableringen af havnen i Havneby kan være medvirkende faktorer til byens vækst, idet mennesker, der har deres virke i forbindelse med Rønmø, men som hellere vil bo på fastlandet, finder en central bopæl i Skærbæk.

Gruppen med den næsthøjeste vækst omfatter bebyggelsen i Bredebro (E-9), Gram og Tiset (H-4), Over Jersdal (K-6) og Nordborg, Kirkeby og Søvang (Q-9). Det ses, at Nordborg og Augustenborg er de eneste af flækkerne, der udmærker sig ved stærk vækst.

Af de nævnte bebyggelser er Bredebro og Over Jersdal de eneste med jernbanestation i dag. Mens væksten i Grams indbyggertal er sket i jævnt tempo siden genforeningen, er de øvrige byer især vokset efter krigen, Bredebro endda navnlig inden for de sidste ti år.

Nordborgs vækst må ses på baggrund af fabrikken Danfoss' etablering, men først i 1950 er flækkens indbyggertal på højde med tallet fra 1925. Indtil da var befolkningstallet nærmest stagneret. Dette hænger bl. a. sammen med, at fabrikken, der startede i 1932, i begyndelsen rekrutterede sin arbejderstab blandt de alsiske landbrugere. På Broager hævdes det, at man også trak teglværksarbejderne til sig til skade for teglværkerne, der blev trykket lønmæssigt. Dette bestrides på Danfoss, men i hvert fald var de første ansatte på Danfoss i forvejen bosiddende i fabrikkens område, og opkomsten af fabrikken bevirkede ikke nogen forøgelse af bybefolkningen i Nordborg. Medvirkende til dette var dog også, at staten af sikkerhedsmæssige årsager – i tilfælde af lavkonjunkturer, til skade for fabrikken – nægtede at give tilladelse til nyt boligbyggeri på Nordals. I 1953 nedsatte boligministeriet dog et samordningsudvalg,[5] der skulle udarbejde en samlet plan for området, og staten har siden delvis ændret sin oprindelige opfattelse. Om denne holdning har bevirket, at en stor del af personalet er bosiddende i Sønderborg, er vanskeligt at klarlægge, se dog senere.

På trods af Danfoss er det dog ikke alle bymæssige bebyggelser på Als, der har formået at holde på sin befolkning. I rude S-11 har Ketting f. eks. haft negativ vækst og Hundslevs tilvækst i samme rude har været af beskeden størrelse. Det skal dog bemærkes, at Guderup, der er beliggende i samme rude, men først blev regnet for bymæssig bebyggelse i 1925, fra dette år og til 1965 har en vækst på 600 pct.

Augustenborgs stærke vækst hænger formodentlig sammen med flækkens beliggenhed tæt ved Sønderborg, således at den næsten er forstad hertil.

I den næste tilvækstgruppe befinder Løjt Kirkeby (M-8) og Rødekro (L-8) sig samt Bevtøft (J-6). Rødekro har den samme stilling over for Åbenrå, som Vojens har for Haderslev, beliggende ved den østlige længdebane med en stikbane ind til købstaden. Rødekro har selv nogen industri, hvoraf en del har rødder tilbage til før krigen.

Decideret tilbagegang i befolkningstilvækst viser foruden den allerede nævnte Ketting også Møgeltønder og Varnæs. Heraf er Varnæs' tilbagegang så beskeden, at den nærmest er stagnation. Møgeltønder er derimod gået 12 pct. tilbage. Ved genforeningen sagde man fra tysk side, at der ville komme til at gro græs i Tønders gader, når byen mistede hovedparten af sit opland.[6] Denne spådom gik ikke i opfyldelse, men til gengæld har det været småt med udvikling i Møgeltønder.

Blandt bebyggelser med den svageste tilvækst ses Højer og Løgumkloster og desuden nogle af de bebyggelser i Sundeveds omegn (P-11 og 12), der i tabel II viste nedgang i befolkningstætheden, selv om det ikke gav sig synligt udtryk i fig. 92.

Skal bemærkningerne om befolkningsvæksten sammendrages, kan det siges, at den største tilvækst er sket i de bebyggelser, der ligger langs den østlige længdebane. Omkring købstæderne Haderslev og Tønder er der ikke sket noget synligt, mens væksten i Løjt og Rødekro kan formodes at have relation til udviklingen i Åbenrå. Et tilsvarende forhold findes ikke i udpræget grad mellem Vojens og Haderslev. »Vojens ka' selv« – udviklingen her har ikke været knyttet til faktorer i Haderslev. Udviklingen omkring Sønderborg kan være vanskelig at skille fra udviklingen i Nordborg – og Als i det hele taget, det må nok siges, at området danner et hele med gensidig intern påvirkning.

På vestkysten er Skærbæk og Bredebro gået stærkt frem, den førstes vækst er sket over et længere åremål, mens der først er sket fremskridt i Bredebro, efter at der i de sidste 8 år er kommet industri til byen, nemlig træindustri og en skotøjsfabrik.

I den midterste del af Sønderjylland er væksten mere moderat. På fig. 93 ses, hvorledes den del af befolkningen, der ikke boede i købstæderne og landdistrikterne, i 1965 fordeler sig geografisk. Købstædernes beliggenhed er markeret, og rudens eventuelle farve har inlet med købstaden at gøre, men angiver størrelsen af en eventuel forstad eller bymæssig bebyggelse inden for samme område. Bortset fra Åbenrå ligger købstæderne så godt som inden for en enkelt rude. Åbenrå er helt splittet på to. Talmaterialet, der ligger til grund for fremstillingen, ses i tabel IV.

Af kortet fig. 93 ses, at landsdelens sydøstlige hjørne har den største befolkningsmæssige tyngde. Store dele af Als har en stærk befolkningskoncentration, dernæst området omkring Sønderborg, Gråsten og Broager samt ved grænsen. Det ses, at hovedparten af de ruder, der har haft en stor vækst, også rummer en stor procent af befolkningen.

Ruderne i den østlige del af Sønderjylland er mere sammenhængende end i den vestlige del, og alt i alt findes den største del af befolkningen koncentreret mod øst. Købstæderne Sønderborg og Åbenrå er stærkest markeret med hensyn til folkerige omgivelser.

I området uden for købstæderne ses »halvstore« befolkningskoncentrationer. Ingen steder uden for det sydøstlige hjørne findes der dog større koncentrationer tæt op ad hinanden.

Tabel IV. Befolkningsfordelingen på ruder i absolutte tal og i pct. 1965.

I-1	Skodborg	879	1,03
H-2	Rødning	1858	2,19
O-3	Fjelstrup	346	0,41
G-3	Fole + Sdr. Hygum	684	0,80
H-3	Brødstrup	264	0,31
J-3	Jels	906	1,07
K-3	Mølby + Sommersted	1199	1,41
L-3	Stepping	280	0,33
N-3	Tyrstrup F. + Christiansfeld	1739	2,06
H-4	Tiset + Gram	2158	2,54
I-4	Ø. Lindet	401	0,47
J-4	St. Nustrup	268	0,32
K-4	Jegerup	282	0,33
D-5	Hviding	208	0,24
G-5	Arnum	661	0,78
K-5	Skrydstrup + Vojens	5844	6,87
L-5	Styding + Hammelev	701	0,82
M-5	Erlev	263	0,31
N-5	Moltrupvej + Sdr. Starup + Starup Kirkevej	454	0,53
P-5	Årøund + Øsby	635	0,75
D-6	Brøns	369	0,43
E-6	Frifelt	227	0,27
H-6	Toftlund	1934	2,27
J-6	Bevtoft	403	0,47
K-6	Over Jersdal	1034	1,22
L-6	Vedsted	282	0,33
M-6	Marstrup + Hoptrup	911	1,07
N-6	Sdr. Vilstrup	369	0,43
O-6	Hejsager	202	0,24
E-7	Skærbæk	2155	2,53
G-7	Arrild	306	0,36
L-7	Hovslund	259	0,30
E-8	Døstrup	448	0,53
H-8	Branderup	203	0,23
I-8	Agerskov	776	0,91
L-8	Ø. Løgum	217	0,26
M-8	Genner + Løjt Kirkeby	1360	1,60
E-9	Bredebro	955	1,12
G-9	Løgumgårde + Løgumkloster	2619	3,08
I-9	Bedsted	387	0,46
J-9	Hellevad	480	0,56
L-9	Rødekro	1943	2,28
Q-9	Kirkeby + Søvang + Nordborg	4013	4,72
D-10	Højer Flække	1435	1,69
H-10	Ø. Højst	421	0,50
I-10	Ravsted	452	0,53

Tabel IV (fortsat).

K-10	Hjordkær	819	0,96
M-10	Hostrupskov + Styrtom	507	0,60
O-10	Varnæs	329	0,39
Q-10	Mels + Oksbøl + Broballe	966	1,14
R-10	Stevning + Havnbjerg + Svenstrup	3625	4,26
D-11	Ny Frederikskog	25	0,03
F-11	Abild	377	0,44
K-11	Uge + Bolderslev	960	1,13
M-11	Sdr. Hostrup + Stubbæk	676	0,79
N-11	Felsted + Tumbøl	793	0,93
O-11	Bovrup	360	0,42
P-11	Avnbøl + Bland + Ullerup	1028	1,21
S-11	Elstrup + Guderup + Hundslev + Ketting	2593	3,05
T-11	Fynshav	308	0,36
E-12	Møgeltønder	654	0,77
F-12	Rørkær + Sæd	426	0,50
G-12	Jejsing	264	0,31
I-12	Bylderup-Bov	468	0,55
J-12	Lendemark + Bylderup	450	0,53
K-12	Tinglev	1442	1,70
L-12	Bjærndrup	234	0,28
M-12	Kliplev	637	0,75
N-12	Tørsbøl + Kværs	623	0,73
O-12	Adsbøl + Alnor m.m. + Alnor + Gråsten + Egersund	4721	5,55
P-12	Nybøl + V. Sottrup	1166	1,37
Q-12	Dybbøl Mark + Dybbøl	1036	1,22
R-12	Vollerup + Sundsmark	2025	2,38
S-12	Kirkehørup + Horuphav + Augustenborg	3107	3,65
T-12	Tandslet	538	0,63
I-13	Rens	362	0,43
N-13	Rinkenæs	707	0,83
P-13	Broager + Skodsbøl	2191	2,58
Q-13	Skelde	275	0,32
T-13	Skovby	297	0,35
L-14	Fårhus + Bov, Padborg, Frøslev	3641	4,28
M-14	Kollund + Kruså, Smedeby	2202	2,59
	I alt	85022	99,97

Tallene omfatter de bymæssige bebyggelser, flækkerne og forstæder. Kilde: Folketællingen.

På fig. 5 er afsat befolkningsudviklingen i landdistrikterne 1921–1965, nederst i købstæderne 1910–1968. Landdistrikterne beholder så nogenlunde deres befolkning indtil 1955, derefter sker der en kraftig afvandring. Tønder amts landdistrikter adskiller sig fra de øvrige ved gennem hele perioden indtil 1955 at have en ganske svag

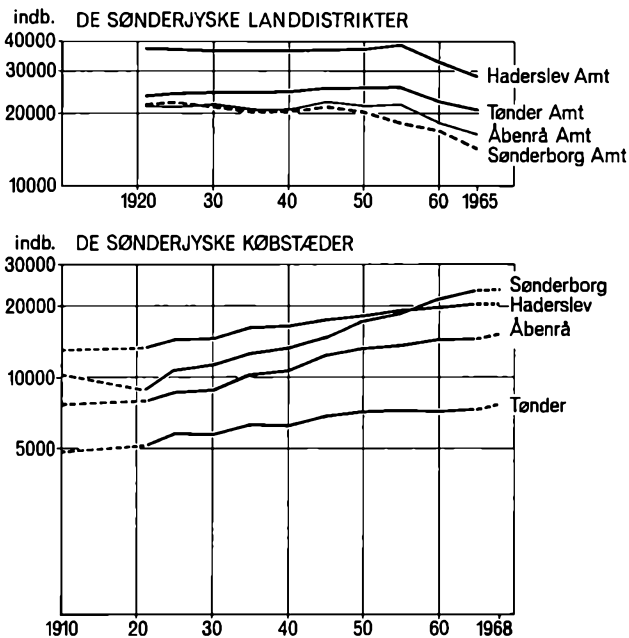

Fig. 5. Øverst: Befolkningstallets udvikling i landdistrikterne 1921–1965. Kilde: Folketal, areal og klima 1901–60 + folketællingen 1965. Nederst: Befolkningstallets udvikling i købstæderne 1910–1968. Kilde: Folketal, areal og klima 1901–60 + folketælling 1965 + registertal 1968.

Die Entwicklung der Bevölkerungszahl in den ländlichen Gebieten von 1921 bis 1965. Quellenangabe: »Folketal, areal og klima 1901–60« plus Die Volkszählung 1965. Unten: Die Entwicklung der Bevölkerungszahl in den Provinzstädten 1910–1968. Quellenangabe: »Folketal, areal og klima 1901–60« plus die Volkszählung 1965 plus Verzeichniszahl 1968.

stigning, mens de øvrige stagnerer eller falder svagt. Formodentlig er årsagen de landbrugsmæssige forbedringer, der efter genforeningen udførtes i amtet, samt udstykningen.

I kurverne over købstæderne er også afsat befolkningens antal i 1910. Af kurvebilledet fremgår, at Sønderborg er den eneste købstad, der gik tilbage ved genforeningen. Hovedårsagen er formodentlig, at der i den tyske tid var en marineforlægning i Sønderborg, hvis forsvinden ikke kompenseredes af de danske myndigheder.

I øvrigt oplyser kurven, at Haderslev har mistet sin position som den førende sønderjyske købstad i befolkningsmæssig henseende. Sønderborg har haft den kraftigste vækst gennem perioden og overgik Haderslev i slutningen af 50'erne. Også Åbenrå har haft en kraftig vækst især i den første del af perioden. Tønder har skiftevis

haft fremgang og tilbagegang, men hvis registertallets tendens er rigtig, tyder det på, at Tønder nu er ved at få en kraftigere vækst end de øvrige købstæder. Kurverne over købstæderne bekræfter sammen med de øvrige viste figurer, at den største vækst indtil nu er sket i den sydøstlige del af Sønderjylland.

Vandringer.

Til slut skal kort gennemgås, i hvilken grad det har været muligt for landsdelen at beholde sit fødselsoverskud. Som materiale anvendes Jens Jeppesens tabel i »Egnsudvikling under økonomisk vækst« [7] i ajourført udgave, se tabel V. Det ses, at mens der i årene før krigen har været en kraftig vandring fra landsdelen, lykkes det under krigen at få et vandringsoverskud. Til gengæld afløses dette i perioden efter krigen af en meget kraftig fravandring, der aftager i 50'erne for at nærme sig en balancetilstand i 60'erne.

Disse befolkningsbevægelser må ses i sammenhæng med erhvervs-mulighederne i landsdelen. Den kraftige afvandring i slutningen af 40'erne skyldes formodentlig i første række, at landbruget har nedgang i beskæftigelse samtidig med, at industri og servicevirksomheder ikke har kapacitet til at opsluge den ledige arbejdskraft.

Landkommunerne i Haderslev og Tønder amt har samtlige år haft et vandringsunderskud. For Sønderborg amt gælder det, at vandringsbalancen var positiv under krigen, hvorpå den efter en stærk afvandring i slutningen af 40'erne siden 1956 fik et tilflytningsoverskud. Åbenrå amt indtager en mellemstilling mellem Haderslev og Tønder på den ene side og Sønderborg amt på den anden. I perioden 61–65 er der et vist tilflytningsoverskud, og for 1966 er der meget nær ved at være balance.

Købstæderne tilsammen har i alle perioder med undtagelse af 1966 tilflytningsoverskud. Dette sidste er bemærkelsesværdigt, idet den negative procent opvejes af et mindre tilflytningsoverskud for landdistrikterne, således at vandringsunderskuddet ikke adskiller sig fra den foregående periode. Sønderborg og Åbenrå har haft det største tilflytningsoverskud af de større byer. Efter en lang periode med vandringsunderskud har Tønder nu fået et overskud, mens det for Haderslev nærmest er gået den modsatte vej.

Af flækkerne hævder Nordborg og Augustenborg sig med det største overskud. Højer har i de senere år et stadigt voksende vandringsunderskud.

Sammenholdes disse tendenser i tilflytningsoverskuddet med træk af erhvervslivets udvikling ses, at områderne med industriel

Tabel V. Det gennemsnitlige årlige tilflytningsoverskud til lokale områder i Sønderjylland.

A. Totale tal	1936-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	1966
Haderslev købstad	36	135	÷ 52	14	38	÷ 52	÷ 200
Åbenrå købstad	86	139	45	32	÷ 7	÷ 2	72
Sønderborg købstad	69	127	156	123	271	110	35
Tønder købstad	÷ 45	79	÷ 65	÷ 20	÷ 61	28	7
Christiansfeld flække	3	3	÷ 5	4	6	9	5
Augustenborg flække	50	12	22	28	48	63	60
Nordborg flække	2	23	28	92	125	22	÷ 120
Løgumkloster flække	÷ 6	10	÷ 15	5	4	19	÷ 16
Højer flække	÷ 1	17	÷ 2	÷ 11	÷ 3	÷ 1	÷ 17
Købstæder og flækker i alt	193	543	111	265	419	196	÷ 174
Landkommuner:							
Haderslev amt	÷ 285	÷ 235	÷ 463	÷ 186	÷ 631	÷ 268	÷ 120
Åbenrå amt	} ÷ 457	86	÷ 445	÷ 197	÷ 217	2	÷ 16
Sønderborg amt			÷ 262	÷ 66	422	160	432
Tønder amt	÷ 135	÷ 207	÷ 411	÷ 302	÷ 451	÷ 239	÷ 284
Landkommuner i alt	÷ 876	÷ 357	÷ 1582	÷ 752	÷ 877	÷ 345	12
Sønderjylland i alt	÷ 683	186	÷ 1471	÷ 487	÷ 458	÷ 150	÷ 162
B. ‰ af middelfolketallet							
Haderslev købstad	2,2	8,0	÷ 2,9	0,8	2,0	÷ 2,5	÷ 1,0
Åbenrå købstad	8,3	12,2	3,6	2,4	÷ 0,5	÷ 0,1	4,9
Sønderborg købstad	5,7	9,6	10,4	7,3	14,1	5,1	1,5
Tønder købstad	÷ 7,3	12,3	÷ 9,3	÷ 2,8	÷ 8,4	3,8	0,1
Christiansfeld flække	4,0	4,0	÷ 6,3	5,2	7,5	10,8	5,8
Augustenborg flække	34,1	8,4	14,4	17,3	26,0	24,3	18,4
Nordborg flække	2,0	22,2	23,8	64,7	58,8	29,5	÷ 38,0
Løgumkloster flække	÷ 3,6	5,9	÷ 8,4	2,8	2,1	9,6	÷ 7,8
Højer flække	÷ 0,8	13,5	÷ 1,4	÷ 7,9	÷ 2,1	÷ 7,1	÷ 12,0
Købstæder og flækker i alt	3,8	10,0	1,9	4,2	6,2	2,7	÷ 2,3
Landkommuner:							
Haderslev amt	÷ 6,1	÷ 4,9	÷ 9,3	÷ 3,6	÷ 12,1	÷ 10,4	÷ 2,3
Åbenrå amt	} ÷ 7,9	1,4	÷ 12,9	÷ 5,7	÷ 6,2	0,1	÷ 0,4
Sønderborg amt			÷ 9,4	÷ 2,4	14,6	5,0	12,9
Tønder amt	÷ 4,4	÷ 6,6	÷ 12,9	÷ 9,4	÷ 14,0	÷ 7,5	÷ 6,7
Landkommuner i alt	÷ 6,5	÷ 2,6	÷ 11,0	÷ 5,2	÷ 5,9	÷ 2,3	0,1
Sønderjylland i alt	÷ 3,7	1,0	÷ 7,2	÷ 2,3	÷ 2,1	÷ 0,7	÷ 0,7

Kilde: Befolkningens bevægelser. Div. år. Statistiske meddelelser.

ekspansion får stor del i tilflytningsoverskuddet, f. eks. hele området Sønderborg, Augustenborg, Nordborg og Sønderborg amts landdistrikter.

Tønder amt har haft sværest ved at beholde sit fødselsoverskud, men de seneste tendenser tyder på, at afvandringen fra landdistrikterne er i aftagen, og selve Tønder by er begyndt at få et vist vandringsoverskud. Fra begyndelsen af 60'erne er der vokset en del industri frem i Tønder by, og den aftagende vandring fra Tønder amts landdistrikter hænger muligvis sammen med, at den ledige arbejdskraft i landdistrikterne er beskæftiget i Tønder, men har beholdt sin tidligere bopæl.

En enkelt at de udregnede promiller går mod samtlige øvrige tendenser: Nordborgs store fravandring for 1966. Formodentlig hænger dette vandringsunderskud sammen med en nedgang i Danfoss' beskæftigede i slutningen af 1966.

Sammenholder man tilflytningsoverskuddet i Sønderjylland med lignende bevægelser i den øvrige jyske befolkning,[8] vil man se, at Sønderjylland i større udstrækning og på et tidligere tidspunkt har formået at fastholde sin befolkning. Sønderborg amt har fra ca. 1955 haft stor efterspørgsel efter arbejdskraft til industrien, og denne efterspørgsel har bevirket, at vandringsoverskuddet fra det øvrige Sønderjylland er søgt hertil i stedet for at forlade landsdelen. I de seneste år er der sket en industriel udvikling i Tønder amt, og tallene herfra tyder på, at det i stigende grad er muligt for amtet at beholde sit befolkningsoverskud.

2. Veje og transportmidlernes udvikling. (Kommunikationsnettets udvikling)

For at forstå den tilstand de sønderjyske veje og jernbaner befandt sig i ved genforeningen, vil det være nødvendigt at gå tilbage i tiden, da årsagen til banernes og vejenes beliggenhed og fremtoning skrives sig fra beslutninger taget hovedsagelig i 1800-tallet, det være sig af danske eller tyske myndigheder.

Mens kongeriget Danmark fik en vejforordning i 1783, fik Hertugdømmerne, hvortil Sønderjylland jo hørte, først en vejforordning i 1842, ved Christian VIII.[1] De hovedveje, der planlagdes ifølge denne, er følgende:[2]

1. Vejen Flensborg-Åbenrå-Haderslev-Kolding.
2. Vejen Flensborg-Sønderborg-Fynshav.
3. Vejen Husum-Tønder-Ribe.
4. Vejen Haderslev-Årøsund.

På fig. 6 viser den kraftige streg, hvor meget der i 1864 var bygget af det planlagte hovedvejsnet. Fynshavvejen nåede kun til Bro, Ribevejen nåede til Brøns, og Haderslev-Årøsund manglede.

I vejforordningen planlagdes endvidere et net af mindre landeveje:

1. Flensborg-Burkal-Tønder-Højer.
2. Åbenrå-Bredevad til Tøndervejen ved Burkal.
3. Åbenrå-Løgumkloster.
4. Løgumkloster-Tønder.
5. Ribe-Foldingbro.
6. Haderslev-Ribe.
7. Skodborghus-Gram.
8. Skodborghus-Haderslev.
9. Åbenrå-Ribe.
10. Åbenrå-Sønderborg.
11. Felsted-Gråsten.
12. Flensborg-Sønderborgvej til Brunsnæs.
13. Sønderborg-Bro-Mommark.
14. Nordborg-Bro.

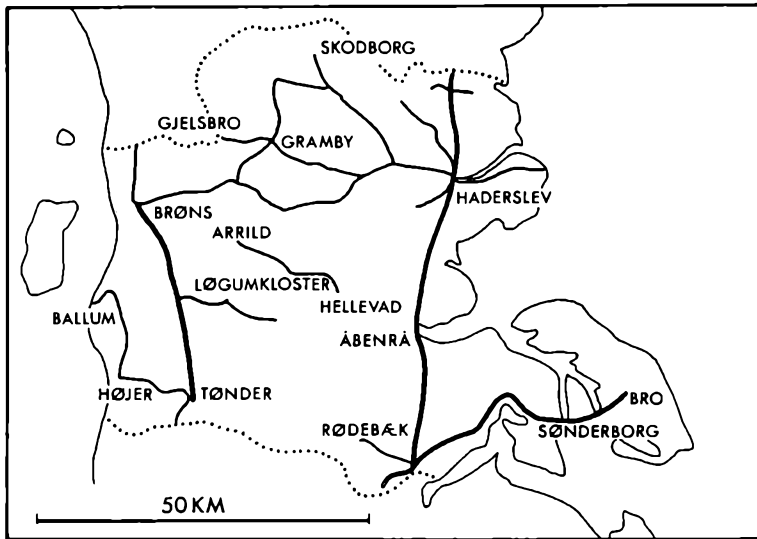
Hvis dette vejnet var blevet gennemført, ville det omtrent have svaret til vejkapaciteten i kongeriget, men meget få af de mindre landeveje var bragt til udførelse i 1864.

Med hensyn til jernbanerne, begyndte den danske stat ikke med anlæggelser i kongeriget, men i hertugdømmerne. Strækningen Altona-Kiel åbnede i 1844. Årsagen til dette var bl. a., at Chr. VIII i sine bestræbelser for at gøre København til midtpunkt i trafikken mellem Nord- og Østersøen ville forbedre kommunikationen i Holsten, der var et vigtigt gennemgangsled.[3]

På dette tidspunkt var de endelige jernbaneplaner for Danmark ikke vedtaget, og i 1850'erne førtes mange diskussioner om, hvorvidt man skulle anlægge tværbaner, længdebaner eller en midterbane. Selv efter at beslutningerne var taget, blev de ændret. Resultatet blev, at Jylland nord for Kongeåen i hovedsagen fik en østlig længdebane, selv om den ved vedtagelsen mere var en midterbane.

For Sønderjyllands vedkommende var der i 1862 blevet givet koncession til et engelsk selskab om bygning af en bane Flensborg-Vamdrup. Linieføringen var valgt vest for israndslinien, på fladt terræn og med stikbaner til Åbenrå, Haderslev og Tønder. Denne linieføring er altså vedtaget af danske myndigheder før 1864 som en slags midterbane.

Stemningen i Sønderjylland var både for og imod baneforløbet, forretningsmænd i Haderslev og Åbenrå var godt tilfredse med

DET SØNDERJYSKE VEJNET 1920.

- hovedveje anlagt før 1864
 - - - - - provinsveje anlagt 1864—1920

Fig. 6. Det sønderjyske vejnet 1920.

Kilde: Dansk Vejtidskrift 1924, p. 157. De sønderjyske landeveje.

Das südjütländische Strassennetz 1920.

Quellenangabe: »Dansk Vejtidskrift« 1924, Seite 157. Die Landstrassen Südjütlands.

linieføringen, da de frygtede konkurrence fra Flensborg, hvis banen skulle forbinde østkystbyerne direkte.[4]

Ved Sønderjyllands overgang til tysk forvaltning i 1864 var denne bane færdigbygget til Rødekro. Resten blev bygget i løbet af 60'erne, da det engelske selskab fortsatte under den prøjsiske regering.

Skal det ovenstående sammenfattes, stod Sønderjylland i 1864 med hovedveje fra Flensborg til Kolding, fra Tønder til Brøns, fra Flensborg til Sønderborg, samt en jernbane fra Flensborg til Rødekro.

Da Danmark i 1920 fik Sønderjylland tilbage, var billedet ændret stærkt for jernbanernes vedkommende, mens der bogstaveligt ikke var sket tilføjelser i vejnettet. Fra 1914-18 skete der ingen ny-anlæg, selv om nogle var planlagt, og efter 1918 var der ingen tilskyndelse fra tysk side til at foretage udbedringer af det slid, der uundgåeligt var sket i krigsperioden.

Fig. 7 viser forløbet af jernbanerne i Sønderjylland, som de så ud ved genforeningen, bortset fra stykket Rødekro-Løgumkloster, der først byggedes 1926. Den kraftige streg viser jernbanenettet i dag.

Med undtagelse af strækningerne Tønder-Løgumkloster, Sønderborg-Mommark og Broagerbanen, var alle de med tynd streg tegnede jernbaner smalsporede, bygget som oplandsbaner for købstæderne. Disse »kredsbaner«, som de kaldtes, byggedes i årene 1898 til 1911. Konsekvensen heraf var, at al lokal trafik baseredes på disse baner, hvorfor man ikke, med undtagelse af Haderslev kreds (amt), gjorde noget ud af de mindre landeveje. Hvor ringe vejnettet var udbygget ses af følgende:[5]

For at komme til Sønderborg og Åbenrå fra Tønder, måtte man over Flensborg, hvis man ville ad landevejen. For at komme fra Tønder til Haderslev måtte man enten over Flensborg eller Brøns. For at komme fra Sønderborg til Åbenrå måtte man over Kruså.

På fig. 6 er angivet, hvilke landeveje der anlagdes 1864–1920. Det ses, at især diagonalvejene manglede.

I Sønderborg kreds var der overhovedet ikke anlagt nye landeveje. Vejen var end ikke ført videre fra Bro på Als. I Åbenrå kreds var der anlagt 12 km vej: fra Kruså til Rødebæk (se fig. 6) og et stykke på 2 km ved Hellevad som led i den frit svævende landevej Hellevad-Arrild. I Tønder kreds var anlagt i alt 45 km: Tønder-Aventloft, Tønder-Møgeltønder-Højer-Ballum og Bredebro-Løgumkloster-Mårbæk (ved Åbenrå amtsgrænse).

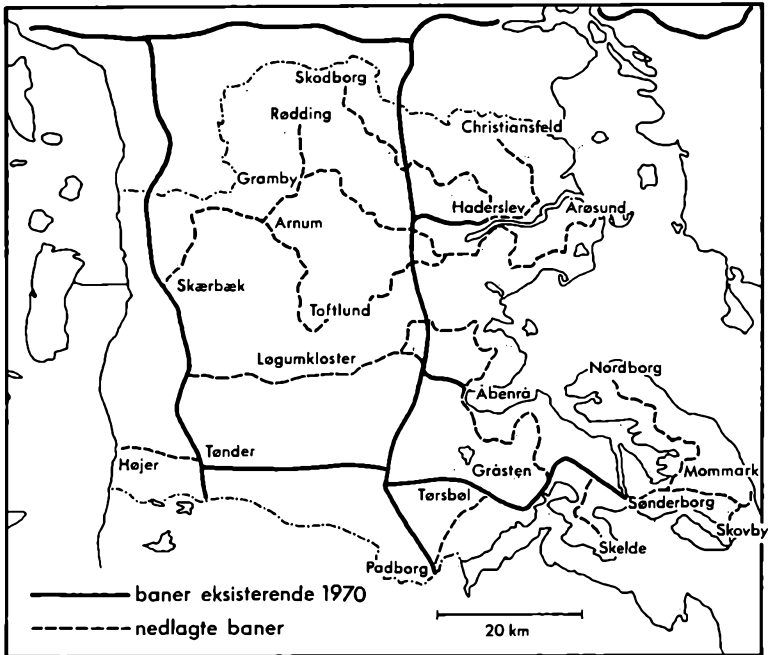
Haderslev kreds fik, som det ses af kortet, et mere omfattende vejnet, der kun var tilsluttet det nørrejyske ved Gjelsbro. Ingen af de »tynde« veje kom i bredde, linieføring eller styrke på højde med vejene fra før 1864.[5]

Ved genforeningen nedsattes i 1920 »Den Sønderjyske Jernbanekommission«, der afgav betænkning i november 1922. Formålet var, at man skulle bedømme de bestående jernbaner i økonomisk, trafikmæssig henseende og fremsætte forslag til eventuelle udvidelser og ændringer. Vejforholdene ordnedes hurtigere, idet ministeriet for offentlige arbejder og de fire sønderjyske amtsråd vedtog »Den Sønderjyske Vejplan«.

Jernbanenetlet.

I 1922, da jernbanekommissionen nedkom med sin betænkning, havde man endnu ikke haft for øje, at jernbanetrafikken gradvis ville blive overtaget af biler. Som *Troels Fink* skriver det,[6] indeholdt betænkningen forslag til en gudsvelsignelse af nye jernbanelinier. De allerede eksisterende ses som før nævnt fig. 7.

Blandt kommissionens mange forslag nåede kun to at se dagens

DE SØNDERJYSKE JERNBANER PÅ DERES HØJDEPUNKT

Fig. 7. De sønderjyske jernbaner. Kilde: Aa. Aagesen: *Geografiske Studier over Jernbanerne i Danmark*. 1949, p. 68. Revideret.

Die Eisenbahnen in Südjülland. Quellenangabe: Aa. Aagesen: »*Geografiske Studier over Jernbanerne i Danmark*» 1949, Seite 68. Revidiert.

lys: jernbanen Rødekro-Løgumkloster og en kombineret vej- og jernbanebro over Alssund til afløsning af den gamle pontonbro. Banen Rødekro-Løgumkloster, der var normalsporet, indviedes i 1927 og nedlagdes i 1934.

I løbet af 20'erne fik kredsbanerne en stadig dårligere økonomi. I 1925 måtte Åbenrå amtsråd vedtage at nedlægge sine. Amtmanden udtalte ved forelæggelsen af forslaget:

»Alle arter af gods er gået stærkt ned, så stærkt, at vi har fået det nuværende sørgelige resultat. Da godsmængden ikke i almindelighed er blevet mindre, må den have søgt andre veje. Det er bilerne, der har taget det, og dem er det håbløst at konkurrere med. Baner, der kun er lokalbaner, vil aldrig kunne stå sig i denne konkurrence.«[7]

I 1926 ophørte Åbenrå amts baner at køre, og i stedet dannedes Åbenrå automobilselskab.

Fig. 8. Udsigt over Tinglev station. I baggrunden bemærkes det gamle vandtårn. Gårbaneudvalgets forslag i opfyldelse, vil Tinglev banegård miste en del af den centrale betydning, den har endnu i 1970. Tog fra fire verdenshjørner mødes her.

Aussicht über die Station Tinglev. Im Hintergrund bemerkt man den alten Wasserturm. Wird der Vorslag des Eisenbahnausschusses realisiert, wird der Bahnhof etwas von der zentralen Bedeutung verlieren, den er noch 1970 besitzt. Züge aus vier Himmelsrichtungen begegnen sich hier.

De smalsporede baner i Sønderborg og Haderslev amt fortsatte, men måtte indstille i løbet af trediverne, Broagerbanen i 1932 og Alsbanen i 1933. Den sidste smalsporede jernbane i Haderslev amt, Haderslev-Vojens-Gram-Rødding kørte, for sidste gang 22.12.1939. Hermed var amtsbanernes æra slut, hovedparten af trafikken var overtaget af rutebiler.

Da de smalsporede baner nedlagdes på Als, overtog DSB strækningen Sønderborg-Mommark og erstattede sporene med normalspor. Banen blev genindviet i 1933. Fra 1939 bestod det sønderjyske jernbanenet af de på fig. 7 viste kraftige linier, hvortil kommer strækningen Sønderborg-Mommark, der eksisterede 1933–1962.[8]

Siden 1939 er der ikke sket ændringer i de sønderjyske baners linieføring, men der er foretaget visse rationaliseringer, idet adskillige af småstationerne på hovednettet er blevet gjort til trinbrædt. På strækningen Tønder-Tinglev er det f. eks. vedtaget at nedlægge Jejsing[9] station, og når dette er sket, vil der kun være stationen Bylderup-Bov tilbage på ruten. En tilsvarende udvikling er sket på de andre banelinier. Tønders forbindelse med Nibøl indskrænkedes i 1967 til kun at gælde godstrafik,[10] dog således at hurtigtoget Hamborg-Esbjerg opretholdtes, men det er muligvis kun et spørgsmål om

tid, hvor længe forbindelsen bevares. Vestkysten har aldrig haft særlig hyppige jernbaneforbindelser, og i stedet for at udbygge dem, som man havde håbet, er de blevet indskrænket.

På østkysten har det i mange år været ønsket at få et dobbeltspor på strækningen Lunderskov-Padborg, men selv om der i sin tid blev sat penge af til projektet,[11] synes statsbanerne i dag at have skrinlagt planerne. I stedet har man automatiseret den sønderjyske længdebane ved sikringsanlæg, der ifølge DSB skulle overflødiggøre dobbeltsporet. Pudsigt nok var strækningen Padborg-Tinglev i den tyske tid dobbeltsporet, men ved genforeningen tog man det ene spor op og genanvendte skinnerne til forbedringer af strækningen Tinglev-Tønder. De fornødne ekspropriationer er dog foretaget, om dobbeltsporet skulle blive en nødvendighed, og ved den nybyggede Rødekro station (indviet oktober 1968) er der taget hensyn til et eventuelt dobbeltspor ved planlægningen.

I januar 1968 udkom Baneplanudvalgets betænkning med indstilling om, hvorledes det fremtidige banenet kunne tænkes. Den eneste sikre banestrækning i Sønderjylland er ifølge betænkningen den østlige længdebane. Strækningen Tinglev-Tønder foreslås nedlagt, da trafikken her ikke motiverer dens opretholdelse, mens strækningen Rødekro-Åbenrå skal befordre gods alene. Stikbanen Vojens-Haderslev tages der ikke endelig stilling til, og heller ikke banen fra Tønder mod nord. Strækningen Tinglev-Sønderborg skulle være sikret foreløbig. I Sønderjylland har forslaget ikke vakt udelt begejstring, men her må man så håbe, at der vil gå en tid, før det bliver en realitet.

I en artikel i Danmarks kommunale Efterretninger juli 1968 betegnes grænselandet som et jernbanemæssigt u-land, og i en kommentar hertil konkluderes: Hvis det var gået efter Statsbanernes hensigt, var ikke blot småbanerne efter genforeningen, men også vestbanen på strækningen Tønder-Tinglev forlængst nedlagt og østbanen reduceret til gods-spor.[12]

Vejene.

Et stort bygnings- og genopbygningsarbejde forestod i 1920, dels med at udbedre krigens skader på vejene, dels med at skabe bedre trafikmuligheder ad landevejene mellem købstæder og bymæssige bebyggelser. Situationen 1920 fremgår som før nævnt af fig. 6.

Foruden den østlige og vestlige hovedvej var nettet kun forbundet med det nordlige Jylland ved Gjelsbro. Det er dog ikke usædvanligt, at politiske grænseegne har et dårligt kommunikationsnet. Som

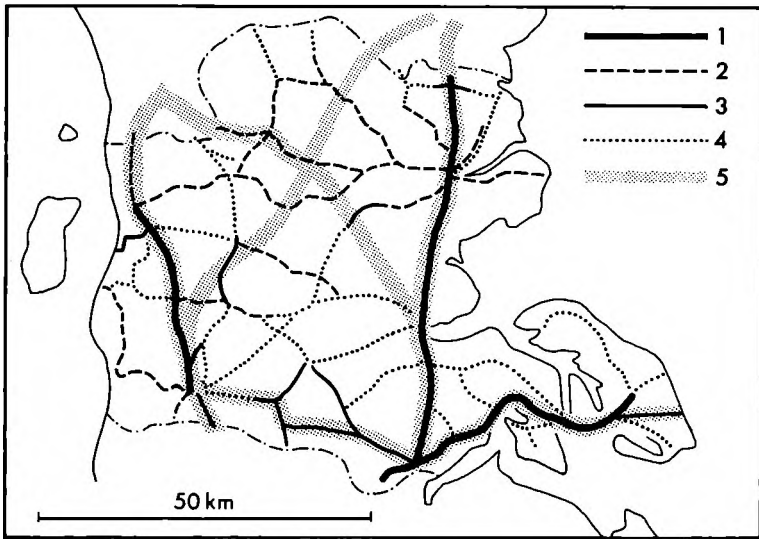

Fig. 9. Det sønderjyske vejnet, planlagt efter »Den Sønderjyske Vejplan«. 1. Hovedvej anlagt før 1864. 2. Provincesveje anlagt 1864–1920. 3. Nybygninger efter 1920. 4. Kommunalveje, der skal udbygges til landeveje. 5. Hovedvej 1967. Efter færgeruten Fynshav–Bøjdens indvielse i 1967 går hovedvej A8 via Fynshav i stedet for over Mommark. Das südjütländische Strassennetz, geplamt nach »Den Sønderjyske Vejplan«. 1. Hauptstrasse die vor 1864 angelegt ist. 2. Provinzstrassen die zwischen 1864 und 1920 angelegt wurden. 3. Neubauten nach 1920. 4. Gemeindestrassen, die zu Landstrassen ausgebaut werden müssen. 5. Hauptstrasse 1967. Nach der Einweihung der Fähroute Fynshav–Bojden 1967 verläuft die Hauptstrasse A8 über Fynshav anstatt über Mommark.

eksempel kan nævnes grænsen mellem USA og Canada, hvor mange veje ender blindt i grænseområdet uden at have forbindelse på den modsatte side.[13]

Den sønderjyske vejplan gik ud på, at 406 km gammel landevej eller provinslandevej skulle istandsættes og 428 km landevej skulle bygges, se fig. 9. I første omgang ønskedes forbindelserne mellem købstæderne udbygget, altså diagonalveje. En diagonalvej fra Åbenrå til Ribe var stærkt på tale, da vejplanen udformedes, men Åbenrå amt var ikke interesseret den gang. Først senere er denne vejforbindelse etableret. Vejtætheden ville efter den oprindelige vejplan blive som på øerne.[2]

De nye vejanlæg påbegyndtes først, efter at provinsvejene var istandsat. Vejene førtes så vidt muligt som lange, lige strækninger, og kurverne blev anlagt med store krumningsradier, således at vejene i vid udstrækning var tjenlige til at opfylde den efterhånden stærkt voksende motortrafiks krav. I det østlige Sønderjylland måtte

man foretage store gennemgravninger på grund af det kuperede terræn, og ved Åbenrå stødte man f. eks. på en del vanskeligheder, på grund af at jorden bestod af meget fedt ler. Det samme har været tilfældet på Als og Sundeved.

Den sønderjyske vejplan var beregnet til at kunne udføres inden 1933. Det var bestemt, at den danske stat skulle betale 1/3 af udgifterne til nye vejlinier og 5/8 til provinsvejenes istandsættelse. Da det første år var gået, blev man imidlertid skeptisk med hensyn til, om planerne kunne realiseres, idet den økonomiske basis var for svag, men efter at den nye motorafgiftslov blev indført i 1927, bedredes forholdene, og programmet gennemførtes stort set til den fastsatte tid.

De første veje blev ikke forsynet med asfalt, men var kun makadamveje, først omkring 1930 ændredes dette. Hvert amt gik ind for sin form for belægning. Haderslev amt begyndte med beton, men gik siden over til toplagsfyldt makadam, som siden er forsynet med tæppebelægning. Åbenrå amt grundlagde i 1932 Bjergskov asfaltværk – en af de få sønderjyske virksomheder i industri-branchegruppen »olie og olieprodukter« – og fremstiller selv sine bituminøse belægnings. Sønderborg amt begyndte med asfaltbeton, men benyttede senere damman-slidlag. Tønder amt startede med chaussébrolægning og fulgte så siden Haderslev amts eksempel.

Fra slutningen af 50'erne er man mere gået over til at anvende forstærkningslag og slidlag af knust stenmateriale.[14]

Da vejplanen var afsluttet, vedtog man at bygge to diagonalveje, Åbenrå-Esbjerg og Tønder-Kolding. Dette arbejde påbegyndtes i 30'erne.

Haderslev købstad følte ved disse vejanlæg sine interesser truet – det var samtidigt med, at amtsbanerne stod foran deres nedlæggelse – og by- og amtsråd i Haderslev gik derfor sammen om at bygge to betonveje, en sydvej og en nordvej, henholdsvis Agerskov-Rangstrup-Skovby-Haderslev og Brændstrup-Øster Lindet-Nustrup-Skrydstrup-Haderslev, således at byen kunne sikres sit gamle opland.

Da der ikke kunne ydes tilskud fra vejfonden til nyanlæg, fordi købstaden var impliceret, finansieredes de dels af »mergelfonden«, der stammede fra amtsbanerne, dels af tilskud fra købstaden. Hertil kom refusion fra motorafgiften. Da anden verdenskrig udbrød, var vejvæsenet i gang med diagonalvejen samt nord- og sydvejen, og da motorafgifterne som følge af krigen svigtede, truedes finansieringsprogrammet alvorligt. Staten trådte imidlertid til og afsatte et årligt

Fig. 10. Christian X's bro i Sønderborg. Broen er den eneste faste forbindelse mellem Als og Sundeved og som følge deraf meget stærkt belastet, idet både den lokale og den gennemgående trafik er nødsaget til at benytte den. En omkørselsvej ved Sønderborg og en ny forbindelse over Allsund er nok planlagt, men endnu ikke projekteret.

Die Christian X-Brücke in Sønderborg. Die Brücke ist die einzige feste Verbindung zwischen Als und Sundeved und folglich stark belastet, sowohl vom örtlichen wie auch vom durchgehenden Verkehr. Eine Umgehungsstrasse bei Sønderborg ist zwar geplant, jedoch noch nicht entworfen.

beløb til deling for hele landet som erstatning for motorafgiften, og Haderslev amt klarede derfor sine dispositioner igennem.

I 30'erne var finansieringsmulighederne for de kommunale råd meget gunstige, idet eksistensen af vejfonden og andelene af motorafgifterne næsten betød 100 pct. dækning. Haderslev amt udnyttede mulighederne bedst. Efter krigen har tilskudsmulighederne ikke været tilsvarende fordelagtige.

I de vestlige dele af Sønderjylland har nyanlæg af veje tjent til at ophjælpe meget folketomme områder, idet uheldig jordfordeling, manglende dræning og mangel på færdselsårer har hindret bebyggelse. Efter at vejforholdene er bedret, og de øvrige mangler også er afhjulpet, har det derfor været muligt at udstykke og bebygge ikke tidligere beboede områder, f. eks. ved Bjerndrup.[15]

Efter krigen blev denne form for vejbygning udført som en udstykningsvejplan, der tilrettelagdes af ministeriet for offentlige arbejder i samråd med de sønderjyske amtsråd. De områder, der især involveredes af planen, findes i Tønder amt og de vestlige dele af Haderslev og Åbenrå amter, f. eks. Kattrup-Tiset-Stenderup Enge og Løgumkloster-Bedsted området.

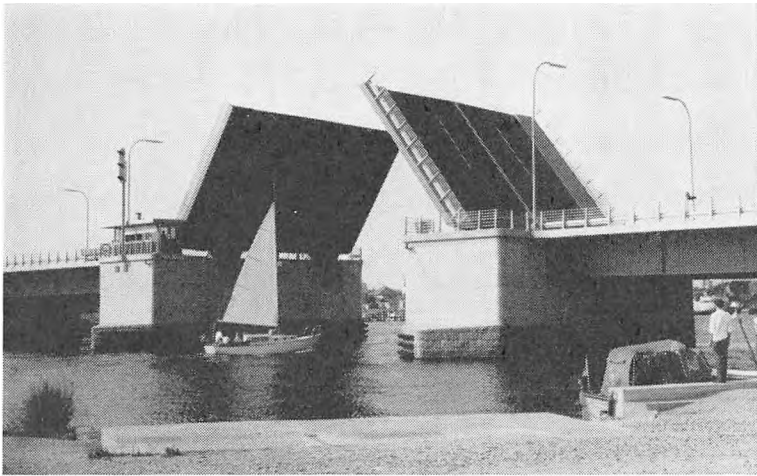

Fig. 11. Egersundbroen. I juni 1968 indviedes broen over Egersund. Tidligere foregik transporten over sundet med en håndtrukket kædefærge, der i 1927 forsynedes med motor. Trafikken over det 120 m brede sund afvikles nu ad hovedvej A 8.

Die Egersundbrücke. Sie ist Juni 1968 eingeweiht worden. Früher ging der Verkehr über den Sund mit einer handgezogenen Kältenfähre, die 1927 mit einem Motor versehen wurde, vor sich. Der Verkehr über den 120 m breitem Sund wird nun über die Hauptstrasse A 8 abgewickelt.

Efter krigen har også omkørselsveje været en vigtig del af programmet. Ved Haderslev og Åbenrå er omkørselsveje etableret, mens der endnu ikke er sket ændringer i Sønderborg, hvor problemet er kædet sammen med en ny bro over Allsund.

Foruden diagonalvejene udbyggedes bivejene i 30'erne, i begyndelsen uden asfalt. Oftest udførtes vejanlæg som erstatning for de nedlagte amtsbaner. I købstæderne forbedredes Tønders sydvestlige omkørselsvej, Åbenrå fik omlagt hovedvejen, så man ikke længere skulle igennem hovedgaden ved passage, og i Sønderborg skete der meget omfattende omlægninger og vejgennembrud i forbindelse med Allsundbroen, der indviedes i 1933.

Under krigen prægedes vejarbejdet efterhånden af mangel på materialer, men vejanlæg fortsattes dog, til dels som beskæftigelsesforanstaltninger. Hertil hører Rømødæmningen.

Tiden efter krigen prægedes mindre af nyanlæg end af genopbygning og forbedring af belægningerne. Som nyanlæg kan dog nævnes Toftlund-Agerskovvejen og Lakolkvejen tværs over Rømø.

I sommeren 1968 blev en længe planlagt bro over Egersund taget i brug. Den indgår i hovedvej A 8, hvorved vejlængden Kruså-Sønderborg er blevet forkortet, og trafikken ført uden om Gråsten.

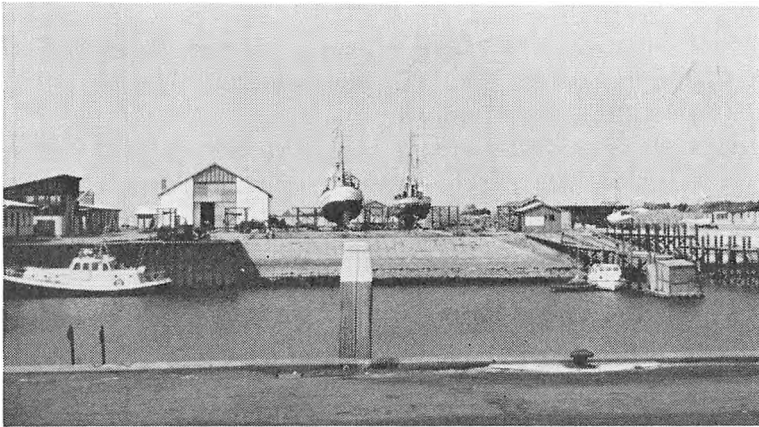

Fig. 12. Rømø havn, med Rømø bådeværft i baggrunden. Rømø havn, der især var planlagt til fiskerihavn, oprettedes i 1964, og samtidig byggedes bådeværftet. Havnen har dog indtil videre fået større betydning som turisthavn for færgeruten Havneby -List end som fiskerihavn.

Der Hafen auf Rømø mit der rømøer Bootswerft im Hintergrund. Der Hafen auf Rømø, der besonders als Fischereihafen geplant war, wurde 1964 errichtet, und gleichzeitig wurde die Bootswerft gebaut. Der Hafen hat jedoch bis auf weiteres eine grössere Bedeutung als Turistenhafen des Fährverkehrs zwischen Havneby und List als als Fischereihafen.

I 1968 drejer diskussionen vedrørende vejnettet sig i hovedsagen om den sønderjyske motorvej, der er planlagt at skulle gå fra grænsen til Kolding. Hovedtrækkene af planerne er vedtaget, omend ikke alle detaljer er endeligt afgjort. Emnet er aktuelt, fordi en tysk motorvej fra Hamborg til grænsen er planlagt til at være færdig i 1975, mens den sønderjyske motorvej af de danske myndigheder er forudset at skulle blive det sidste skud på stammen af en østjysk motorvej og dermed først færdig 1985, altså 10 år efter den tyske. Forståeligt nok ønsker landsdelen ikke at blive en flaskehals i fremtidens trafik, og da man også er interesseret i så gode trafikale forbindelser med hovedstaden som muligt, forsøges planerne om den sønderjyske motorvej fremskyndet.[16]

Mens de sønderjyske veje i 1920 var væsentligt ringere end resten af landets med hensyn til omfang og kvalitet, vil en opgørelse i 1968 snarere vise, at i forhold til befolkningstallet ligger vejenes kapacitet over resten af landets hvad landevejene angår, mens bi-vejsnettet måske lader en smule tilbage at ønske. Vejnettet kan dog ikke længere kaldes tilbagestående.

Skibsforbindelser.

Ved genforeningen eksisterede der en dampskibsrute fra Højer sluse til Munkmarsk på Sild.[17] Den ophørte imidlertid i 1927, da dæmningen til Sild blev fuldført.

Efter 1920 ønskede man også færgeforbindelser med det øvrige Danmark, og en rute Assens-Årøsund genetableredes, efter at der var bygget en statshavn i Årøsund. Det må erindres, at i hovedvejsplanerne, der ikke nåede at blive fuldført før 1864, indgik stykket Haderslev-Årøsund. Dette overfartssted har rødder langt tilbage i tiden.

Også fra Als ønskede man forbindelse med Fyn, og med økonomisk bistand af ØK byggedes en færgehavn i Mommark med forbindelse til Fåborg.

Ruten indviedes i 1922, og ophørte i 1967 samtidig med, at den nyetablerede færgeforbindelse Fynshav-Bøjden indviedes. Denne »nye« rute nærmer sig fugleflugtslinien, idet sejltiden kun er på 45 min. eller 1/3 kortere end Mommark-Fåborg.[18] »Nye« fordi overfartsruten indtil ca. 1860 var Fynshav-Bøjden.[19] Også for Fynshav gælder det, at en før 1864 planlagt hovedvej ikke nåede at blive gennemført i dansk tid.

Mommark færgehavn er nu omdannet til feriecenter med campingplads og lystbådehavn.[20]

Foruden de nævnte færgeforbindelser er der i Flensborg fjord en del »turistruter«. Hertil kan også regnes den efter Rømø havns indvielse i 1964 etablerede rute Havneby-List. Dog har denne rute en »funktion« foruden de toldfri varer, idet bilfærgerne har brudt de tyske forbundsbaners monopol på overførsel af motorkøretøjer til Sild via jernbanedæmningen.[21]

Flyforbindelser.

Fly-trafikken har udviklet sig i løbet af ganske få år. Især tilskyndet af erhvervslivet udfoldede Sønderjyllands Erhvervsråd i begyndelsen af 60'erne bestræbelser for at få Skrydstrup lufthavn, der jo er militær flyveplads, bygget under krigen af tyskerne, åbnet for civil flyvning.[22] Forhandlingerne gav resultat, og 1.4.1966 åbnedes Skrydstrup for civilflyvning med to daglige dobbeltture.[23]

Egnens glæde fremgår af skiltningen fig. 13.

Før denne rute etableredes, har Cimber Air befløjet Sønderborg. Dog gav SAS først sit samtykke til, at flyvningerne blev anerkendt som ruleflyvning efter Skrydstrups åbning.[24] Ruten har været en

Fig. 13. I Skrydstrup glædede man sig over åbningen af flyruten til København. Den nye rute blev betragtet som et aktiv ved salg af industrigrunde. Foto: Jørgen Kølle. In Skrydstrup freute man sich über die Eröffnung der Flugverbindung nach København. Die neue Flugverbindung wurde als eine Aktive beim Verkauf von Industrieauplätzen betrachtet. – Photo: Jørgen Kølle.

sådan succes, at man ville udvide flyvepladsen, men på grund af en kommende omkørselsvej ved Sønderborg kunne udvidelsen ikke finde sted på den oprindelige beliggenhed. Sønderborg amt gik enstemmigt ind for en flytning til Kær halvø, men resten af Sønderjylland så med ringe begejstring på denne løsning, idet provinslufthavnsudvalget, der blev nedsat i 1965 og afsluttede sit arbejde i marts 1968, gik ind for en sønderjysk central lufthavn ved Rødekro. Denne skulle der dog først tages endelig stilling til om fem år.[25]

Sønderborgområdet mente, at behovet for en flyveplads lå der, og indenrigsministeriet godkendte planerne om flyvepladsen på Kær, der blev indviet ved årsskiftet 1968/69. Hvis en lufthavn ved Rødekro ser dagens lys, vil lufthavnen ved Sønderborg være afskrevet til den tid, således at der ikke vil blive noget tab. I 1968 er der gennemført fem daglige dobbeltture til København.

Også Tønder har en flyveplads, der blev taget i brug 1964.[26] Landingsbanen er græsklædt. Desuden eksisterer der en privat flyveplads ved Arnum, der åbnedes i maj 1967.[27] Danfoss var en af de første virksomheder, der tog flyvningen op i forbindelse med forretningsrejser i ind- og udland, og virksomheden har i flere år haft egen flyveplads.[28]

Erhvervslivet vil i de kommende år formodentlig i stadig større omfang benytte sig af fly. Som det senere skal ses, beklager nogle af de virksomheder, der er udflyttet fra København, at det ikke er trafikalt muligt for forretningsforbindelser i hovedstaden at gen-

nemføre et besøg på én dag, og det derfor er vanskeligt at få dem til at komme. Disse virksomheder kan få gavn af privatfly, som de evt. kan være fælles om.

3. De offentlige værker i Sønderjylland. Kraftforbrugets sammensætning og udvikling

Elektricitet.

Før første verdenskrig havde der været planer om at skabe en fælles elektricitetsforsyning for hele Slesvig-Holsten, men på grund af krigen blev de ikke virkeliggjort.[1]

Efter genforeningen havde landsdelen derfor små jævnstrømsværker i købstæderne, flækkerne samt i enkelte stationsbyer, mens kun de landbrugsområder, der lå umiddelbart nord for Flensborg og forsynedes derfra via 17 transformatorstationer, kunne anvende elektrisk kraft.

Da Sønderjylland var stærkt interesseret i at få en tidssvarende løsning på kraftproblemet, gik man allerede i 1919 i gang med at danne andelsselskaber i de forskellige egne. De første fem selskaber var:

Sønderborg og Åbenrå Amters Elektricitetsforsyning, SAAE, stiftet 22.7.1919,

Elforsynings-Andelsselskabet Sønderjyllands Vestkyst, EASV, stiftet 30.8.1919,

Tyrstrup Herred og Omegns Elektricitetsforsyning, THOE, stiftet 23.9.1919,

Haderslev Næs' Elektricitetsforsyningsselskab, HNES, stiftet 22.9.1919,

Midtsønderjyllands Elektricitetsforsyning, MSE, stiftet 22.1.20.

I begyndelsen havde selskaberne ikke noget med hinanden at gøre, men da det hurtigt viste sig, at der ville blive flere fælles interesser, dannedes den 10.12.1919 et fællesudvalg[2] til løsning af spørgsmål som strømforsyning og finansiering. Der var på et tidligt tidspunkt knyttet kontakt med det århusianske ingeniørfirma Eriksen & Sardemann, hvis sønderjyske afdelingsleder var ingeniør Jes Christiansen, den senere direktør for Sønderjyllands Højspændingsværk.

Til løsning af strømproblemet forelå 6 muligheder:[3]

1. Bygning af egen central for hvert selskab.
2. Køb af strøm fra kraftværket i Flensborg.
3. Køb af strøm fra Sydøstjyske Elektricitetsværker i Kolding i forbindelse med kabelfabrikken i Middelfart.
4. Køb af strøm fra Sydvestjydske Elektricitetsværker i Esbjerg og Karlsgårde.
5. Køb af strøm i fællesskab fra de under 3 og 4 nævnte værker.
6. Oprettelse af en fællescentral til forsyning af hele Sønderjylland.

Beregninger viste hurtigt, at det ville være mest økonomisk at løse opgaven i fællesskab i stedet for at udbygge enkeltcentraler.

I 1919 rettedes henvendelse til Flensborg, der havde et moderne kraftværk, og forhandlingerne resulterede i et kontraktudkast, der var til fordel for de sønderjyske værker. Efter afstemningen i 2. zone viste det sig, at byen ikke blev dansk, men alligevel fortsattes forhandlingerne, hvoraf kan ses, at Flensborg betragtedes som den naturlige »hovedstad« for området.

Da fællesudvalget imidlertid rettede henvendelse til ministeriet for offentlige arbejder for at anmode om statsstøtte til elektrificeringen, viste det sig, at den danske regering i retningslinierne for støtte krævede, at elektricitetsforsyningen i hovedsagen skulle være fremstillet her i landet, nord eller syd for den gamle grænse. Hermed måtte det ellers gunstige tilbud fra Flensborg bortfalde.

På dette tidspunkt var fællesudvalget suppleret med repræsentanter for amter og kommuner. Mens det var vanskeligt at enes om, hvorfra strømforsyningen skulle ske, blev det hurtigt fastslået på basis af et projekt udarbejdet af Eriksen & Sardemann, at tyngdepunktet for forbruget ville falde i nærheden af Åbenrå ved Bolderslev, således at elektriciteten enten måtte føres dertil gennem en 50.000 volts ledning fra et allerede eksisterende værk eller produceres i egen central ved den nærmest liggende havn, d.v.s. Åbenrå.[4]

Fra flere sider ønskede man 50.000 volts ledningen uden nyanlæg, da man her havde mulighed for at trække hovedlinier op, der ville kunne anvendes i fremtidens el-forsyninger, idet det drejede sig om forsyning af en hel landsdel.

Der førtes utallige forhandlinger med de nord-danske selskaber, men i begyndelsen af 1922 blev det klart, at der ikke kunne opnås enighed om forsyninger leveret »udefra«, og den 17.7.1922 vedtoges enstemmigt af repræsentanter for de sønderjyske landsdele

at anmode ministeriet for offentlige arbejder om statsstøtte til bygning af et nyt højspændingsværk i Åbenrå.

Organisation.

Den stiftende generalforsamling for andelsselskabet Sønderjyllands Højspændingsværk afholdtes 14.11.1922, og fra starten deltog fire andelshavere, nemlig de tidligere nævnte selskaber, SÅAE, THOE, EASV samt Åbenrå kommune. Vedtægterne affattedes dog sådan, at det var muligt at optage nye andelshavere, der ville få samme vilkår, som de oprindelige. Der ville også blive mulighed for køb af strøm for selskaber, der ikke ønskede at indtræde som medlemmer.

I 1923 indtrådte også MSE, og HNES afsluttede købekontrakt. Hermed var alle oplandsforsyninger tilsluttet på den ene eller anden måde, men af købstæderne manglede Haderslev, Tønder og Sønderborg. Disse kommunale værker tilsluttedes i løbet af 30'erne, sidst Sønderborg, der kom med i 1938.[5] Når Sønderborg kom med så sent, skyldes det formodentlig, at værket var blevet fuldstændig fornyet i 1921, da kommunen overtog det, hvorfor elfremstillingen har været rentabel.[6]

I slutningen af 20'erne afsluttedes kontrakt med Digelaget for marsken ved Tønder om levering til pumpestationen. Dette selskab er fra 1959 blevet indlemmet i EASV.

Selv om de kommunale værker indtrådte som andelshavere, opretholdt de deres gamle jævnstrømsværker. Åbenrå kommune nedlagde dog sit allerede i 20'erne og gik samtidig over til udelukkende at blive forsynet fra højspændingsværket. Tønder ophørte selv at producere strøm omkring 1950, og Haderslev og Sønderborg indstillede deres egne værker i 1959.[7]

De kommunale værker har haft samarbejde med lokale virksomheder, der selv fremstillede kraft, f. eks. for Sønderborgs vedkommende med A/S Det nordiske Kamgarnspinderi, og for Tønders vedkommende med Bachmanns vandmølle. Højspændingsværket arbejdede også allerede sammen med det kommunale værk i Haderslev fra 1923, hvorfra det modtog forsyning i nattetimerne.[8] Ligeledes har denne form for samarbejde været praktiseret mellem Det nordiske Kamgarnspinderi i Sønderborg og højspændingsværket. Disse samarbejder hører som regel til tiden før 1945. Leveringen måtte dog indstilles i 1925, da kapaciteten ikke var tilstrækkelig til forbruget.

I 1950'erne optoges andelshavere uden for Sønderjylland i Sønder-

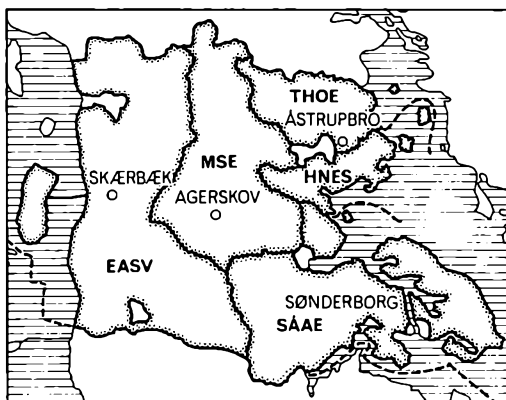

Fig. 14. De sønderjyske oplandsforsynings områder. Også områderne nord for Sønderjylland drager nytte af den billige elektricitet fra Sønderjyllands Højspændingsværk. *Das Versorgungshinterland der südjütländischen Elektrizitätswerke. Auch die Gebiete nördlich von Südjütland ziehen Nutzen aus der billigen Elektrizität von »Sønderjyllands Højspændingsværk«.*

jyllands Højspændingsværk, idet Ribe kommune blev medlem i 1952, og Ærø el-forsyning trådte ind i 1955.

På fig. 14 ses grænserne mellem de forskellige selskaber angivet. [9] Selve områdefordelingen har været så godt som fastlagt fra starten, hvorfor der ikke har været tale om en »ydre ekspansion«, men kun om en udbygning af nettet indadtil. I enkelte tilfælde kan det dog ske, at f. eks. en fabriktionsvirksomhed skifter selskab, hvis virksomheden tidligere har været forsynet af et kommunalt værk, men ved udvidet produktion kræver en strømforøgelse, der må tilvejebringes via en ny transformatorstation. Hvis en oplandsforsyning i dette tilfælde har bedre mulighed for udbygning, vil der ofte ske overgang til dette selskab.

Blandt de grænseændringer, der er sket, er udvidelsen af EASV's område til lige syd for Bramminge den interessanteste, idet Kongeå-grænsen her ikke længere danner skel for samarbejde.

Sønderjyllands Højspændingsværks forbindelser uden for landsdelen.

Den første forbindelse, der knyttedes til værker uden for landsdelen, gik til Flensborg i 1930 med en 60 kW ledning. Samarbejdet bevirkede økonomiske og driftsmæssige fordele for begge parter, idet det baseredes på gensidig udveksling af elektricitet. Hertil kommer, at værkerne kunne være reserve for hinanden. [10]

Først i 1941 udbyggedes tilsvarende forbindelser til Øst- og Vestjylland. Der var nok ført forhandlinger tidligere, men de havde ikke givet positivt resultat.

Efter krigen 1945 etableredes i det nordlige Danmark landsdelsværker som Vestkraft, Fynsværket, Midtkraft og Nordkraft, delvis med Sønderjyllands Højspændingsværk som forbillede.[11]

Et behov for samarbejde værkerne imellem førte i 1957 til dannelsen af ELSAM, et samarbejde mellem de jyske og fynske el-selskaber. Heri deltager Sønderjyllands Højspændingsværk også. Formålet med sammenslutningen er dels at koordinere deltagernes anlægsarbejder og drift og fordele fortjenesten »retfærdigt« imellem selskaberne, dels at forestå samarbejdet udadtil med andre selskaber. Etablering af et fælles atomkraftværk vil også kunne ske gennem ELSAM. Endelig skal nævnes, at den gensidige reserve i tilfælde af havari på et eller flere af værkerne er en vigtig funktion.

Sønderjyllands Højspændingsværk er tilknyttet ELSAM ved 150 kW kabler 3 steder. Et søkabel går fra Als til Horne Næs og føres derfra videre til Fynsværket ved Odense. Desuden er man knyttet til det østlige Jylland ved en linie fra Åbenrå til Skærbækværket ved Kolding, og endelig er man forbundet med Vestkraft i Esbjerg ved en linie via Bredebro.[12]

Da Konti-Skan indviedes den 10.9.1965,[13] kom man et skridt videre. Dette selskab er frugten af et samarbejde mellem ELSAM og tilsvarende sammenslutninger i Sverige og Tyskland. Forhandlingerne endte med bygning af en jævnstrømsforbindelse fra Göteborg via Læsø til Vester Hassing, dernæst ned gennem Midtjylland til Åbenrå og fra Åbenrå til Flensborg. På fig. 15 ses den danske linieføring. Stationerne er valgt øst for Ålborg, ved Tange, Vejen og Kliplev. Hovedstammen ned gennem Jylland er en 400 kW ledning. Ved Kliplev er den koblet til en 220 kW ledning, der etableredes allerede i 1961 mellem Åbenrå og Flensborg.[14]

Arsagen til, at dette samarbejde kom i stand, er bl. a. igen interessen for at have den gensidige reserve, der ligger i at være forbundet med andre og store værker. Med tilstrækkelig store forbindelser udadtil er det beregnet, at man kan spare 10–15 pct. installeret reserve i maskinanlæg.[15]

Af ovenstående ses, at Sønderjyllands Højspændingsværk foruden at have suppleret sine andelshavere med selskaber uden for Sønderjylland også tager del både i det interne danske samarbejde og ligeledes er engageret i de videre europæiske projekter.

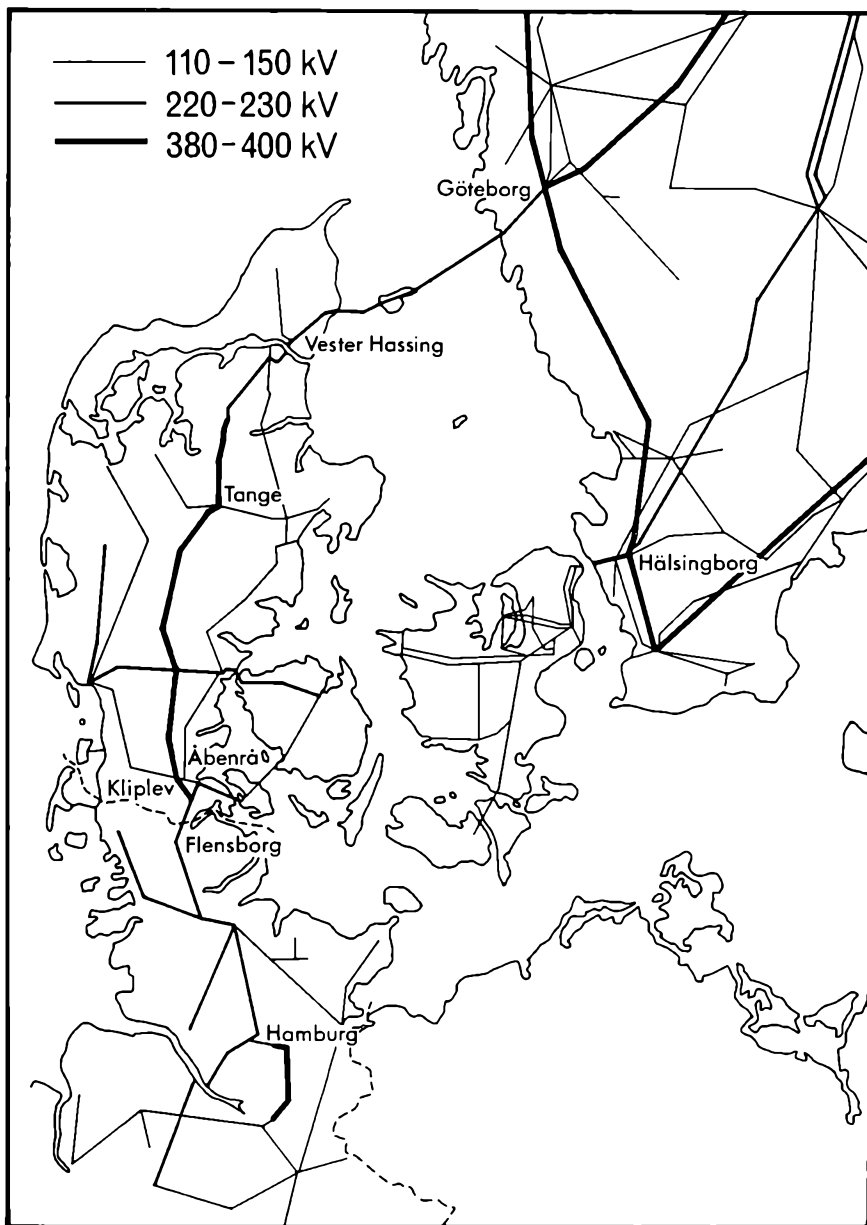

Fig. 15. Det primære højspændingsnet i Vestsverige, Danmark og Nordvesttyskland. I tilfælde af strømafbrydelser er det fordelagtigt for højspændingsværkerne at være indbyrdes forbundet. På denne måde sikres forbrugerne en regelmæssig strømlevering. Også ved svigtende kapacitet kan de tilstødende værker træde hjælpende til. Kilde: Ingeniøren sept. 1965. p. 521.

Das ursprüngliche Hochspannungsnetz in Westschweden, Dänemark und Nordwestdeutschland. Im Falle eines Stromausfalles ist es für die Hochspannungswerke vorteilhaft mit einander verbunden zu sein, wobei den Verbrauchern eine regelmäßige Stromlieferung gesichert wird. Auch bei einer fallenden Leistungsfähigkeit können die angeschlossenen Werke helfend hinzutreten. – Quellenangabe. »Ingeniøren« September 1965, Seite 521.

Opbygning og udvikling af Sønderjyllands Højspændingsværk.[16]

Efter at beslutningen om opførelse af et højspændingsværk var taget, var der ikke tvivl om, at placeringen skulle være ved Åbenrå, dels fordi byen var nærmest ved landsdelens elektriske tyngdepunkt, dels fordi man her havde en udmærket havn.

Åbenrå by stillede gratis en byggegrund til rådighed for Sønderjyllands Højspændingsværk på den projekterede nye havneplads. Bundforholdene på stedet var ikke så gode, men på den anden side havde man her let adgang til kølevand og brændsel. Staten gav et vist tilskud til værkets opførelse.

Anlæggelsen begyndte i 1922, og den første damp turbine kunne sættes i drift i oktober 1924.

Andelshavernes ledningsnet blev udbygget samtidig med etableringen af højspændingsværket. SAAE var allerede udbygget således, at man var klar til at udsende strøm, før højspændingsværket var leveringsdygtigt, hvorfor bl. a. Sønderborg Elektricitetsværk og Kamgarnspinderiet midlertidigt klarede forsyningen.[17]

Da højspændingsværket sattes i gang, kunne der med det samme tilsluttes 344 transformatorstationer, som i mellemtiden havde fået leverancer andetsteds fra. Ved projekteringen af produktionen havde man antaget, at man i løbet af 4 år ville nå op på en produktion af 4 mill. kWh, men allerede det første år nåedes 5,4 mill. kWh.

Tabel VI. Sønderjyllands Højspændingsværks el-salg i pct. fordelt på andelshaverne.

	1925	30/31	40/41	50/51	60/61	67/68
S. Å. A. E.	54,6	47,9	35,0	32,4	34,4	32,4
E. A. S. V.	15,9	14,3	13,7	15,9	16,9	17,1
M. S. E.	10,0	12,7	13,4	12,5	14,9	15,9
T. H. O. E.	10,8	9,3	7,8	6,0	4,9	4,3
H. N. E. S.	5,5	4,1	5,1	5,3	4,2	3,1
Åbenrå kommune	3,3	11,7	8,1	7,4	5,8	5,4
Haderslev »			6,9	6,7	6,0	6,0
Sønderborg »			6,1	9,8	7,0	7,9
Tønder »			2,3	2,7	2,4	3,6
Ribe					1,8	2,3
Ærø					1,7	2,1
Digelaget			1,6	1,0		

Heri er ikke inkluderet salg til ikke-andelshavere.

Kilde: Sønderjyllands Højspændingsværk, Beretning og Regnskab. Diverse år.

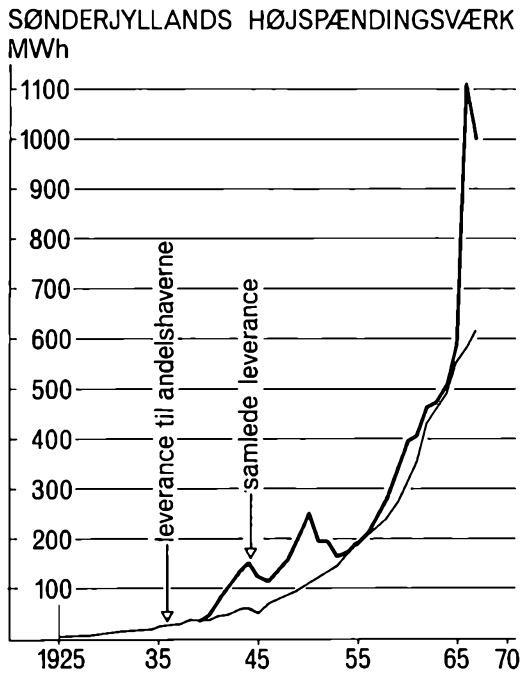

Fig. 16. Sønderjyllands Højspændingsværks leverancer i MWh 1925–1967/68. Det oprindelige værk, Åbenråværket, var fuldt udbygget i 1949. Senere blev det nødvendigt med et helt nyt værk, og i 1958 indviedes Enstedværket ved Åbenrå Fjord. Også dette værk er nu udbygget, og i 1968 startedes et nybyggeri ved Hjordkær. Differencen mellem den samlede leverance og leverancen til andelshaverne er gået til andre højspændingsværker.

Die Lieferungen des »Sønderjyllands Højspændingsværk« in MWh in 1925–1967/68. Das ursprüngliche Werk, das »Åbenråværk«, war 1949 voll ausgebaut. Später wurde ein ganz neues Werk notwendig, und 1958 wurde das »Enstedværk« bei der Åbenråer Förde eingeweiht. Auch dieses Werk ist jetzt ausgebaut, und 1968 wurde ein Neubau bei Hjordkær gestartet. Die Differenz zwischen den gesamten Lieferungen und den Lieferungen an die Teilhaber ist an andere Hochspannungswerke gegangen.

På fig. 16 ses, hvorledes Sønderjyllands Højspændingsværks leverancer fordeler sig gennem tiden, og i tabel VI ses tilsvarende, hvor stor en procentdel de enkelte andelshavere har aftaget i samme tidsrum. Leverancerne til andelshaverne har været i næsten uafbrudt stigning siden igangsættelsen med undtagelse af et mindre tilbageslag i 1945–46, der skyldes påbud om rationering for hele landet. De samlede leveringer har et mere ujævnt forløb. En tilsvarende logaritmisk afbildning vil næsten fylde et helt stykke logaritmepapir, med en omtrent konstant stigning på ca. 75°

Denne stærke udvidelse af produceret el har ikke kunnet finde

sted med den oprindelige kapacitet på 5000 kW. I de første år efter igangsættelsen skete der alene udbygninger af andelshavernes net, men omkring 1930 måtte man tænke på udvidelse af den oprindelige kapacitet, og i 1931 anskaffedes endnu en dampturbine, således at man nåede op på tre med en kapacitet på 20.000 kW. Hermed opnåede man også et bedre økonomisk driftsresultat i samarbejdet med Flensborg, der som tidligere nævnt var indledt i 1929.[18]

Siden er værket udvidet i 1939 til 38.000 kW og i 1949 til 83.000 kW. Herefter var det ikke muligt at udbygge Sønderjyllands Højspændingsværk yderligere, og det besluttedes at bygge et helt nyt værk, Enstedværket, beliggende ud til fjorden lidt syd for Åbenrå.

At det har knebet med kapaciteten på dette tidspunkt ses af, at en aftale med Vereinigte Grosskraftwerke i Rendsborg om levering af elektricitet fra 1.11.1957 og et år frem delvis måtte gives videre til ELSAM.[20] I 1958 igangsattes Enstedværket med en kapacitet på 60.000 kW,[19] og samtidig reduceredes det gamle Åbenråværk til 75.000 kW. Siden er der igen sket udvidelser, og i 1968 har Enstedværket en kapacitet på 210.000 kW, mens det gamle værk er på 60.000 kW. Åbenråværket er nu ombygget, så det udelukkende oliefyres, mens Enstedværket anvender både olie og fast brændsel.[21]

Arealet ved Enstedværket er nu også fuldt udbygget, og som sidste skud på stammen har man købt en grund på industriarealet i Hjordkær, hvor der er indledt et værkstedsbyggeri i 1968 til erstatning for det gamle »huggehus«.

Dernæst betragtes fig. 16 mere indgående. Sønderjyllands Højspændingsværks forbindelser med andre værker begyndte allerede i 1929, men det er først i slutningen af 30'erne, det fremtræder tydeligt af kurven. Med undtagelse af ganske få år har Sønderjylland haft den største glæde af samarbejdet, idet der er solgt betydeligt mere elektricitet, end der er købt. Det ses, hvorledes det har knebet med kapacitet i midten af 50'erne, mens Enstedværkets igangsættelse og samarbejdet med ELSAM og dermed senere Konti-Skan efter 1965 har bevirket en enorm forøgelse i strømsalget.

Faldet under og efter krigen skyldes mangel på brændstof, og faldet i leveringerne til ikke-andelshavere i 50'erne skyldes til dels den manglende kapacitet.

Betragtes alene andelshavernes kurve, ses en næsten konstant stigning. Selv om dette er udtryk for det stadigt voksende strømforbrug, kan man dog ikke se bort fra, at stigningen også skyldes, at der er kommet flere og flere forbrugere ind under værket, hvoraf

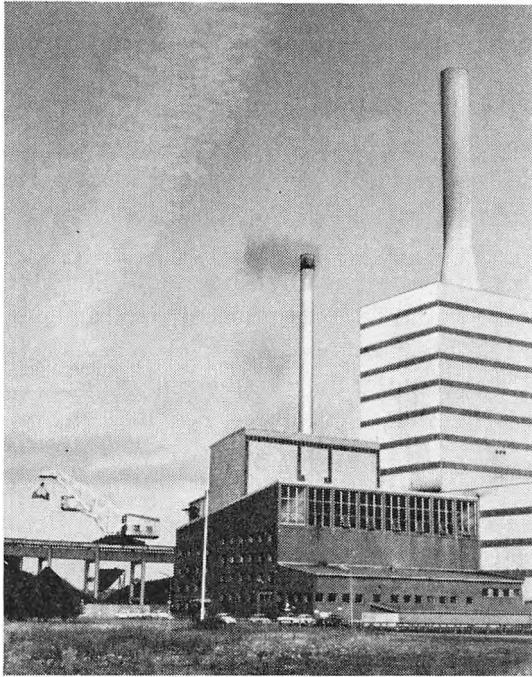

Fig. 17. Enstedværket. Værkets kapacitet var ved oprettelsen i 1958 60.000 kW. I 1965 udvidedes kapaciteten med 150.000 kW.

Das »Enstedværk«. Die Leistungsfähigkeit dieses Werkes war bei der Gründung 1958 60.000 kW. 1965 wurde die Leistungsfähigkeit mit 150.000 kW erweitert.

en del tidligere enten selv har fremstillet deres kraft eller også har fået leveret denne f. eks. fra et jævnstrømsværk eller en nærliggende virksomhed.

Med denne reservation taget i betragtning, er der dog sket en ganske betydelig udvidelse i elektricitetens anvendelsesmuligheder. De private husholdninger er i periodens løb gået over til at anvende stadig flere elektriske maskiner, og det samme gælder landbruget og industrien. Hertil kommer det offentliges forbrug til belysning med mere. Den stærke stigning er især sket efter 1945, og i de sidste 10 år er forbruget mere end fordoblet.

Det havde været interessant at vise udvikling og eventuelle forskydninger i de forskellige sektorer forbrug, men det lader sig ikke gøre. Enkelte af andelsselskaberne, f. eks. MSE, bragte i 30'erne i deres årsregnskab en specificeret opgørelse over forbrugets fordeling på landbrug, håndværk og industri m. m., men dels findes denne oversigt kun i en kort årrække, dels er det ikke muligt i dag at få

at vide, hvorledes man definerede f. eks. håndværk og industri, og endelig ville man ikke kunne sammenligne forbruget i hele landsdelen, idet ikke alle selskaber har bragt udførlige opgørelser.

I tabel VI vises de forskellige selskabers andel i samtlige andels-haveres forbrug. Tallene for 1925 og 1930 kan kun delvis sammenlignes med de senere, idet kredsen af andelshavere er udvidet siden. Ved vurdering af tallene for fordelingscentralerne må man skele til deres forskellige areal (fig. 11).

Det ses, at SÅAE fra begyndelsen har været den største forbruger og stadig er det, selv om andelen synes at være dalende. Når procenten for 1925 er så høj, skyldes det, at selskabet på dette tidspunkt var udbygget i betydelig grad, idet man allerede i 1919 havde indkøbt materiel til nettets etablering i Tyskland, hvorfor der kunne ske en hurtig udbygning.[22]

Fordelingscentralerne MSE og EASV udvider deres andel, men de resterende to går tilbage. Når centralerne THOE og HNES går tilbage, kan det skyldes, at områderne ikke industrialiseres samtidig med, at landbefolkningen går tilbage, jfr. kortene over befolkningstætheden 1921 og 1965.

Af de kommunale værker i købstæderne har Tønder forbedret sin andel, mens de øvrige enten stagnerer (Haderslev) eller går tilbage (Åbenrå). Sønderborg er muligvis i fremgang. Det bør måske pointeres, at de nævnte frem- eller tilbagegange vedrører de procentvise andele og ikke siger noget om et stagnerende forbrug. Forbruget er alle steder i fremgang.

Forskydningerne i købstædernes andele må ses i snæver sammenhæng med fordelingscentralernes fremgang. For Åbenrå kommune gælder det, at arealet er forholdsvis lille og så godt som udbygget, hvorfor ekspansion, det være sig af industriel eller beboelsesmæssig art, næsten udelukkende falder på de tilstødende kommuner. Derfor bliver et stigende forbrug ikke registreret i Åbenrå men i MSE, hvis det gælder udflytning til Rise kommune, eller i SÅAE, hvis det gælder etablering i Ensted kommune. For Sønderborg gælder det tilsvarende, at en udflytning til industriarealer i Dybbøl eller Ulkebøl kommuner vil blive registreret som en strømforøgelse i SÅAE. Tønders forbedrede andel, der har en meget større betydning for byen, end den lille procent lader ane, vil blive behandlet senere i en lille studie om industriens strømforbrug.

Økonomi og prispolitik.

Ved værkets oprettelse i 1925 havde man faste afgifter for strømforbrug, men omkring 1930 gik man som de første i landet over til

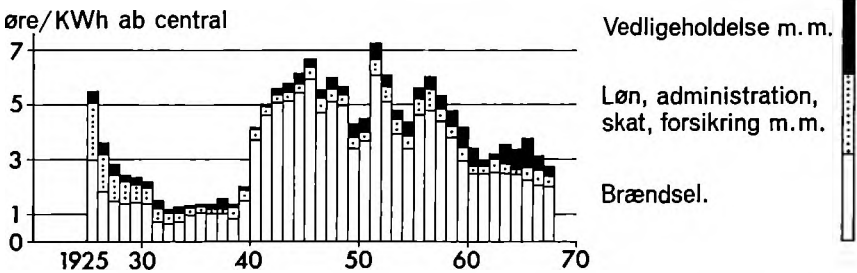

Fig. 18. Den samlede driftsudgift pr. kWh i øre ab central. Brændelsudgifterne har haft afgørende indflydelse på prisudviklingen. Siden 1951 har tendensen været faldende, hvilket er bemærkelsesværdigt, især da ørerne ikke er pristalsberegnete. *Die gesamten Betriebsausgaben pro kWh in øre ab Zentrale. Die Feuerungsausgaben haben einen entscheidenden Einfluss auf die Preisentwicklung gehabt. Seit 1951 ist die Tendenz fallend gewesen, was bemerkenswert erscheint, da die øre nicht in dem Preisindex berechnet sind.*

tarifafregning, en form, der i dag anvendes næsten overalt. Tariformen består i, at selve strømprisen er meget lav, uanset hvortil strømmen benyttes, mens de faste afgifter til gengæld forhøjes ud fra den betragtning, at strømmen bør sælges til den pris, det koster at fremstille og fordele den, mens samtlige forbrugere bør være med til at bære de omkostninger ved produktion og fordeling, der er uafhængige af strømsalget. [23]

Indførelsen af disse tariffer har været medvirkende til et stigende forbrug, der igen betød mindre omkostninger pr. solgt kW, hvorfor strømpriserne kunne sættes yderligere ned.

Den anvendte prispolitik har bidraget til et voksende driftsoverskud, og fra 1940 har Sønderjyllands Højspændingsværk været gældsfrit. Det kan også nævnes, at den dag Enstedværket stod færdigt, var det betalt, hvilket må siges at være usædvanligt i dag.

På fig. 18 ses udviklingen af de samlede driftsudgifter ab central fra 1925 til i dag. Ørerne er ikke i faste priser, hvilket gør udviklingen endnu mere bemærkelsesværdig.

Det mest iøjnefaldende ved figuren er den store betydning, brændselsudgifterne har på den samlede udgift. Med undtagelse af værkets første fem år og året 1965 er næsten alle prisstigninger og prisfald forårsaget af brændselsudgifterne. Den høje brændselspris under krigen og i efterkrigstiden medførte næsten en tredobling af værkets driftsudgift i sammenligning med 30'erne, og efter en periode med faldende priser får de igen et hop opefter i 1951 på grund af Koreakrigen og siden i 1956 under Mellemøstenkrisen.

Udgiften til vedligeholdelse har næsten kun været »stor« i 1965, formodentlig på grund af en udvidelse af Enstedværket. Den mere

blandede gruppe »Løn, administration, skat, forsikring m.m.« udgjorde en stor post i de første etableringsår, men blev i løbet af trediveerne af mere beskeden størrelse. I efterkrigstiden er beløbet en smule større end i 30'erne, men en afgørende forskel er der ikke.

Siden starten er el-prisen næsten faldet konstant indtil i slutningen af 30'erne, og efter krigen har tendensen igen været den samme fra omkring 1951, selv om der ind i mellem har været stigning.

Til den afbildede driftsudgift kommer så den faste afgift. Salgsprisen til andelshaverne i 1925 var på ca. 12 øre pr. kWh for i løbet af 30'erne at synke helt ned til omkring 3 øre. I 1968 er salgsprisen pr. kWh ca. 8 øre.[24]

Andelshavernes prispolitik har i hovedsagen været analog med højspændingsværkets, og nogen afgørende forskel i forskellige selskabers priser er der ikke. Sønderjylland har nogle af de laveste strømpriser i landet, og det kan nævnes, at en grøntpillefabrik, der var tænkt placeret nord for Bramminge, endte med at placere sig ved Gredstedbro – altså inden for EASV's og dermed Sønderjyllands Højspændingsværks område på grund af den lave strømpris. Denne fabrik ville i første omgang spare 17.000 kr. om året ved placeringen.[25]

Slutning.

Sønderjyllands Højspændingsværk har på flere områder indtaget en særstilling blandt danske elektricitetsværker. På et tidspunkt, da hele Danmarks elektricitetsforsyning varetoges af et stort antal små værker,[26] etableredes i Sønderjylland for første gang i landets historie et værk, der dækkede en hel landsdel. Dette værk har tjent som eksempel ved senere oprettelser af landsdelsværker. Disse er dog alle interessentskaber og ikke som Sønderjyllands Højspændingsværk andelsselskaber.

Også ved sin gode konsolidering har værket adskilt sig fra de øvrige,[27] og med sin tarifpolitik har det været foregangsværk. For opbygningen af landsdelen har det været af stor betydning, at man forholdsvis hurtigt fik etableret et så fuldstændigt ledningsnet, som det har været tilfældet, og for erhvervslivet i dag kan det kun være en positiv faktor, at strømprisen er blandt de billigste i landet.

Gas.

I forrige århundrede oprettedes der gasværker i de fire sønderjyske købstæder, og disse var også i gang ved genforeningen, hvorfor de kort skal omtales.

Gassens leveringsområde er begrænset af ledningsnettets omfang, og derfor er det alene købstadsbeboerne og købstadsvirksomheder, der har mulighed for at anvende denne kraftform.

I 1920 og indtil i 40'erne var gasforsyning stadig aktuel, og først i de senere år har man definitivt opgivet den. Den billige elektricitet i Sønderjylland har fremskyndet denne udvikling.

Mens Åbenrå gasværk allerede havde sin maksimale produktion [28] i 1941, nåedes denne af Sønderborg gasværk så sent som i 1957–58.[29] Siden den tid er det gået jævnt tilbage.

I 1970 er der kun et sønderjysk gasværk tilbage, nemlig Haderslev. Tønder gasværk blev nedlagt i 1961 og Åbenrå gasværk i 1968 pr. 1.4., dog således at en enlig forbruger, Dansk Glødelampefabrik, blev forsynet til 1.7. På et byrådsmøde i 1966 vedtog man at afvikle gasværket i Sønderborg, – og pr. 1.4.1969 ophørte det. I Haderslev har man indirekte taget samme beslutning, da man er ophørt med at lægge nye ledninger ud.

Selv om gassen altså endnu brænder i landsdelen, må man sige, at betydningen af den er i stadig tilbagegang, og det er kun et spørgsmål om ganske få år, før bygassen er historie. En eventuel fremtidig gas må da blive flaskegas.

KAPITEL 4

DEN INDUSTRIELLE UDVIKLING FRA 1920 TIL 1970

1. Erhvervsfordelingen

Nøjagtigt hvor mange mennesker, der var beskæftiget ved industri i Sønderjylland omkring 1920, vides ikke. Den første erhvervs-tælling, hvori Sønderjylland deltog, afholdtes i 1925, men allerede ved folketællingen i 1921 har man en rettesnor vedrørende fremstillingsvirksomhed, idet Statistisk Departement bringer en opgørelse over erhverv i landsdelen. En sådan folketælling kan dog ikke direkte sammenlignes med en erhvervstælling, da opgørelsesformen er forskellig. Som sammenligning er brugt folketællingen 1960:

Tabel VII. Erhvervsfordeling 1921 og 1960 i pct.

	Landb.	Håndv. + Ind.	Handel + oms.	Transp.	Imm./ Adm. + lib.	Husgern./ andre erhverv	Ude af erhv.	
Sdj. 1921...	43,2	19,6	7,9	6,0	5,0	7,1	10,0	1,2
Da. ÷ Sdj. . .	32,4	29,3	10,0	6,8	5,7	6,3	8,4	1,1
Sdj. 1960...	27,4	31,0	10,1	6,2	9,2	2,4	12,6	1,1
Da. ÷ Sdj. . .	18,2	34,8	12,3	7,3	10,4	3,5	12,5	1,0

Det ses, at Sønderjylland i 1921 havde 10 pct. færre i industri og håndværk end det øvrige Danmark, de ti manglende procent findes til gengæld i landbrugssektoren. Landbruget er udpræget det vigtigste erhverv med 43 pct. af befolkningen. 39 år efter har forskellene udjævnet sig, idet der nu kun er ca. 4 procent færre i håndværk og industri, og landbruget har ikke mere den store overvægt.

I absolutte tal udgør de 19,6 pct. for håndværk og industri 32.070. I 1925 beskæftiger håndværk og industri 14.483. Tallene fra folketællingerne inkluderer foruden de erhvervsaktive, også de forsørgede, deraf kommer den store talmæssige forskel. Ud fra de to nævnte tal er det vanskeligt at slutte, om der er tale om fremgang eller tilbagegang 1920-1925, men man kan nok antage, at de erhvervsaktive i håndværk og industri har udgjort omkring 13.000 omkring 1920. Trækkes herfra håndværkerne, bliver tallet betyde-

ligt mindre. I 1925 bliver der 6.869 personer tilbage, hvis man fra det samlede håndværk og industri trækker alle virksomheder med under 6 arbejdere. Antallet af virksomheder udgør 294, men heri er inkluderet byggefag og andre, der ikke her regnes til industri. Alt i alt kan siges, at den sønderjyske industri var af yderst beskedent størrelse ved genforeningen.

Indirekte kan dette ses af, at der ikke er fundet eksempler på, at der i overgangstiden nævnes noget om hjælpeforanstaltninger til industri. Nærmest kommer »Lånecassen for Sønderjylland«, hvis låneopgørelse er bragt i kapitel 2, og bestræbelserne for at ophjælpe landsdelens erhvervsliv koncentreredes om landbruget, som var hovederhvervet. Desuden mente man endnu i 20'erne, at Danmark var et landbrugsland, og at landbruget fremdeles var fremtidens erhverv.

I slutningen af 1920'erne skønnedes det dog påkrævet at undersøge erhvervslivet og hermed også industrien, hvorfor »Beretning afgiven af Det sønderjyske Erhvervsudvalg 1928-29« blev til. De eneste industrier, der heri betegnes som »større« er bryggerierne og teglværkerne.

2. Industriens forhold i 1920 og de første år efter

I kapitel 2 er kort antydnet, hvorledes forholdene var i Sønderjylland ved genforeningen. Fremstillingen gjaldt hele landsdelen, men desuden er det lykkedes at finde skriftlige udsagn fra industrien, som oplyser, hvorledes situationen tog sig ud set fra dens synspunkt.

I Erhvervsarkivet i Århus er fundet nedenstående to breve fra 1920. Desuden bringes enkelte af de udsagn, de sønderjyske virksomheder har påført deres skema til produktionsstatistikken i årene efter genforeningen. I de første år blev der ofte knyttet bemærkninger til skemaet, men siden er man blevet så integreret i den danske dagligdag, at disse kommentarer er ophørt.

Brødrene Gram.
 Adresseret til
 Industriraadet. København B.
 Vestre Boulevard 18.

Vojens den 31. december 1920

Vi er i Besiddelse af Deres Rundskrivelse for denne Maaned, og skal dertil höfl. svare:

»Vi har jo i afvigte Sommer maattet göre Overgangen fra det tyske Marked til det danske Marked, og derved ökonomisk lidt store Tab. Vi har saaledes

mistet hele vort Afsætningsmarked, og er det ikke gjort i en Haandevending at ændre sine Konstruktioner, at faa en nye Fabrikation i Gang og oparbejde et nyt Marked (vore Maskiner var indrettet efter og indført paa det tyske Marked, men passer i mange ting ikke for det danske Marked) vi har derfor i Löbet af Sommeren suksessive maattet indskrænke vor Arbejdsstyrke, saa vi nu nærmest kun beskæftiger Montører og en Stab af Reparatorer, ialt ca. 40 Mand. Indtil videre ligger alle Udsigter for os i at optage Indførslen af tyske Fabrikater og sælge til danske Brugere, hvis denne Mulighed ogsaa skal tages os bort, er vi kommen temmelig til fuldstændig Stillestand. Vi kan altsaa ikke paa nogen Maade være med til at virke for at afskære den sidste Gren vi sidder paa, og kan ikke understøtte Dem i Deres Bestræbelser. Vi tror heller ikke det vil være muligt at *skaffe Arbejdsro* i Danmark, naar Konkurrencen skal udelukkes fra Udlandet.

Ligeledes tror vi heller ikke det vil være muligt for dansk Industrie at kunde komme i Gang med at exportere til andre Lande, hvis de billige Tilførsler skal forhindres.

Med særdeles agtelse
Sign. Aage G. Gram.

Indberetning ang. Teglværksindustrien i Sundeved (Flensborg Fjord).

Før Krigen blev Teglværksindustrien i Sundeved drevet af 29 Firmaer med: 31 Ringovne og 8 Højovne. Med en samlet Produktion af ca. 98 Millioner Sten.

Under Krigen har 10 Firmaer indstillet deres Virksomhed og nedlagt: 7 Ringovne og 3 Højovne, og findes der saaledes endnu paa Sundeved: 19 Firmaer med 24 Ringovne og 5 Højovne med en Produktionsevne af ca. 65 Millioner Sten, Tagsten og Rør.

Det i denne Virksomhed investerede kapital kan anslaas til omtrent 4 Millioner Kroner.

Gennemsnitlig beskæftiges ved Fulldrifft: ca. 6 til 700 Arbejdere.

Samtidig henvises til at en stor Del af den herværende Befolkning driver Skibsfart, idet der her i Egersund er ca. 60 hjemmehørende Skibe, og vil disse til en stor Del kun har Arbejde og Fortjeneste naar Teglværkerne er i Gang. Teglværksindustrien har ikke været nogen særlig blomstrende industri, i en Del Aar og har Værkerne saaledes kun kunnet arbejde med stærkt nedsat Drift. Ganske fortvivlet blev Situationen under Verdenskrigen. Begrundet paa Arbejdsmangel og manglende Kultilførsler var det kun faa Værker mulig at opretholde Driften med stærkt indskrænket Produktion. Disse Forhold bevirkede ogsaa, at en del Værker blev nedlagt.

Teglværksindustrien i Sundeved har været baseret paa Afsætning baade til Danmark og Tyskland. Til normale Tider har Forholdet været saaledes, at der solgtes omtrent Halvdelen til hvert Land. En mindre Del af Produktionen blev ogsaa solgt til Sverig og Østersøprovinserne. Under Krigen har Afsætningsforholdet allerede forandret sig saaledes at vi fra 1914 til 1919 solgte

66 pct. til Danmark og 34 pct. til Tyskland.

Efter at Sønderjylland er blevet genforenet med Danmark stiller Forholdene sig saaledes, at vi med hele vor Produktion er henvist til Danmark,

idet vi ved den daarlige Markkurs selvfølgelig ikke kan tænke paa, at levere Sten til Tyskland. Med Hensyn til de fortvivlede Forhold paa Bygemarkedet vil det være vanskeligt blot at kunde afsætte en Brøkdæl af vor Produktion. Overfor Teglværkerne i det øvrige Danmark er vi allerede meget uheldigt stillede paa Grund af vor geografiske Beliggenhed. Vi maa fragte alle vore Fabrikater på større Distancer og har derved en Merudgift pro 1000 Sten paa 6 til 12 Kroner. Dette maa vi jo finde os i, idet man ikke kan sælge, hvis der ikke er Anvendelse for Materialet. Nu trues vi imidlertid af en Konkurrence fra Tyskland, som helt og holdent vil tilintetgøre vor Industri. Fra Tyskland tilbydes og sælges for Tiden Sten til alle danske Havnepladser til Priser af 300 til højst 400 Mark pro Mille f.o.b. tyske Havne. Ved den øjeblikkelige Kurs betyder dette ca. 28 til 36 Kroner pro Mille f.o.b. Skibsfragterne andrager aldrig mere end de danske Minimalrater, og er de tyske Værker saaledes istand til at levere Sten til

ca. Kroner 55- til Kr. 65- c.i.f. enhver dansk Havn.

Vi tillader os at henvise paa, at Maximalpriserne, som er fastsat af Indenrigsministeriet efter indgaaende Forhandling med sagkyndige Folk, ligger mellem $76\frac{1}{2}$ og $78\frac{1}{2}$ Kroner for flammede Sten af Teglværk. Hertil kommer Jernbane resp. Skibsfragterne.

Ovennævnte lave Tilbud fra tyske Værker kan kun fremkomme under den nuværende lave Markkurs, og de tyske Værker har Interesse af, at kaste deres Overproduktion paa det danske Marked. Vi fremhæver at Gennemsnits-Timeløn paa tyske Værker andrager:

Mark: 5- eller 45 Øre, og prima Kul betales med

Mark: 15- til Mark: 17- eller -Kr. 1,35 til Kr. 1,55 pr. C.tnr og gode Brunkul med

Mark: 10- til Mark: 12- eller Kr. 90 Øre til Kr. 1,10 Øre pro Centner. Alle andre Udgifter svare til disse Tal. Vi har som Mindste-Timeløn: Kr. 1,45 eller efter Kursen Mark: 16- og maa betale for Kul mindst 15 Kroner eller Mark: 165- pro Centner. For Brunkul og Tørve maa vi mindst betale Kr. $3\frac{1}{2}$ eller Mark: 38- pro Centner. Alle vores andre Udgifter er svarende til disse Tal. At vi under disse forhold ikke kan optage Konkurrencen med de tyske Værker er vel indlysende. Vi fremhæver, at der for Sønderjyllands Vedkommende endnu kommer til, at der leveres med Jernbane til alle Pladser i Sønderjylland. Indtil Grænsen har de tyske Værker kun at regne med de efter Kronekurs ganske forsvindende tyske Godstaxter og kun fra Grænsen til Bestemmelsesstedet regnes efter den danske Fragttarif.

Der leveres Sten til Danmark fra følgende Steder: Teglværkerne ved Slien, Kieler Kanal, Kiel By, Rendsborg, Lybæk, Vismar, Rostock, Brimen (Oldenburg) og andre steder. Prisen for flammede Sten er som opgivet: Mellem 300 og 400 Mark, dog kendes ogsaa Tilfælde, hvor det saakaldte tyske Normalformat altsaa en Sten, som er meget større end vor almindelige danske Sten er tilbudt til Mark:

250- pro Mille f.o.b.

Vi undlader at gaa nærmere ind paa Spørgsmaalet ang. Produktionsomkostningerne og hævder kun, at den ulykkelige Tilstand udelukkende stammer fra den lave Markkurs. Hvis der ikke ydes os Støtte fra Regeringens Side, trues hele vor Industri af en Katastrofe, da det er os ganske umulig

at arbejde mod disse Forhold. Efter vor Mening er kun et at gøre, og det er foreløbig at forbyde Indførsel af tyske Sten.

Det vil være Regeringen bekendt, at ikke alene de Sønderjyske Værker, men at alle Teglværker i Landet ligger med store Lager af brændte Sten, saaledes at de er istand til at forsyne Landet, selv med en overordentlig stort Forbrug af Sten. At der ikke drives Misbrug med altfor høje Priser for Mursten kan jo let forhindres af Regeringen med de bestaaende Maximalpriser.

Rent samfundsmæssigt set synes vi, at Regeringen har stor Interesse af at støtte den hjemlige Industri. Selvom det er muligt ved enkelte eller flere Tilfælde at faa Stenene leveret en Del billigere end det er muligt at levere fra danske Værker, saa synes vi, at denne Fordel kun træffer enkelte Folk, nemlig Importøren, og kun i faa Tilfælde vil komme Samfundet til Gode. Støttes Industrien ikke paa forsvarlig Maade vil Resultaten blive at idetmindste i vort Distrikt til næste Aar ikke vil komme et eneste Teglværk i Drift igen. Alle i Teglværksindustrien beskæftigede Arbejdere ville derved blive arbejdsløse, og da der ikke findes nogen anden nævneværdig Industri i Sønderjylland, ville vi derved komme til meget uheldige Tilstande.

For Tiden er det paa Tale at nedlægge endnu mindst tre store Teglværker, og saaledes vil det blive ved, indtil den tidligere saa blomstrende Industri er helt forsvundet. Fra dette Øjeblik vil det blive Tyskland som foreskriver Priserne for Mursten her i Landet, idetmindste for Sønderjyllands Vedkommende.

Vi fremhæver endnu, at der foruden Teglværkerne i Sundeved findes ca 10 større Teglværker i Sønderjylland, og er vi sikker paa, at disse fultud vil tiltræde det foreliggende Indlæg.

Vi bede altsaa, at det vil blive taget i Overvejelse om det ikke er mulig lige strax at forbyde alt Indførsel af tyske Sten til Danmark. Sker det ikke, vil der uden Tvivl indtræde stor Arbejdsløshed og Nød i vort Distrikt.

Egersund den 16. Nov. 1920.

tegn. *Carl Matzen.* *J. Clausen.*

Bemærkninger tilføjet skemaet til Den industrielle produktionsstatistik. 1920.

Nordisk Trikotagefabrik, Haderslev:

Da vi først efter genforeningen har fået vores gamle garnforbindelse igen, og da vi fra januar til juni har haft tyske kamgarner at arbejde med, som vi også har solgt i mark i færdige varer mest i Tyskland, kan vi dette år ikke give en bestemt salgsværdi af de varer, som er fabrikeret af opgivne garner.

Fischers maskinfabrik, Åbenrå:

Vi har ansat salgsværdi i kroner, skønt en hel del af fabrikatet og reparationsarbejder er udført i mark.

Brdr. Gram, Vojens:

Ved landegrænsens flytning har vi tabt vore aftagere. Vor omsætning er derfor gået betydeligt tilbage i sommeren og efteråret 1920.

Gramby Savværk, Gram:

Vi kunne have fabrikeret og tillige solgt betydeligt mere. Men landbrugsministeriet nægtede os tilladelse til at fælde et lille stykke skov, som var moden til hugst og længst betalt. For tiden sælges kun lidt i kapskobunde, fordi der fra det gamle Danmark svømmer ind i Sønderjylland af færdige træsko (påslået med læder), så at den sønderjyske træskomand ikke kan finde arbejde.

Fr. Christensen, teglværk, Nybøl:

Driften har måttet indskrænkes således, at der kun er arbejdet med næppe halv kraft, begrundet på de usædvanlige høje brændselspriser og for dyr arbejdskraft. Afsætningen er siden midt i sommeren gået helt i stå, begrundet på konkurrence fra Tyskland.

Fredenshøj teglværk, Åbenrå:

Grundet på, at værket ikke har været i drift siden 14, var driften ikke som den skulle være, øvede arbejdere var heller ikke til stede. De tyske fabrikker gør her stor indpas, hvorfor jeg holdt så tidlig inde med produktionen.

Cathrinesminde, teglværk, Broager:

Værket har ikke været i drift siden 1914 og kom først i drift til juli i år på grund af mangel på brændstoffer.

1921.

Cathrinesminde, teglværk, Broager:

Værket har kun været i drift den halve sæson og i den tid kun med halv arbejdsstyrke. Den stærke konkurrence af tyske sten i en tid, hvor byggevirksomheden p.g.a. dyrtiden næsten er gået i stå, indskrænker afsætningsmulighederne for det forhenværende lager til et rent minimum.

Broager trælasthandel og trævarefabrik:

Driften er standset p.g.a. salget til vore kunder syd for den nuværende grænse er umulig ved den dårlige tyske valuta.

Gramby Savværk, Gram:

Før genforeningen har vi produceret årlig ca. 100.000 par af kapsko, bazar- og støvlebunde, at det nu er gået så langt tilbage skyldes den store konkurrence såvel fra ind- som udland.

I. P. Stoffers Enke; teglværk, Nybøl:

Den 1. august 1914 brød krigen ud, og vi måtte standse driften på grund af, at folkene blev indkaldt. Teglværket kom ikke i drift før den 14.8.1921 på grund af pengeknaphed, og at min mand faldt i krigen. Den 28.9.1921 standsedes driften på grund af folkets upålidelighed og pengeknaphed og den store tyske konkurrent.

1922.

Rendbjerg teglværk, Egersund:

Produktionen beløb sig til 25 pct. af vor ydelse. Grunden ligger i den store indførelse af tyske mursten i vor lokale afsætningsområder. Pladser som

Sønderborg, Åbenrå, Haderslev, Gråsten, Tinglev etc. er, så vidt det ikke handle sig om direkte statsbygninger, eller bygninger med statstilskud, os lukket.

A/S Island & Lille Tornskov; teglværker, Egersund:

Værket har på grund af lockouten ligget stille fra sædvanlig begyndelsestid 15.4. til 27.5. Dette gælder Lille Tornskov. »Island« har ligget stille hele året på grund af manglende afsætning, især forårsaget af tysk konkurrence.

Møgeltønder Kalksandstensfabrik:

På grund af den store indførsel af kalksandsten fra Tyskland, manglede værket afsætning og har måttet ligge stille siden juli 1920 til juni 1922. Den 13. oktober har værket af samme grund måttet standse driften.

Hejlsminde Kalksandstensfabrik:

På grund af de billige tyske sten har vi kun arbejdet i 2 $\frac{1}{2}$ måned.

Anthon & Sønner, maskinfabrik, Gråsten:

Vi støber ikke her for tiden på grund af pladsmangel og kan desuden få det billigere fra Tyskland. Dog tager vi mod ordrer, som vi lader udføre hos firmaet Anthon & Söhne, Flensborg.

1923.

Toft teglværk, Gråsten:

Afsætningen af sten var de første 9 måneder, hovedsagelig til København, meget god, i det sidste kvartal dårlig. Den livlige byggevirksomhed her i grænsedistriktet er ikke kommen de her beliggende værker tilgode, da den tyske konkurrence leverer stenene frit på byggepladsen til den pris, vi gerne skulle opnå ab teglværk.

Gram teglværk, Gram:

Teglværket standsede 4. august 1914 grundet krigen og blev derefter først sat i gang igen foråret 1923.

Teglgård, ved Løgumkloster:

Teglværket har ligget stille fra 1914 til 1.5.1923.

Brevet fra Brødrene Gram i Vojens synes at være skrevet som en reaktion på en slags »køb dansk« kampagne. Det er interessant at se, at fabrikken tilsyneladende er kommet i afsætningsvanskeligheder på grund af forskelle mellem det danske og det tyske marked. På dette tidspunkt fremstillede fabrikken hovedsageligt vægte til mejerier. Til forskel fra teglværkerne er Brødrene Gram på ingen måde interesseret i, at konkurrence fra udlandet udelukkes, hvilket formodentlig står i forbindelse med deres planer om indførsel og videresalg af tyske varer.

Det ser ikke ud til, at fabrikken har leveret til Danmark før 1920, hverken efter brevet eller i bemærkningen fra 1920 at dømme. Dog må man antage, at hverken breve eller bemærkninger er gjort mere optimistiske end berettiget.

Mens Brødrene Grams problemer tilsyneladende mest refererer til de vanskeligheder, der måtte være forbundet med overgangen fra tysk til dansk marked – i hvert fald er det dem, der nævnes – hænger teglværkernes vanskeligheder nok så meget sammen med den aktuelle økonomiske situation, som Danmark, og i øvrigt også store dele af verden, befandt sig i på dette tidspunkt.

Det vil derfor være nødvendigt kort at omtale visse træk af de økonomiske omstændigheder, uden hvilke der kun vanskeligt kan gøres rede for industriens forhold.[1-a]

I efteråret 1920 faldt verdenspriserne, hvilket bragte alle fremstillingsvirksomheder i stor knibe, idet mange herved blev tvunget til at sælge billigere end produktionsomkostningerne. Krisen medførte stor arbejdsløshed inden for industrien, men samtidig forbedredes bytteforholdet over for udlandet, idet råvarepriserne faldt kraftigere end priserne på forædlede landbrugsprodukter.[1] Den lave aktivitet og det bedre bytteforhold styrkede betalingsbalancen, hvorfor kronen, der i januar 1919 havde stået i pari, men i løbet af 1920 var sunket betydeligt, igen steg.

En sådan lavere økonomisk aktivitet, som indtraf i begyndelsen af 20'erne, rammer først og fremmest byggeriet, og da byggeindustrien og hermed teglværkernes afsætning er snævert knyttet til byggeaktiviteten, kunne teglværkerne ikke undgå at blive stærkt involveret. Dette gælder sådan set hele landet, men hertil kommer, at de tyske teglværker på grund af den stærke inflation var i stand til at konkurrere med meget lave priser. En konkurrence fra tyske teglværker vil i første række ramme de sønderjyske værker, da teglproduktets volumen bevirker, at transportomkostningerne stiger stærkt med afstanden. Sønderjylland vil i kraft af sin beliggenhed føle dette først.

De sønderjyske teglværker var derfor umiddelbart efter genforeningen ramt dels af de vanskelige økonomiske forhold i Danmark, og dels af den omfattende konkurrence fra de tyske værker. Brevet, der er dateret november 1920, må ses i lyset heraf. Efter den meget udførlige redegørelse for de sønderjyske teglværkers forhold, anmodes der til sidst om indgreb fra det offentlige, så at indførsel af tyske sten forbydes.

Bestræbelserne for at hindre indførsel af udenlandske sten mislykkedes. Danmark havde i 1920 en frihandelselskende venstre-regering, der gik ind for kræfternes frie spil. Imidlertid steg arbejdsløsheden kraftigt, og regeringen gik da i slutningen af 1921 med til en form for offentlig støtte til industrien.[2]

Bestemmelserne gik bl. a. ud på at begunstige danske materialer

og dansk arbejde ved opførelse af byggeri, der modtog statstilskud. Det er dette, Rendbjerg teglværk hentyder til i 1922, og som synes at have fået nogen betydning for de sønderjyske teglværker, selv om det interne materiale fra Egersundværkerne (nævnt i indledningen) antyder, at bygherrerne omgik bestemmelserne, hvis de kunne få materialerne billigere.

En anden hjælpeforanstaltning, der fik nogen betydning for teglværkerne i Sønderjylland, var en midlertidig fragttlettelse for visse industrivarer på indtil 30 pct. Dette er omtalt nærmere i afsnittet om teglværkerne.

De øvrige citerede industrier repræsenterer maskinindustrien og træindustrien (1921). Vanskelighederne for træindustrien er af samme art som nævnt under Brødrene Gram, nemlig den manglende tilpasning til det nye marked. Man trænges af produkter fra nord og af dumpingpriser fra syd. For Gram savværk gælder det, at vanskelighederne både rammer selve savværket, der ikke kan komme af med sine træskobunde, og træskomanden, som herigenem bliver arbejdsløs, fordi folk hellere vil købe færdige træsko. I dette tilfælde lader det til, at det sønderjyske håndværk bliver trængt som følge af danske industriprodukter.

De to citerede kalksandstensfabrikker skal ikke behandles særskilt, da deres problemer som fremstillere af byggeriartikler ligger på linie med teglværkernes.

Maskinindustrien er til dels nævnt med omtalen af Brdr. Gram. Her skal blot tilføjes, at Anthon & Sønner, der er filial af en Flensborg-virksomhed af samme navn, endnu i 1922 undlader at støbe, da arbejdet kan udføres billigere i Tyskland.

Lidt ind i 20'erne bedredes den økonomiske situation. Det tyske pengevæsen bragtes i orden i januar 1924, hvorfor den tyske valuta-dumping bortfaldt.[3] På dette tidspunkt var de internationale forhold gunstigere, og den danske industris konkurrenceevne styrket som følge af lønfald og stigning i produktiviteten i løbet af 1923.

Skal situationen for de sønderjyske erhvervsvirksomheder omkring genforeningen sammenfattes, kan det siges, at de efter først at have været igennem 4 års krig med mangel på arbejdskraft og brændselsstoffer, og dernæst to års usikkerhed ligeledes med mangel på brændselsstoffer, endelig kommer til Danmark. Ved denne ændring i økonomiområdet får en del af dem store omstillingsvanskeligheder, da det gamle marked tabes uden mulighed for umiddelbart at få det erstattet med et nyt. Samtidig med, at denne omstilling skal finde sted, kastes man ud i en hård krise, hvor man

tilmed må trækkes med konkurrence både fra nord og fra syd. De danske virksomheder havde i årene umiddelbart før haft gode forhold med stor afsætning, og de af dem, der ikke havde investeret voldsomt (som følge af kalkulation med nye markeder), må givet have haft bedre mulighed for at klare sig under krisen end de nedkørte sønderjyske virksomheder.

3. Den samlede industris udvikling fra genforeningen til 1935

Den første egentlige opgørelse over hele industrien har man i erhvervstællingen 1925, der som tidligere nævnt formodentlig kun findes i den publicerede form på tekniske enheder. For at denne tælling ikke skal stå alene, er 35-tællingen, på grundlag af de gennemgåede skemaer, opgjort på samme måde, hvorfor en sammenligning skulle være mulig.

På denne måde kommer erhvervstællingen for 1935 til at fungere som et slags bindeled mellem de forskellige opgørelsesformer.

I tabel VIII bringes en sammenligning mellem erhvervstællingerne i 1925 og 1935, og i fig. 19 er udviklingen afbildet i søjlediagrammer. Rubrikken »samlet personel« i tabel VIII er det antal ansatte, virksomhederne har fået tildelt af Statistisk Departement efter korrektion og fordeling på tekniske enheder, og det er dette tal, der skal sammenlignes med »samlet personel« i 1925. Betragtes slutopgørelserne for 1925 og 1935, synes der at være sket forbløffende lidt i de ti år. Antallet af virksomheder er steget med 8, og det samlede personel er gået 348 frem. Her behandles kun virksomheder med 6 arbejdere og derover, men totalen er dog anbragt over hver branche. Selv om den talmæssige ændring af de i industrien beskæftigede synes ringe i tidsrummet, er der dog sket visse ændringer i den branchemæssige fordeling, jfr. fig. 19. Talmaterialet til figuren bringes i tabel IX.

I opgørelsen er hovedgrupperne byggeindustri, soigneringsindustri samt undergrupperne tapetserere, installatører og offentlige værker fratrukket for at nærme den til den nutidige. Helt lader dette sig ikke gøre på grund af den datidige branchegruppering.

På fig. 19 ses, at den sønderjyske branchefordeling adskiller sig en del fra det danske gennemsnit. Fællestræk i 1925 er, at næringsmiddelindustrien optager omkring en fjerdedel af den samlede fremstillingsvirksomhed. Den væsentligste forskel udgøres af den store procentdel af den sønderjyske industri, der optages af sten-, ler- og glasindustrien, nemlig 28 pct. Denne procent består næsten

Tabel VIII. Sammenligning mellem erhvervstællingen 1935 og 1925.

		1935				1925		
		Ant. virks.	Saml. pers.	I. fgl. skema	Egl. ind.a.	Ant. virks.	Saml. pers.	Egl. ind.a.
Nærings- og nydelsesm.	total .	1119	2969		1831	962	2836	1883
	6- 20	31	444	473	316	30	392	279
	21-100	9	483	516	355	8	340	264
	o. 100	-				1	194	173
	I alt over 6 arb.	40	927	989	671	39	926	716
Tekstil	total .	50	801		604	46	427	332
	6- 20	2	26	26	24	3	43	38
	21-100	3	161	159	138	1	45	36
	o. 100	3	553	545	425	1	272	236
	I alt over 6 arb.	8	740	730	587	5	360	310
Beklædning	total .	641	1194		537	505	775	276
	6- 20	14	177	196	128	7	68	58
	21-100	4	167	191	147			
	I alt over 6 arb.	18	344	387	275	7	68	58
Trævareind.	total	663	1347		682	683	1468	777
	6- 20	26	294	330	248	29	353	295
	21-100	2	78	82	61	3	92	75
	I alt over 6 arb.	28	372	412	309	32	445	370
Garverier og læder	total	503	616		152	476	638	214
	6- 20	1	14	14	11	3	32	21
	21-100	1	51	51	45			
	I alt over 6 arb.	2	65	65	56	3	32	21
Sten-, glas-, ler	total	126	1151		972	82	1166	1012
	6- 20	16	196	203	171	13	193	165
	21-100	14	579	579	531	19	697	637
	o. 100	1	125	125	122	1	157	147
	I alt over 6 arb.	31	900	907	824	33	1047	949
Metalindustri	total	1048	2181		1226	940	2229	1349
	6- 20	20	271	238	191	24	337	281
	21-100	2	68	68	56	4	221	184
	o. 100	1	153	153	126			
	I alt over 6 arb.	23	492	459	373	28	558	465

Tabel VIII (fortsat).

		1935				1925		
		Ant. virks.	Saml. pers.	I. fgl. skema	Egl. ind.a.	Ant. virks.	Saml. pers.	Egl. ind.a.
Kemisk								
o. lign.	total	137	499		236	85	458	254
	6-20					7	114	83
	21-100					3	155	112
	I alt over 6 arb.					10	269	195
Bøger, bille-								
der, blade	total	101	290		179	76	224	149
	6- 20	7	84	100	66	4	37	32
	21-100	2	36	36	45	1	46	44
	I alt over 6 arb.	9	120	136	111	5	83	76
Kemisk								
revideret	total	64	291		170	47	334	192
	6- 20	6	67	67	44	3	36	34*
	21-100	1	31	31	30	3	155	112
	I alt over 6 arb.	7	98	98	74	6	191	146
Total over 6 arb.**		166	4058	4183	3280	158	3710	3111
Tilvækst		8	348		169			
Total alle virks.		4315	10840		6353	3817	10555	6438

* Tallet for stort, da Åbenrå by ikke kan trækkes fra.

** I Total over 6 arb. er for kemisk industri anvendt »kemisk revideret«.

udelukkende af teglværkerne, idet der kun var få kalksandstens- og cementvarefabrikker i landsdelen den gang.

At teglværkerne udgør en så stor procent af den samlede industri antyder, at Sønderjylland kun var svagt industrielt udviklet på dette tidspunkt, idet denne branches råstoffer består i hjemligt materiale, der kun kræver en begrænset form for bearbejdning.

Om de øvrige branchers afvigelser fra landets gennemsnit kan nævnes, at tekstilindustrien har en lidt større procent, mens tallet for fodtøj og beklædning er så lille, nemlig 68 personer eller 1,8 pct., at man næsten må sige, at denne industri ikke var udviklet i landsdelen. Træindustrien optager dobbelt så stor en procent i Sønderjylland som i Danmark, mens jern- og metalindustrien ikke engang er halvt så stor.

Udviklingen fra 1925 til 1935 viser kun ganske få udsving i den danske industris procentvise branchefordeling – ingen steder over

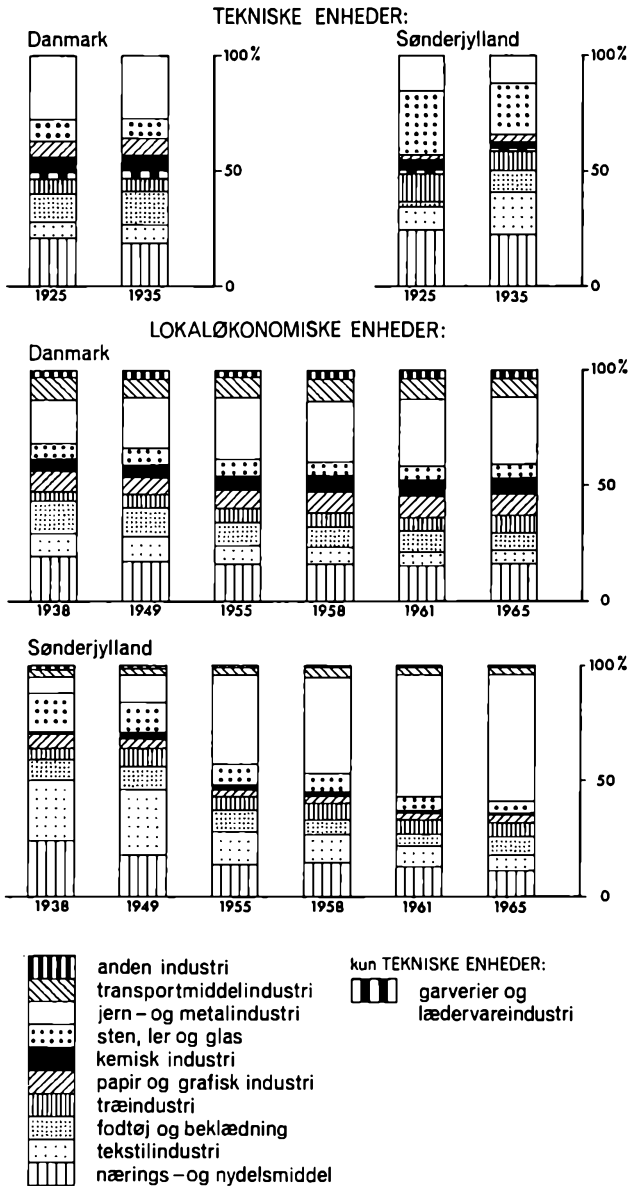

Fig. 19. Branchernes procentvise størrelse i Danmark og Sønderjylland. Tallene gælder det samlede personel, med undtagelse af årene 1938, 1949 og 1955.

Kilde: Statistiske Efterretninger og erhvervstøllingerne 1925 og 1935.

Die prozentuale Größe der Industriebranchen in Dänemark und Südjülland. Die Zahlen umfassen das gesamte Personal mit Ausnahme der Jahre 1938, 1949 und 1955. – Quellenangabe. »Statistiske Efterretninger« und »Erhvervstøllingerne« 1925 und 1935.

Tabel IX. Branchernes procentvise størrelsesfordeling.

Danmark	1925	1935	1938	1949	1955	1958	1961	1965
Nærings- og nydelsm.	21,2	19,2	18,7	16,5	15,9	16,0	15,4	15,9
Tekstilindustri	6,5	8,2	10,2	11,4	8,2	7,0	6,1	5,7
Fodtøj og beklædn. . .	12,3	13,6	14,1	12,3	10,1	9,3	8,5	7,3
Træindustri	6,5	6,2	4,1	5,7	6,4	6,1	6,4	6,9
Papir og grafisk ind..	6,7	7,0	8,6	7,4	8,1	9,0	8,9	9,0
Kemisk industri.	6,5	6,9	5,6	6,0	6,0	7,2	6,9	6,8
Sten, ler, glas.	8,9	7,9	6,8	6,8	6,7	5,5	5,8	6,0
Jern og metalind. . . .	28,2	27,5	19,2	22,1	26,1	26,7	29,3	30,4
Transportmiddel	—	—	10,0	8,1	9,0	9,5	8,8	7,9
Garveri og læd.								
Anden industri.	3,4	3,5	2,6	3,7	3,4	3,8	3,8	4,0
I alt.	100,2	100,0	99,9	100,0	99,9	100,1	99,9	99,9
<i>Sønderjylland</i>								
Nærings- og nydelsm.	25,0	22,8	24,4	17,9	14,2	14,5	12,7	11,2
Tekstilindustri	9,7	18,2	26,2	27,6	13,5	11,5	8,6	7,1
Fodtøj og beklædn. . .	1,8	8,5	8,7	10,4	8,7	6,4	5,2	7,9
Træindustri	12,0	9,2	5,0	7,7	5,7	6,9	6,3	6,4
Papir og grafisk ind..	2,2	3,0	5,7	3,5	2,9	3,2	3,2	2,8
Kemisk industri.	5,1	2,4	1,2	2,5	2,0	1,6	1,4	1,1
Sten, glas, ler	28,2	22,2	16,7	12,6	9,4	7,9	5,6	4,9
Jern- og metalind. . . .	15,0	12,1	7,5	14,1	40,2	43,7	53,6	55,3
Transportmiddel	—	—	3,0	2,8	2,7	3,6	2,8	2,8
Garveri og læd.								
Anden industri.	0,8	1,6	1,6	0,8	0,7	0,6	0,6	0,6
I alt.	99,8	100,0	100,0	99,9	100,0	99,9	100,0	100,1
<i>Sønderjyllands brancheandel af hele Danmark</i>								
Nærings- og nydelsm.	2,3	2,0	2,0	2,0	2,4	2,6	2,8	2,8
Tekstilindustri	2,9	3,9	3,8	4,5	4,4	4,6	4,0	4,9
Fodtøj og beklædn. . .	0,3	1,1	0,9	1,6	2,3	1,9	2,1	4,2
Træ- og møbelind. . . .	3,6	2,6	1,8	2,5	2,4	3,1	3,3	3,6
Papir og grafisk ind..	0,9	1,1	1,0	0,9	1,0	1,1	1,2	1,2
Kemisk industri.	1,6	0,6	0,3	0,8	0,9	0,7	0,7	0,6
Sten, ler, glas.	6,2	5,0	3,7	3,4	3,7	3,9	3,3	3,1
Jern- og metalind. . . .	1,0	0,8	0,6	1,2	4,1	4,8	6,2	7,1
Transportmiddel	—	—	0,5	0,6	0,8	1,0	1,1	1,4
Anden industri	0,5	0,8	0,9	0,4	0,5	0,4	0,5	0,6
Sdj.'s totale andel. . .	2,0	1,8	1,5	1,9	2,7	2,9	3,4	3,9

to procent, mens der er sket en del forskydninger inden for den sønderjyske industris gruppering. Ændringerne er imidlertid gået i retning af, at den sønderjyske industrisammensætning har nærmet sig det danske gennemsnit væsentligt.

Forskydningerne i den sønderjyske industris sammensætning, der kun modsvares af en ringe ændring i det samlede antal ansatte, må indicere, at der er sket en industriel udvikling i de forløbne ti år.

De dominerende industrier i Sønderjylland er stadig nærings- og nydelsesmiddelindustrien samt sten-, ler- og glasindustrien, men begge grupper er procentvis gået tilbage. For næringsmiddelindustrien er der tale om en talmæssig stagnation. Iøvrigt er næringsmiddelindustriens nedadgående tendens overensstemmende med udviklingen i Danmark.

Interessant er det, at tekstilindustrien, der i 1925 havde en stærkere procentvis stilling i Sønderjylland end i Danmark som helhed, har fordoblet sin andel, mens den danske tekstilindustri har haft en mindre fremgang. I Sønderjylland er nu næsten en femtedel (18 pct.) beskæftiget i tekstilindustrien, mens der i Danmark kun er 8 pct.

Fodtøj og beklædning, der i 1925 næsten ikke var repræsenteret i Sønderjylland, har nu nået 8 pct., tilsvarende er denne industri i Danmark gået en smule frem.

Træindustrien er gået tilbage begge steder, om end mest i Sønderjylland, mens papir og grafisk industri relativt er gået en anelse frem. Denne industri er kun svagt repræsenteret i Sønderjylland.

Den kemiske industri er blevet reduceret med næsten 3 procent i Sønderjylland. Dette skyldes især, at en enkelt virksomhed, nemlig oliemøllen i Sønderborg, der havde omkring 70 ansatte i 1925, opførte ca. 1930 efter at være solgt til Århus oliemølle. Det gælder ofte for den sønderjyske industri, at en enkelt virksomheds frem- eller tilbagegang sætter sig spor i en hel branches forhold, da der findes så få virksomheder, at små ændringer giver store udslag.

Jern- og metalindustrien er gået procentvis tilbage både i Danmark og i Sønderjylland, men mest i Sønderjylland, hvor der også er tale om en talmæssig tilbagegang.

Gøres resultatet af den skildrede udvikling fra 1925 til 1935 op, viser det sig, at den sønderjyske industri har tabt i talmæssig betydning i forhold til hele landet. Mens landsdelen i 1925 udgjorde 1,95 pct. af Danmarks industri, var andelen ti år efter 1,78 pct. Danmark var i dette tidsrum gået 2,0 pct. frem, hvorimod Sønder-

jylland kun havde forbedret sin stilling med 0,94 pct. Årsagen til denne stagnation, som man vel må kalde det, kan være den sønderjyske industris ringere modstandsevne over for ugunstige økonomiske forhold. Ved den senere gennemgang af de enkelte brancher vil det ses, at der for en del branchers vedkommende er sket en betydelig industriel fremgang fra 1920 til 1925, hvorfor de tal, der er givet i tabel IX for dette år, må betragtes som et foreløbigt højdepunkt for den sønderjyske industri efter genforeningen. I slutningen af 20'erne bliver forholdene for industrien igen vanskeligere på grund af verdenskrisen i 1929. Det varer et stykke tid, før alle følgevirkningerne når Danmark, men af den gennemgående produktionsstatistik kan ses, at det absolut ringeste år for den danske industri var 1932. Det er tænkeligt, at krisen har ramt de sønderjyske virksomheder hårdere end de øvrige danske, ligesom det sønderjyske landbrug rammes hårdere end resten af landets på grund af mindre modstandskraft.

De virksomheder, hvis opgørelser er fundet i alle gennemgåede tællinger, antyder, at man ikke fuldt ud har overvundet krisen ved tællingen i 1935, idet beskæftigelsestallet for dette år ofte er lavere end i 20'erne. Årsagen kunne naturligvis være, at man havde mekaniseret fremstillingsvirksomheden for at spare på arbejdskraften, men i betragtning af 30'ernes lønniveau og arbejdsløshed er der ikke meget, der tyder på, at dette er forklaringen.

Udviklingen fra 1920 til 1935 i industriel henseende er formodentlig forløbet med vækst i beskæftigelsen efter den første krise i 1921 til omkring 1925. Derefter er væksten muligvis fortsat, eventuelt i afdæmpet grad indtil omkring 1930–32. I 1932 nåede den internationale krise i fuldt omfang den danske industri, hvilket gav sig udtryk i faldende produktion og stor arbejdsløshed. Mange virksomheder lå helt stille dette år. Ved tællingen i 1935 er forholdene bedret, men ikke alle industrier er nået fuldt på højde med situationen før krisen, hvorfor der øjensynligt ikke er sket en forbedring i antal beskæftigede i fremstillingsvirksomheder fra 1925 til 1935.

4. Udviklingen efter 1935

Udviklingen efter 1935 illustreres dels af fig. 19 med den tilhørende tabel IX, dels af fig. 95, der viser de enkelte branchers udvikling. Forskydningen i 1958 skyldes, at der skiftes fra mål i »antal arbejdere« til mål i »samlet personel«. 1935-tællingen omgrupperet efter nutidige grupperinger – tabel X-1 – kommer nærmest på tabel VIII,

Tabel X. Grupperinger

1. 1935-tællingen i nutidig gruppering og fratrukket de undergrupper,
2. De i 1935-tællingen deltagende virksomheder, der ikke hverken
3. = 1 ÷ 2. Den reducerede 1935-tælling.

1.	Nærings- og nydelsesm.		Tekstil- industri		Fodtøj og beklædning		Træindustri		Papir- og grafisk ind	
	antal virks.		antal virks.		antal virks.		antal virks.		antal virks.	
Samlet pers. iflg. skema	31	858	10	747	20	461	21	288	9	130
Samlet person. iflg. statistik		788		742		394		255		120
Industrielle arb.		570		581		336		221		110
2.										
Samlet person. iflg. skema	9	172	2	27	9	132	9	82	-	-
Samlet person. iflg. statistik		165		27		112		79	-	-
Industrielle arb.		132		24		98 ¹		66	-	-
3.										
Samlet person. iflg. skema	22	686	8	720	11	329	12	206	9	130
Samlet person. iflg. statistik		623		715		282		176		120
Industrielle arb.		438		557		238 ²		155		110

¹ Heraf 38 hjemmearbejdere. ² Heraf 8 hjemmearbejdere. ³ Heraf 22 hjemmearbejdere.

med de reduktioner, der er anført på tabellen. I X-3 skulle resultatet være muligt at sammenholde med den industrielle produktionsstatistik, [4] idet samtlige virksomheder, der ikke er fundet registreret i produktionsstatistikken f. eks. i de gennemgåede tællinger 1932, 33 og 38 her er fratrukket.

Fra 1935 til 1938 fortsætter visse af de tendenser, der allerede er konstateret i det foregående tiår. Tilbagegangen i sten-, glas- og lerindustrien fortsætter og ligeså reduktionen i jern- og metalindustrien. Til gengæld vokser den sønderjyske tekstilindustri fremdeles og omfatter i 1938 26 pct. af de industribeskæftigede, hvilket betyder, at tekstilindustrien nu er den vigtigste industri, eller i hvert

hvervstællingen 1935.

ter 1948 ikke medtages: ægpakkerier, tørvefabrikation, grusgrave m. m.
 ler siden har deltaget i nogen af de gennemgåede tællinger.

Kemisk industri		Sten, glas og lerindustri		Jern- og metalindustri		Transportmiddel		Andet		I alt	
antal	virks.	antal	virks.	antal	virks.	antal	virks.	antal	virks.	antal	virks.
1	16	25	718	13	317	10	183	2	30	142	3754
	16		715		313		148		30		3529
	7		664		253		119		25		2887
-	-	3	25	5	53	6	109	-	-	43	600
-	-		25		50		74	-	-		532
-	-		20		43 ²		63				446
1	16	22	693	8	264	4	74	2	30	99	3154
	16		690		263		74		30		2997
	7		644		210		56		25		2441

fald den industri, der beskæftiger flest mennesker. Blandt de øvrige forskydninger kan nævnes, at næringsmiddelindustrien er gået betydeligt frem, ca. 200. De øvrige brancher har ikke undergået betydende ændringer i det forløbne treår. Den sønderjyske industris reducerede betydning fra 1925 til 35 synes at have fortsat også til 1938, hvor landsdelens andel nu kun er 1,5 pct. Udviklingen forbliver altså langsommere end i resten af landet.

Tællingen fra 1938 er den sidste før krigen, den nærmest bevarede efter er fra 1948. Udviklingen i disse ti år kan derfor ikke belyses nærmere, men ud fra det på arbejdstilsynet gennemgåede materiale kan dog siges, at enkelte fabrikker, især inden for jern- og

metalindustrien synes at være vokset noget i løbet af 40'erne, for derefter at standse ganske brat i 1945. Dette gælder dog kun ganske få virksomheder.

En opgørelse over industriens sammensætning i 1949 (tabel IX og fig. 95) viser, at den sønderjyske industri igen har undergået større ændringer end den øvrige danske. Tilbagegangen i nærings- og nydelsesmiddelindustrien findes i begge områder, men den sønderjyske har været af en sådan størrelsesorden, at procenten nu ligger meget nær op ad det danske gennemsnit. Tekstilindustrien har stadig udvidet sin andel og er også i 1949 den betydeligste industri med 27 pct., mere end dobbelt så meget som denne industri optager i Danmark. Sten-, ler- og glasindustrien viser fortsat tilbagegang, men er stadig stærkere repræsenteret end i landets gennemsnit. En afgørende vending er indtruffet for jern- og metalindustrien, der efter en konstant konstateret tilbagegang fra 1925 til 1938 nu har taget et opsving. Den procentvise andel er fordoblet til 14 pct. mod 22 pct. i Danmark. Ændringerne i de øvrige industrigrupper er beskedne.

I det forløbne tiår synes der at være sket en vending for hele den sønderjyske industri, der efter 1925 konstant havde tabt terræn i sammenligning med hele landet, men nu er begyndt at forbedre sin stilling. I 1949 udgør industrien 1,9 pct. af den danske.

Denne vending, der indtrådte mellem 1938 og 1949, er fortsat uafbrudt siden, hvilket ses i tabel IX. I 1965 udgør den sønderjyske industri 3,9 pct. af landets og nærmer sig landsdelens befolkningsmæssige andel (4,8 pct.).

Den branche, der mere end nogen anden har medvirket til den samlede sønderjyske industris vækst, er jern- og metalindustrien. Den største fremgang skete fra 1949 til 1955, hvilket fremgår både af fig. 19 og den logaritmiske kurve fig. 95. Fremgangen bragte med et sæt industrigruppen frem til at være den vigtigste i området med 40 pct. af de ansatte, og selv om væksten af jern- og metalindustrien siden er svækket noget, har branchen siden 1949 konstant forbedret sin procentmæssige andel og udgør i 1968 55 pct. af den sønderjyske industri og 7,1 pct. af hele landets jern- og metalindustri (1965).

Idet en enkelt branche har »erobret« så stor en procentvis del af industrien, bliver de forskydninger, der er sket i de øvrige brancher, naturligt tilsløret, procentvis kan de næsten kun gå tilbage, skønt de undertiden er vokset stærkere end i det øvrige land.

Næringsmiddelindustrien har således svagt øget sin andel af hele

landets, og det samme er tilfældet for tekstilindustrien. Det sidste er måske mest bemærkelsesværdigt i betragtning af de hårde tider for tekstilbranchen efter krigen og dens i forvejen stærke stilling i Sønderjylland.

Fodtøjs- og beklædningsindustrien, der indtog en meget beskedent stilling også i 1949, er siden 1961 gået stærkt frem og udgjorde i 1965 4,2 pct. af Danmarks industri på dette område.

Branchen sten, glas og ler, der tidligere var den vigtigste industri i Sønderjylland har siden genforeningen konstant reduceret sin andel af landsdelens totale industri, og i 1965 var den endda blevet mindre end den tilsvarende andel af hele landets, 4,9 pct. mod 6,0 pct.

Træindustrien har holdt sin andel af den sønderjyske industri nogenlunde uforandret, men i forhold til sin stilling i 1938 er den procentvis gået frem over for hele landet.

De ikke nævnte industrier har ikke på noget tidspunkt udgjort nogen stor andel af Sønderjyllands industri, og der er ikke sket afgørende ændringer i deres stilling i det behandlede tidsrum.

Siden 1920 har den sønderjyske industri undergået store ændringer i sin sammensætning, som dog ikke har ført til, at branchefordelingen har nærmet sig til hele landets gennemsnit. Både i 1925 og i 1968 er den sønderjyske industri mere ensidigt sammensat end Danmarks. Dengang var det nærings- og nydelsesmiddelindustrien samt sten-, ler- og glasindustrien, der dominerede, nu er det jern- og metalindustrien. Også i hele Danmark er jern- og metalindustrien gået frem, men fremgangen begyndte her allerede i 1938, og industrien indtager endnu i 1968 kun 30 pct., selv om fremgangen har været konstant. De grupper, der i hele landet er talmæssigt svagt repræsenteret, står endnu svagere i Sønderjylland, nemlig papir- og grafisk, kemisk, transportmiddel- og anden industri. På trods af at de sidste tyve års vækst især synes at være kommet jern- og metalindustrien til gode, har enkelte andre brancher også haft fremgang, f. eks. fodtøj og beklædning samt træindustri. Tekstilindustrien og nærings- og nydelsesmiddelindustrien, der hele tiden (siden 1925) har været stærkt repræsenteret, er gået procentvis tilbage, men har alligevel holdt og forbedret deres andel af hele landet. For den samlede sønderjyske industri gælder, at dens stilling indtil 1938 blev stadig mindre betydningsfuld, målt med resten af landet, men siden er det kun gået frem, med stærk vækst til 1961 og derefter en noget mindre vækst (fig. 95).

Tabel XI. Produktionsstatistik f

År	Nærings- og nydelsesm.		Tekstil- industri		Fodtøj og beklædning		Træindustri		Papir- og grafisk ind.	
	virk- somh.	arbej- dere	virk- somh.	arbej- dere	virk- somh.	arbej- dere	virk- somh.	arbej- dere	virk- somh.	arbej- dere
1920.....	1	7	2	30			1	8		
1921.....	6	36	2	21			2	14		
1922.....	12	97	5	67			2	14		
1923.....	18	250	5	214			2	13		
1924.....	22	343	5	275			2	18		
1925.....	30	482	5	291	2	12	14	160		
1932.....	21	188	8	443	9	122	14	105	13	121
1933.....	20	131	7	490	9	145	13	114	12	125
1938.....	35	544	8	672	10	253	12	112	13	147
1948.....	46	696	14	1181	17	295	25	245	13	178
Samlet pers. 1948		963		1404		357		308		240
1968.....	43	1665	10	815	24	1358	50	1240	17	540
Samlet pers. 1968		2108		1065		1671		1456		718

5. Den samlede industris geografiske fordeling

Figur 96–97 viser den sønderjyske industris geografiske fordeling på ruder i 1935 og 1968. Materialet, der ligger til grund for 1935, er tabel X og tabel XI. Året 1968 er valgt ud fra ønsket om at vise den nutidige fordeling, og 1935 vises, fordi erhvervstællingens oplysninger er de fyldigste af de gennemgæede tællinger. Et tidligere år end 1935 ville måske have været ønskeligt, men de gennemgæede produktionsskemaer vil ikke kunne give et tilsvarende fyldigt billede af den geografiske fordeling af brancherne, da tællingerne ikke var fuldt udviklede og desuden kun gav oplysninger om arbejdstallet og ikke det samlede personel. Ved gennemgangen af de enkelte brancher vil linierne blive trukket op tilbage til 1920 for at afbøde mangelen på en tidligere tælling.

I 1935 ses industrien at være relativt stærkt koncentreret til købstæderne og deres nærmeste omegn, med Haderslev (N-5) og Sønderborg (R-12) som førende industribyer. Også Åbenrå (M-9, M-10) har en vis betydning, hvorimod Tønder (F-12) industrielt er svagt udviklet. I landdistrikterne ses kun få industrikoncentrationer, hvoraf den største er teglværksområdet ved Egersund (O-12, P-12 og P-13). Desuden har Vojens (K-5), Gram (H-4) og Højer

nderjylland 1920-1948 samt 1968-tælling.

Kemisk industri		Sten-, ler- og glasindustri		Jern- og metalindustri		Transport-middel.		Andet		I alt	
virk-somh.	arbej-dere	virk-somh.	arbej-dere	virk-somh.	arbej-dere	virk-somh.	arbej-dere	virk-somh.	arbej-dere	virk-somh.	arbej-dere
1	13	12	213	6	194			1	10	24	475
2	18	15	205	5	137			1	6	33	437
3	6	19	389	5	150			1	4	47	727
3	53	22	603	5	172			1	9	56	1314
4	61	20	607	7	238			1	13	61	1555
3	60			8	200			1	14	63	1219
4	8	26	326	6	117	3	18	2	23	106	1471
1	3	25	506	6	114	2	31	3	38	98	1697
2	9	26	539	6	192	4	74	3	42	119	2584
16	97	23	596	19	931	11	315	3	32	187	4566
	143		601		1158		377		40		5591
17	160	30	607	61	6774	15	402	6	145	273	13706
	213		669		9503		485		161		18049

(D-11) over 100 beskæftigede i industrien. I de øvrige landdistrikter er kun relativt få områder repræsenteret, og da kun med meget små værdier.

Fra 1935 til 1968 er der sket betydelige ændringer i fordelingen. Industrien er blevet meget mere spredt, og større, sammenhængende industriområder synes at have udviklet sig. Købstædernes dominans er svækket betydeligt. Den førende industriby er Sønderborg (Q-12 og R-12), og Åbenrå (M-9 og M-10) er nu kommet op på siden af Haderslev. Omkring disse købstæder ligger sammenhængende industriområder, navnlig ved Åbenrå og Sønderborg. Landdistrikterne er nu stærkt repræsenteret med to store centre i Havnbjerg (R-10) og Vojens (K-5). Som helhed er langt flere landdistrikter blevet repræsenteret og flere med en ret betydelig vægt. Egersund-området er stadig stærkt med, men dominerer ikke mere i landdistrikternes industri.

Der skal ikke her gøres rede for årsagerne til de indtrufne ændringer, idet dette bedre skildres under gennemgang af de enkelte branchers udvikling. Blot skal det konstateres, at den geografiske fordeling i de forløbne 33 år er blevet mere jævn, idet flere ruder end tidligere deltager med mere end 1 pct. af de industribeskæf-

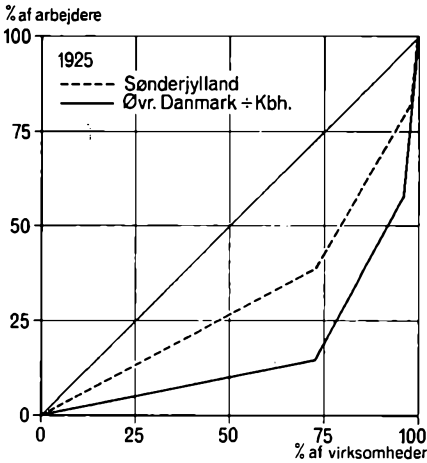

Fig. 20. Virksomhedernes størrelsesorden 1925. Sønderjylland sammenlignet med det øvrige Danmark, idet dog København er fratrukket. Lorenz diagram. Industrien i det øvrige Danmark er mere koncentreret end den sønderjyske.

Die Größenordnung der Betriebe 1925. Südjütland verglichen mit dem übrigen Dänemark, wo København doch nicht mitgerechnet ist, Lorenz Diagramm. Die Industrie in dem übrigen Dänemark ist stärker konzentriert als in Südjütland.

tigede – og at kun enkelte af de førende ruder fra 1935 har formået at beholde deres stilling i 1968.

Figurerne 96-119 viser den geografiske fordeling af hver enkelt branchegruppe.

6. Virksomhedernes størrelsesfordeling

For 1925 er det muligt ud fra erhvervstællingen at vise størrelsesfordelingen for de sønderjyske virksomheder, idet den bringer en specialopgørelse for Sønderjylland s. 254-255. Ingen andre landsdele eller amter har en lignende særstilling, hvorfor en sammenligning med et tilsvarende landområde ikke er mulig. Derimod bringes særskilte opgørelser for hovedstaden, provinsbyer og landdistrikter.

Som sammenligningsgrundlag for de sønderjyske virksomheder er valgt provinsbyer + landdistrikter. Da erhvervstællingen bringer sin opgørelse over industriens størrelse i grupperne

0 arbejdere	
1– 5	»
6– 20	»
21–100	»
over 100	»

er denne inddeling lagt til grund. Inddelingen er foretaget efter de »egentlige industrielle arbejdere«. Da de to første grupper ikke indeholder de 6 arbejdere, der er anvendt som industrikriterium, er dis-

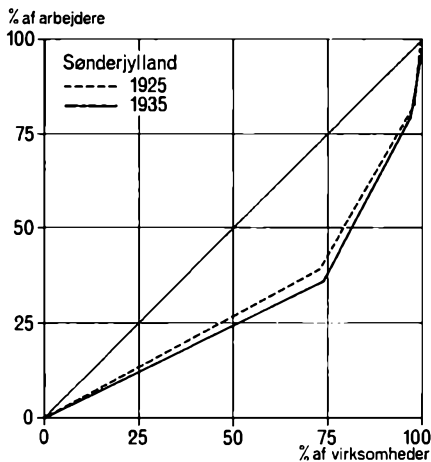

Fig. 21. Virksomhedernes størrelsesorden i Sønderjylland i 1925 og 1935. Lorenz diagram. Figuren afspejler en svag virksomhedskoncentration i det forløbne ti-år.

Die Grössenordnung der Betriebe in Südjütland 1925 und 1935. Lorenz Diagramm. Diese Figur spiegelt eine schwache Betriebskonzentration in dem vergangenen Jahrzehnt wieder.

se udeladt. Tilbage bliver grupperne 6–20, 21–100 og over 100 arbejdere.

Så vidt muligt er kun medtaget de virksomheder, der i dag regnes til industri, for Sønderjyllands vedkommende de, der bringes i tabel VIII.

I tabel XII ses, hvor mange virksomheder og industrielle arbejdere der indeholdes i hver gruppe. Forskellen i størrelsesorden er afbildet i Lorenz diagrammet, fig. 20.

Af diagrammet og tabellen ses, at industrien i det »øvrige Danmark« er mere koncentreret end den sønderjyske. Mens virksomhederne med 20 arbejdere og derunder i Sønderjylland udgør næsten 75 pct. med ca. 40 pct. af arbejderne, har resten af landet kun 15 pct. i samme gruppe.

På basis af de gennemgåede skemaer fra erhvervstællingen i 1935, er det muligt at sammenligne udviklingen i størrelsesfordelingen 1925–1935. Talmaterialet bringes i tabel VIII og tabel XII, og er afbildet i Lorenz diagrammet fig. 21. Det er bemærkelsesværdigt, at figuren afspejler en svag koncentration af virksomhederne fra 1925 til 1935, på trods af at talmaterialet i de ti år kun viser en vækst på 8 virksomheder og 169 industrielle arbejdere. Med forsigtighed kan sluttes, at der er sket en koncentration i 10-året, men som usikkerhed kan nævnes det ret spinkle talmateriale og den grove gruppeinddeling.

De gennemgåede skemaer for produktionsstatistikken kan anvendes til belysning af den senere udvikling i størrelsesfordelingen, tabel XIII. Danmarks Statistik har nu ændret lidt på gruppestør-

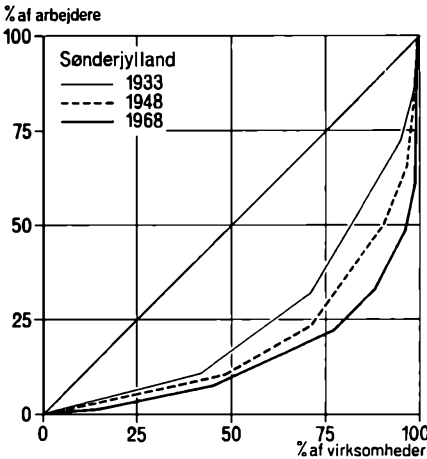

Fig. 22. Virksomhedernes størrelsesfordeling i Sønderjylland 1933, 1948 og 1968. Lorenz diagram. Af diagrammet ses, at der er sket en koncentration af arbejderne på færre virksomheder.

Die Grössenverteilung der Betriebe in Südjülland in den Jahren 1933, 1948 und 1968. Lorenz Diagramm. Aus dem Diagramm geht hervor, dass eine Konzentration der Arbeiter auf weniger Betriebe erfolgt ist.

relsen og udspecificeret grupperne, og denne nye gruppeinddeling er lagt til grund for tabellen. Det skal bemærkes, at tællingen 1933 er ufuldstændig derved, at skemaerne for slagterierne ikke indeholdes i pakkerne i dag. For ikke at udelade tællingen 1933, der er den ældste gennemgåede af de mere fuldstændige tællinger, er de manglende tal erstattet af erhvervstællingens tal fra 1935. Herved er der fremkommet en mindre fejlkilde.

Tabel XII. Virksomhedernes størrelsesorden i Sønderjylland 1925 og 1935.

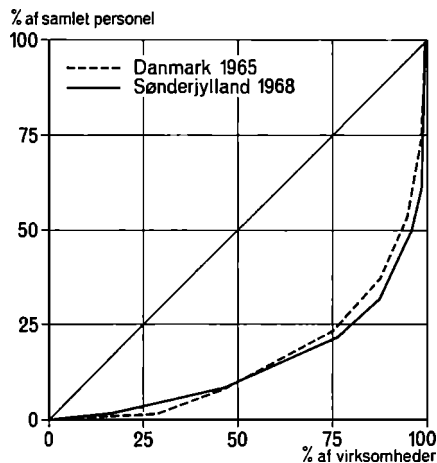
Størrelsesorden	6-20		21-100		over 100		I alt
	abs.	pct.	abs.	pct.	abs.	pct.	
År							
Sdj. 1925	ant. virk.	116 73,4	39 24,7	3 1,9	158		
	ind. arb.	1 203 38,7	1 352 43,5	556 17,9	3 111		
Sdj. 1935	ant. virk.	123 74,1	38 22,9	5 3,0	166		
	ind. arb.	1 199 36,6	1 408 43,0	673 20,5	3 280		
Provinsbyer + ant. virk.	2 297 73,0	710 22,8	127 4,1	3 134			
landdist. 1925 ind. arb.	10 609 15,3	28 637 41,4	29 918 43,2	69 164			

Talmaterialet er udarbejdet efter rubrikken »egl. industrielle arbejdere«. Til sammenligning er medtaget provinsbyer og landdistrikter for hele landet i 1925, dvs. »Hele landet ÷ Hovedstaden«.

Det trykte materiale tillader ikke lignende sammenligninger for andre år end 1925.

Af brancher er udeladt »Jordarbejde og bygningsindustri« samt »Soigneringsindustri«. Ligeledes er elektriske installationsforretninger samt el-, gas- og vandværker ikke medtaget.

Fig. 23. Virksomhedernes størrelsesorden i Sønderjylland 1968 og i Danmark 1965. Lorenz diagram. Den sønderjyske industri er i dag mere koncentreret på større virksomheder end landets industri i gennemsnit. Fra 1925 til 1968 har den sønderjyske industris struktur nærmet sig det øvrige Danmarks, kurvebilledet er næsten parallelt, modsat fig. 20. *Die Größenordnung der Betriebe in Südjütland 1968 und in Dänemark 1965. Lorenz Diagramm. Die südjütländische Industrie ist heute stärker konzentriert auf grössere Betriebe als der Landesdurchschnitt der Industrie es ist. Von 1925 bis 1968 hat die Struktur der südjütländischen Industrie sich an die des übrigen Dänemarks genähert, das Kurvenbild ist fast parallel, im Gegensatz zu Fig. 20.*

Med tabel XIII som basis er Lorenz diagrammet fig. 22 udarbejdet. Man ser, at der er sket en koncentration af arbejderne på færre virksomheder. Fra 1933–1948 optræder forskydningerne i industrigrupper især i de grupper, der har over 9 arbejdere, hvilket ikke er tilfældet for 1968.

For at undersøge hvorvidt størrelsesordenen i den sønderjyske industri i dag adskiller sig fra det øvrige lands, er Lorenz diagrammet fig. 23 tegnet. Tallene fra Danmark er fra 1965, men da det er de senest publicerede, er det de eneste anvendelige, hvis en sammenligning skal forsøges. Talmaterialet bringes nederst i tabel XIII og omfatter samlet personel i modsætning til fig. 22.

Kurverne forløber næsten parallelt i begyndelsen. Både i Danmark og i Sønderjylland har 45 pct. af virksomhederne 8 pct. af de ansatte. Den danske kurve viser en svag tendens til at ligge under den sønderjyske, er altså lidt stærkere koncentreret. Dernæst skifter kurvebilledet, idet Sønderjylland nu udviser tegn på større koncentration af de ansatte på færre bedrifter – en tendens, der bevarer kurvebilledet ud.

Konklusion: Ud fra de anførte diagrammer kan påvises, at der i perioden 1925–1968 er sket en stadig koncentration af den sønderjyske industri i retning af, at et mindre antal virksomheder beskæftiger en stadig større del af de ansatte. Mens Sønderjylland i 1925, så godt som det nu lader sig påvise, har en langt større procent virksomheder med få arbejdere end det øvrige Danmark (provinsbyer + landdistrikter), er der i løbet af 40 år sket en udvikling i retning af betydelig større lighed. Kurverne i fig. 23 er næsten parallelle, og

Tabel XIII. Virksomhedernes størrelsesorden efter anta

Størrelsesorden		-9		10-19		20-49	
		abs.	pct.	abs.	pct.	abs.	pct.
Sønderjylland 1933	ant. virks.	45	41,7	31	28,7	27	25,0
	arbejdere. . . .	221	10,9	436	21,6	811	40,1
Sønderjylland 1938	ant. virks.	48	40,3	29	24,4	34	28,6
	arbejdere	235	9,1	432	16,7	988	38,1
Sønderjylland 1948	ant. virks.	91	48,7	39	20,9	39	20,9
	arbejdere	526	11,5	533	11,6	1 184	25,9
Sønderjylland 1968	ant. virks.	57	20,9	87	31,9	77	28,2
	arbejdere	351	2,6	1 201	8,8	2 223	16,2
Sønderjylland 1968	ant. virks.	41	15,0	81	29,7	88	32,2
	saml. pers.	276	1,5	1 108	6,1	2 635	14,6
Danmark 1965 . . .	ant. virks.	1 253	18,5	1 855	27,4	1 937	28,6
	saml. pers.	8 111	2,0	26 062	6,3	59 510	14,4

Tallene gælder Sønderjylland. Til sammenligning ses Danmark nederst med tal fra 1965.

forskellen fra resten af landet går nu i modsat retning af den fra 1925. Den sønderjyske industri er i dag i højere grad koncentreret på større virksomheder end landets i gennemsnit. Dog må det ikke overses, at mellem 1/3 og 1/4 af personalet er ansat på en enkelt virksomhed.

7. De gamle industrier

De virksomheder, der deltager i 1968-tællingen, og som er oprettet før 1900, fordeler sig således:

- 1 bryggeri og maltfabrik
- 2 møller
- 1 margarinefabrik
- 1 foderstofforretning
- 1 klædefabrik
- 4 savværker
- 5 trykkerier
- 10 teglværker
- 1 cementvarefabrik
- 8 maskinfabrikker
- 1 orgelfabrik

rbejdere i 1933, 1938, 1948 og 1968 i absolutte tal og i pct.

50-99		100-199		200-499		500-		I alt
abs.	pct.	abs.	pct.	abs.	pct.	abs.	pct.	
4	3,7	-		1	0,9	-		108
265	13,1	-		282	14,0			2 015
6	5,0	1	0,8	1	0,8	-		119
469	18,1	138	5,3	323	12,5			2 585
11	5,9	4	2,1	2	1,1	1	0,5	187
677	14,8	469	10,3	526	11,5	651	14,2	4 566
30	11,0	17	6,2	2	0,7	3	1,1	273
2 059	15,0	2 370	17,3	530	3,9	4 972	36,3	13 706
29	10,6	23	8,4	8	2,9	3	1,1	273
1 834	10,1	2 975	16,4	1 996	11,1	7 225	39,9	18 049
877	13,0	458	6,8	286	4,2	95	1,4	6 761
60 929	14,7	63 265	15,3	84 108	20,3	111 582	26,9	413 567

Hovedparten af disse fabrikker er typiske købstadsvirksomheder fra det forrige århundrede, og bortset fra teglværkerne og et enkelt savværk ligger de alle i købstæder eller flækker. Disse virksomheder kan delvis betragtes som reminiscenser fra en svunden tids industrielle opbygning.

Bryggerier og tobaksfabrikker.

Karakteristisk havde købstæderne Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder ved genforeningen hver deres bryggeri. Tidligere havde der været to bryggerier i Tønder og Haderslev (Hansborg), men ved genforeningen var der kun ét tilbage i hver by. Endnu i 20'erne havde de fleste provinsbyer deres eget bryggeri. Produktionsstatistikken tillader ikke at følge bryggeriernes udvikling på nærmere hold, idet disse opgjordes hos toldvæsenet, hvorfor de sædvanlige skemaer ikke forefindes. I erhvervstællingen for 1925 opgives under fremstilling af »øl, malt og mineralvand«, at der eksisterer 25 virksomheder med i alt 143 ansatte i Sønderjylland, men hovedparten af disse har fremstillet mineralvand og haft en ganske ringe størrelse. Tallet sætter imidlertid højden for, hvor mange der kan have været beskæftiget ved bryggerier. Under de specificerede købstæder Haderslev og Sønderborg findes henholdsvis 5 virksom-

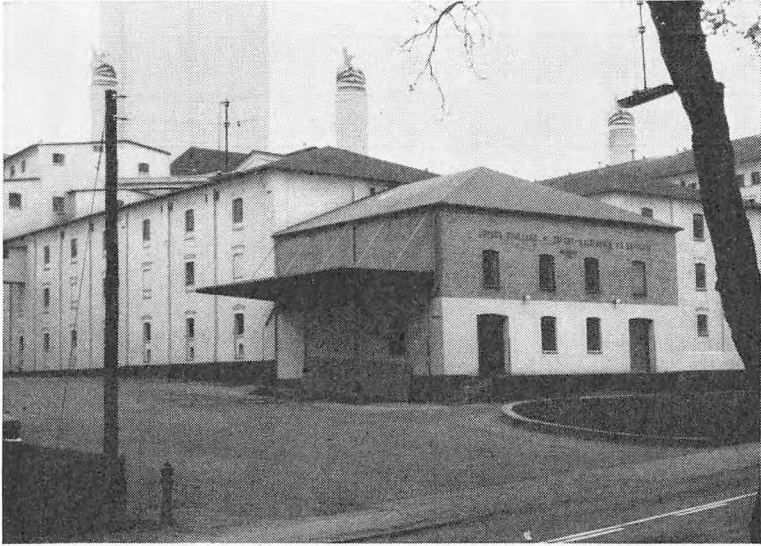

Fig. 24. Fuglsangs bryggeri og malffabrik i Haderslev. Virksomheden, der oprettedes 1865, er det eneste af de sønderjyske bryggerier, der endnu drives. Den norddanske konkurrence efter genforeningen var hård for bryggerierne.

Die Brauerei und Malzfabrik „Fuglsang“ in Haderslev. Der Betrieb, der 1865 errichtet wurde, ist der einzige der südjütländischen Brauereien die noch betrieben wird. Der norddänische Konkurrenzkampf nach der Wiedervereinigung war hart für die Brauereien.

heder med 60 ansatte og 3 med 42, og hermed er flertallet af de 143 placeret.

I »Beretning afgiven af Det sønderjyske Erhvervsudvalg 1928–29« oplyses, at bryggerierne efter genforeningen har haft betydelig produktionsnedgang for det stærke, skattepligtige øls vedkommende. Årsagerne til nedgangen er forskellige, men har dog fælles træk. For samtlige bryggerier gælder, at de efter genforeningen kom ud for konkurrence fra de øvrige danske bryggerier, især de københavnske. Denne konkurrence fra København, der også har ramt bryggerierne i de øvrige landsdele i Danmark, og som har været medvirkende til adskillige provinsbryggeriers ophør, ramte nu Sønderjylland på lige fod. Foruden denne konkurrence fra nord, havde bryggerierne problemerne med den nye grænsedragning. Tønder bryggeri mente ved den nye grænse at have mistet ca. halvdelen af sit tidligere opland. Også Sønderborg og Åbenrå bryggeri havde leveret syd for grænsen, men desuden mistede Sønderborg sin marinestation og Haderslev sin betydelige garnison, begge gode aftagere af produkterne. De tilsvarende danske forlægninger havde ikke samme omfang som de tidligere tyske.

Fig. 25. Max Hansens tobaksfabrik i Haderslev. Ved genforeningen var den en af landsdelens ældste virksomheder (1816). Fabrikken blev nedlagt 1957.

Max Hansens Tabaksfabrik in Haderslev. Bei der Wiedervereinigung war sie eine der ältesten Betriebe dieses Landesteils (1816). Die Fabrik wurde 1957 stillgelegt.

Ved erhvervstællingen i 1935 er Åbenrå Aktiebryggeri nedlagt. Branchen »øl, malt og mineralvand« omfatter nu 9 virksomheder, med 83 ansatte, en betydelig tilbagegang. På fig. 98–99 udgør rude M-5 alene Fuglsangs bryggeri i Haderslev, mens bryggerierne i Sønderborg og Tønder dølges af andre virksomheder i næringsmiddelindustrien.

Tønder Aktiebryggeri holdt stand til 1955 og P. Petersens bryggeri i Sønderborg ophørte med ølproduktionen i 1954, men fortsatte og eksisterer stadig som mineralvandsfabrik. Fuglsang i Haderslev, der også i 1968 er alene om at fylde M-5 på fig. 98–99 har både bryggeri og maltefabrik, men den største del af indtægten fremkommet ved eksport af malt og ikke ved ølfremstilling.[5] Således har de sønderjyske bryggerier lidt samme skæbne som mange andre danske bryggerier og har måttet indstille produktionen på grund af

konkurrencen med de store københavnske bryggerier, især hvis øl har været deres eneste produkt.

Haderslev havde i 1920 en tobaksfabrik, M. Hansen, oprettet allerede 1816, d.v.s. tidligere end de fleste tobaksfabrikker her i landet, men da hertugdømmerne var førende med hensyn til fremstilling af både tobak og klæde, er fabrikkens placering ikke overraskende. Denne virksomhed kan ligesom bryggerierne kun følges i erhvervs-tællingerne, da den sorterede under toldvæsenet. I 1925 havde den 50 ansatte, og dette år optræder der i Sønderborg tre virksomheder, der fremstiller tobak med i alt 41 ansatte. I hele landsdelen eksisterede 6 virksomheder med i alt 100 ansatte. Ingen af de øvrige tobaksfabrikker er identificerede. I 1935 er M. Hansen jun. vokset til 72, mens der i det øvrige Sønderjylland kun findes en enkelt fabrik i Sønderborg med 4 ansatte. I 1948 genfindes fabrikken for sidste gang, nu med 92 ansatte. Ifølge arbejdstilsynet ophørte den i 1957. Også tobaksfremstillingen er blevet centraliseret i Danmark.

Trykkerierne.

Trykkerierne i Sønderjylland var ved genforeningen koncentreret i byerne. Denne industri, der tilhører gruppen papir- og grafisk industri, har fra gammel tid altid været lokaliseret ved markedet. Fordelingen af den grafiske industri ses på fig. 110–111. De eneste lokaliteter, der er repræsenteret, er de fire købstæder + flækken Christiansfeld (N-3).

Betinget af de nationale brydninger i landsdelen eksisterede der ved genforeningen en del aviser, idet begge nationaliteter havde deres egen avis, og avisen ofte havde et temmelig lokalt marked. Ifølge Kraks sommertillæg til 1920 eksisterede der dengang følgende aviser:

- Apenrade Tageblatt – Åbenrå by
- Hejmdal – Åbenrå by
- Gråsten Avis – Gråsten
- Danskeren – Haderslev
- Modersmålet, Dannevirke – Haderslev
- Tønder Amts Avis – Løgumkloster
- Dybbølposten – Sønderborg
- Sonderburger Zeitung – Sønderborg
- Der freie Arbeiter – Tønder
- Neue Tondernsche Zeitung – Tønder
- Tondernsche Zeitung – Tønder
- Vestslesvigs Tidende – Tønder

Fig. 26. Dagbladet og bogtrykkeriet Hejmdals bygning i Åbenrå. Avisen trykkes nu i Haderslev, idet bladene Hejmdal fra Åbenrå, Dybbølposten fra Sønderborg og Dannevirke-Modersmålet fra Haderslev i 1956 gik sammen til bladet Dannevirke-Hejmdal. *Das Gebäude des Tageblattes und der Buchdruckerei Hejmdal in Åbenrå. Die Zeitung wird jetzt in Haderslev gedruckt, indem die Zeitschriften Hejmdal aus Åbenrå, Dybbølposten aus Sønderborg und Dannevirke-Modersmålet aus Haderslev sich 1956 im Dannevirke-Hejmdal vereinigten.*

Hertil kommer, at enkelte norddanske aviser oprettede afdeling i Sønderjylland efter genforeningen, således kom der en socialdemokratisk avis i hver købstad. Mens den socialdemokratiske presse efterhånden er gået op i avisen Sønderjyden, der trykkes i Sønderborg, har fire konservative blade, alle oprettet i købstæderne omkring 1919/20, sammen med Kolding Avis i 1929 slået sig sammen til avisen Jydske Tidende, der trykkes i Kolding. Desuden er Hejmdal fra Åbenrå, Dybbølposten fra Sønderborg og Dannevirke-Modersmålet fra Haderslev i 1956 gået sammen til Dannevirke med tryksted i Haderslev. Den tyske presse forenedes i 1929 til Nordschleswigsche Zeitung, fra 1946 kaldet Der Nordschleswiger. Avisen trykkes i Åbenrå. Næsten alle disse aviser har lokalredaktioner i købstæderne og i enkelte af de øvrige byer.

Den sønderjyske presses udvikling er forløbet omtrent som i det øvrige land. Gennem sammenslutninger af blade med samme politiske observans er der sket koncentrationer for at sikre en fortsat eksistens.

Foruden de her nævnte aviser med trykkerier eksisterede der ved genforeningen enkelte ofte meget gamle bogtrykkerier, f. eks. er

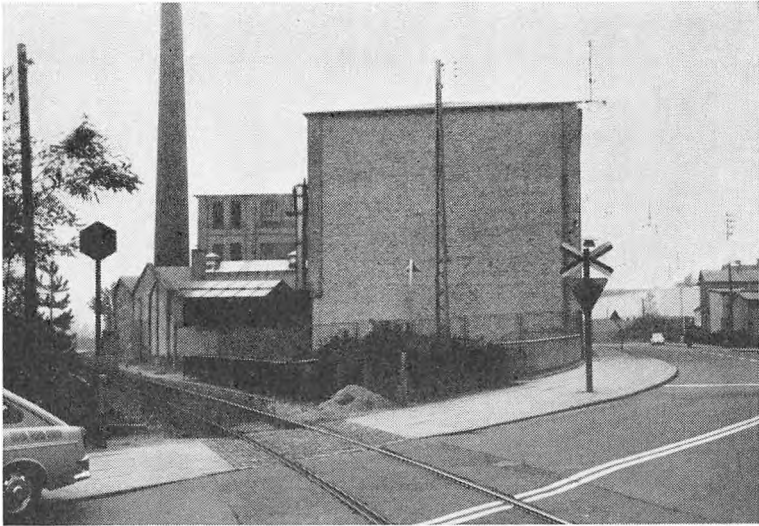

Fig. 27. M. Schaumanns Klædefabrik i Haderslev. Virksomheden er oprettet 1872 og er dermed en af byens ældre virksomheder. Sin placering mellem jernbanen og udfaldsvejen har den haft siden 1910.

M. Schaumanns Tuchfabrik in Haderslev. Der Betrieb wurde 1872 gegründet, und er ist damit einer der älteren Betriebe der Stadt. Seine Plazierung zwischen der Eisenbahnlinie und der Ausfallstrasse hat er seit 1910 gehabt.

Laursens bogtrykkeri i Tønder fra 1812 og Martins bogtrykkeri i Christiansfeld fra 1888.

Til denne branche hører også papirvarefabrikker, og grænsedragningen i 1920 bevirkede, at to flensborgfirmaer, nemlig Severin Schmidt og Netzlers Efterf. flyttede fra Flensborg til henholdsvis Haderslev og Sønderborg (den sidste efter først at have været 8 år i Padborg). Netzlers Efterf. er ikke medtaget i tællingen 1968, da 90 pct. af omsætningen opgives at stamme fra handel. I 1948 regnedes den med i produktionsstatistikken.

Den geografiske fordeling af papir- og grafisk industri i 1968, fig. 110-111, viser, at denne branche fortsat har en meget høj koncentrationsgrad. Enkelte ændringer har fundet sted, f. eks. har F-12 (Tønder) forøget sin andel og L-14 (Padborg) er kommet til, hvilket viser, at med moderne transportmidler har det lokale marked ikke samme afgørende betydning som tidligere. Trykkeriet L-14, Padborg Bogtrykkeri, flyttede efter 10 år i byen til Kragelund skole i 1965. F-12 (Tønder)'s forøgede andel skyldes dels, at Laursens Bogtrykkeri i begyndelsen af 1960'erne udvidedes med maskiner til offset-trykning, dels at Skandinavisk Emballagefabrik i 1963 placerede en filial her.

Fig. 28. Højer Tæppefabrik. Højer-egnens får leverede for genforeningen uld til en lille klædefabrik. I 1919 skiftede virksomheden ejer, og efter nogle begyndervanskeligheder fik man succes med fremstillingen af »præstegårdsløbere»; siden er man fortsat med tæppefremstilling.

Die Teppichfabrik in Højer. Die Schafe des Gebietes um Højer lieferten vor der Wiedervereinigung Wolle zu einer kleinen Wollspinnerei. 1919 bekam der Betrieb einen neuen Besitzer, und nach einigen Anfangsschwierigkeiten hatte man Erfolg mit der Herstellung der »præstegårdsløbere«, seitdem läuft die Teppichherstellung weiter.

Selv om trykkerierne i dag ikke behøver at ligge i større bymæssige koncentrationer, er der dog en tendens til, at beliggenheden ved byen opretholdes. En af årsagerne kan være, at denne branche kræver en forholdsvis veluddannet arbejdskraft, som kan være vanskelig at skaffe ved udflytning til landdistrikter. Inertien bidrager formodentlig også hertil.

Den grafiske industri i Sønderjylland har aldrig haft en særlig fremskudt position i landsdelens industri, men er tendensen i kurven fig. 95 rigtig, tyder det på, at branchen efter tilbagegang omkring 1965 er på vej til at forbedre sin stilling.

Klædefabrikken og tekstilindustrien.

På fig. 19 sås som tidligere nævnt, at tekstilindustrien i Sønderjylland i 1925 udgjorde næsten 10 pct. af den samlede industri, hvilket er 3 pct. mere end i resten af landet. Dette er interessant, da der ved genforeningen kun fandtes den nævnte klædefabrik i Haderslev, en trikotagefabrik ligeledes i Haderslev samt en klædefabrik med farveri i Sønderborg tilsammen med ca. 55 beskæftigede. De to klædefabrikker var oprettet henholdsvis i 1856 og 1872 og

trikotagefabrikken i 1904, men skiftede ejer i 1921, ligesom mange andre virksomheder gjorde det i denne tid. Krigen havde bevirket, at det naturlige generationsskifte blev udsat. De to klædefabrikker er karakteristiske som virksomheder oprettet i 1800-tallet.

Virksomheden i Sønderborg var ganske lille og klarede ikke omstillingen til nye forhold. Fra 5 arbejdere gik den ned til 1 arbejder i løbet af tyverne, og efter en opblomstring omkring 33 registreredes den sidste gang i 1935.

Klædefabrikken i Haderslev klarede sig bedre; i alle tællinger indtil 1948 har den stadig flere beskæftigede. I 1968 er tallet noget lavere end i 1948, men dette behøver ikke at sige noget om fabrikens trivsel; den eksisterer endnu og er stadig i familiens eje.

Ingen af de her nævnte virksomheder havde i 1925 en sådan størrelse, at de kunne forårsage, at Sønderjylland i 1925 udgjorde 10 pct. af Danmarks tekstilindustri. På fig. 102–103 vises den geografiske fordeling i 1925. Det ses, at tekstilindustrien er koncentreret i Haderslev (N-5) og Sønderborg (R-12), og desuden er H-4 repræsenteret. De 14 arbejdere i Gram (H-4) er et tidligt stadium af Gram Tæppefabrik. Virksomheden startede som uldspinderi omkring 1914 og oparbejdedes efterhånden. I produktionsstatistikken er den første gang med i 1922 og har da 7 arbejdere.

Den største koncentration af tekstilarbejdere findes i Sønderborg (R-12). Det betydelige tal udgøres næsten kun af en enkelt virksomhed, A/S Det Nordiske Kamgarnspinderi, der oprettedes i 1921. Udviklingen af denne virksomhed skete med meget stor hastighed. Fra produktionsstatistikken kan nævnes de ansatte arbejdere i hver måned af 1923: 87-104-90-112-136-136-209-198-205-228-281-322. Denne virksomhed er næsten alene skyld i, at Sønderjylland hævdede sig så godt i sammenligning med resten af landet i 1925. Fig. 29 viser, hvorledes tekstilindustrien har udviklet sig indtil 1938. For tiden efter 1938 se fig. 95.

Den geografiske fordeling i 1935 er vist på fig. 100–101. Flere ruder har nu fået andel i tekstilindustrien. Virksomhederne i »de gamle ruder« er hovedsageligt de samme som i 1925, dog er flere fabrikker repræsenteret, idet materialet nu er erhvervstællingen. I kurven over arbejdetallet er kun de virksomheder fra 1935 medtaget, der deltager i produktionsstatistikken.

Dette er ikke tilfældet med den virksomhed, der optræder i Tønder (F-12) i 1935. Den fremstillede kniplinger, som jo var Tønderegnens særlige speciale i 1700- og 1800-tallet, og er det eneste spor af denne fordums store industri, der er truffet ved materialeindsamlingen.

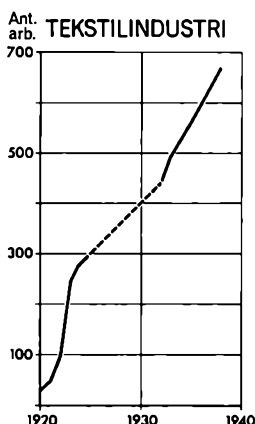

Fig. 29. Den sønderjyske tekstilindustri 1920-1938. Antal arbejdere.
Die südjütländische Textilindustrie. Die Anzahl der Arbeiter.

Rude D-11 (Højer) omfatter Sønderjydsk Tæppefabrik, nu kaldet Højer Tæppefabrik. Virksomheden, der ligesom Gram Tæppefabrik var et tidligere uldspinderi, [6] overtoges i 1919 på den betingelse, at handelen skulle gå tilbage, hvis Højer ikke kom til Danmark. Når virksomheden ikke er medtaget i fig. 102-103 skyldes det, at fabrikken endnu ikke registreredes i 1925 af produktionsstatistikken. Ifølge festskriftet beskæftigedes der dette år 12 mand. Uldspinderiet var i sin tid baseret på forarbejdning af uld fra Højernegnens får. En stor del af råmaterialet stammede fra Sild og området syd for den nuværende grænse, men i løbet af 1921 ophørte leveringerne fra det sydlige opland, og virksomheden kom i vanskeligheder. Herefter slog man ind på den første tæppefremstilling.

Den geografiske fordeling af tekstilindustrien er ikke ændret meget fra 1935 til 1948 (fig. 100-103). Nytilkommen er en vævestue i S-11 (Egen), der kun er truffet i året 1948. Haderslev (N-5) er faldet i værdi, både absolut og relativt, mens tæppefabrikkernes ruder Gram (H-4) og Højer (D-11) nu har samme størrelse. N-5's fald forårsages af, at to af virksomhederne er gået tilbage i tal, samt at en tredje er ophørt med at blive registreret. I modsætning til de øvrige ruder, indeholder Sønderborg (R-12) mere end 1 virksomhed (8 i alt).

Fra 1948 til 1968 er der også kun sket få ændringer, geografisk set, omend ikke personalemæssigt. Af kurven over beskæftigede ses, at tekstilindustrien siden 1948 har været næsten i konstant tilbagegang. De ruder, der var stærkt repræsenteret i 1948, har opretholdt deres stilling. N-5 befinder sig endnu i samme procentvise gruppe,

selv om den nu alene omfatter den gamle klædefabrik. K-12 (Tinglev) udgøres af et helt nyt spinderi, som er oprettet i 1968, men forberedt gennem længere tid. Dannelsen af denne virksomhed er interessant derved, at den udgør et af de få eksempler på, at virksomheder i fællesmarkedet etablerer en filial i Sønderjylland. Spinderiet er filial af J. Schilgen fra Emsdetten i Tyskland.

Kurverne over tekstilindustrien viste en stærk stigning i de beskæftigede indtil ca. 1948 og derefter en næsten konstant tilbagegang, således at antal ansatte i denne branche i 1968 er lavere end tallet for 1948. Hovedårsagen til denne vækst og senere tilbagegang må ses i lyset af den her i landet førte økonomiske politik.

Væksten i tekstilindustrien i 20'erne skete »naturligt«, uden indgreb af nogen art, men da verdenskrisen fra 1929 i begyndelsen af 30'erne nåede landet, søgte man tilflugt til importrestriktioner for at forhindre udenlandsk konkurrence.[7] Denne beskyttelse af industrien i 30'erne bevirkede, at tekstilindustrien kunne vokse frem. Efter 1945 fandtes der et stærkt behov for tekstilvarer, idet man havde pengene, men ikke havde kunnet skaffe sig varer under krigen,[8] hvor virksomhederne led stærkt under den vanskelige forsyningsituation. Den følgende store efterspørgsel kan derfor forklare det store antal beskæftigede i tekstilindustrien i 1948.

I 1948 indledtes det europæiske økonomiske samarbejde, betinget bl. a. af Marshallhjælpen, og OEEC's første opgave blev afvikling af valutarestriktionerne. Liberaliseringen af importen gik hårdt ud over dele af industrien, men de virksomheder, der klarede sig igennem, blev til gengæld mere konkurrencedygtige.

De hårdest ramte brancher var tekstil- og beklædningsindustrien,[9] men beklædningsindustrien var ikke af samme betydning for Sønderjylland som tekstilindustrien. Disse industrier var de eneste større brancher, for hvilke importreguleringen blev fuldstændig afskaffet før 1960.

I forhold til de fleste andre lande har Danmark ret lave todsatser, hvorfor det kan være vanskeligt for tekstilindustrien at konkurrere med lande med meget billigere arbejdskraft. Direktøren på Kamgarnspinderiet i Sønderborg oplyser for 1968, [10] at arbejdslønnen udgør 25 pct. af produktionsomkostningerne. Ifølge G. Törnqvists undersøgelse [11] ligger tekstilbranchen noget over industriens gennemsnit med hensyn til lønomkostningernes andel, men da direktør Toornburgs beregningsmåde ikke er foretaget på samme måde som Törnqvists opgivelser, er det ikke muligt at se, om Kamgarnspinderiets lønudgifter er exceptionelt høje.

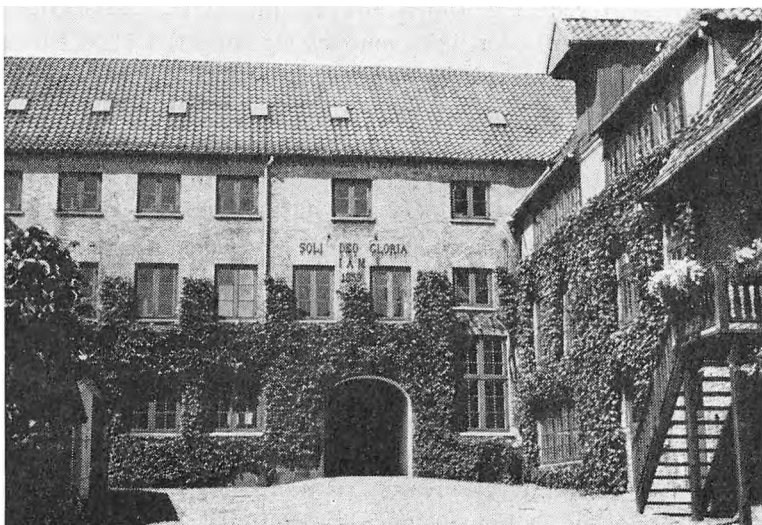

Fig. 30. Orgelfabrikken Marcussen & Søn i Åbenrå. Åbenrås ældste virksomhed, oprettet i 1806. I dag findes i alt tre orgelfabrikker i Sønderjylland, idet to tidligere medarbejdere har startet hver sin orgelfabrik.

Die Orgelfabrik »Marcussen & Søn» in Åbenrå. Der älteste Betrieb in Åbenrå, im Jahre 1806 gegründet. Heute gibt es im Ganzen drei Orgelfabriken in Südjütland, indem zwei ehemalige Mitarbeiter jeder für sich eine Orgelfabrik gegründet hat.

I de 50 år, Sønderjylland har været med Danmark, må tekstilindustrien siges at have udviklet sig en del. I 1920 var branchen næsten alene knyttet til Haderslev, men efter oprettelsen af Kamgarnspinderiet i Sønderborg og to små gamle uldspinderiers udvikling til tæppefabrikker fik branchen i Sønderjylland en størrelse, der lod sig markere i landets statistik. Den økonomiske liberalisering efter 1948 har reduceret arbejdsstyrken i Sønderjylland såvel som i det øvrige Danmark, men at krisen i tekstilindustrien ikke har ramt hårdt i Sønderjylland, kan ses af, at landsdelen i 1965 udgør en større andel af Danmarks tekstilindustri end på noget tidligere tidspunkt. Den stigende procent skyldes ikke tilflyttede virksomheder, men udgøres alene af de »gamle« virksomheders beskæftigede.

Marcussen & Søn.

Blandt de gamle industrivirksomheder er Marcussen & Søn sikkert den mest kendte i ind- og udland, idet virksomheden siden 1806 har leveret orgler til et stort antal kirker.

I næsten alle tællinger for Sønderjylland er orgelfabrikken den

eneste repræsenterede i gruppen »anden industri«. Beskæftigelsesmæssigt har virksomheden ikke ændret sig meget, i 1920 taltes 10 arbejdere, og i 1968 var i alt 54 beskæftiget. Rude M-10 (Åbenrå) på fig. 118–119 indeholder alene orgelfabrikken begge år.

I de senere år har fabrikken været medvirkende til vækst i gruppen »anden industri«, idet to tidligere medarbejdere har startet for sig selv, således at der nu findes 3 orgelfabrikker i Sønderjylland. På fig. 118-119 viser L-10 (Årslev) og J-12 (Terkelsbøl) de øvrige fabrikker. Brødrene Bruhns orgelfabrik startede i 1954 i Åbenrå, men flyttede senere til Årslev, og Bruno Christensen købte i 1966 den tidligere Terkelsbøl skole og startede der egen virksomhed. De tre fabrikker konkurrerer ikke indbyrdes, men fordeler nærmest ordrerne imellem sig, således at orglets størrelse er bestemmende for, hvem der påtager sig arbejdet. Disse tre virksomheder modtager en meget stor del af deres ordrer fra udlandet. Blandt Marcussen & Søns nyeste arbejder kan nævnes, at det hidtil største orgel netop er leveret til Linz i Østrig, og at man i 1968 har påbegyndt et nyt orgel til domkirken i Rotterdam, der, når det er færdigt, vil være det mest omfattende arbejde, fabrikken har fremstillet, med 81 stemmer.[12]. Disse ordrer vidner om fabrikkens internationale ry.

8. Teglværkerne

Ved den første tælling til produktionsstatistikken i 1920 omfattede sten-, glas- og lerindustrien næsten halvdelen af de sønderjyske industriarbejdere, og endnu i 1925 var denne branche landsdelens vigtigste industri. Årsagen til denne store andel er næsten udelukkende teglværkerne, der lokalt har haft og delvis endnu har meget stor betydning.

På grund af den centrale placering som især teglværkerne omkring Egersund har haft i den sønderjyske industri, skal noget af baggrunden herfor søges nærmere belyst.

I et område på 13 km² omkring Nybøl Nor og Flensborg Fjord ligger i 1968 i alt 12 teglværker. Omkring århundredskiftet lå i samme område ca. 37 teglværker. På grund af teglprodukters vægt og volumen er det vanskeligt at forestille sig et teglværk anlagt på et sted uden adgang til råstoffer, og området omkring Egersund må da have budt på ganske særligt gunstige betingelser, siden et så lille område kan udvise en koncentration af denne størrelsesorden.

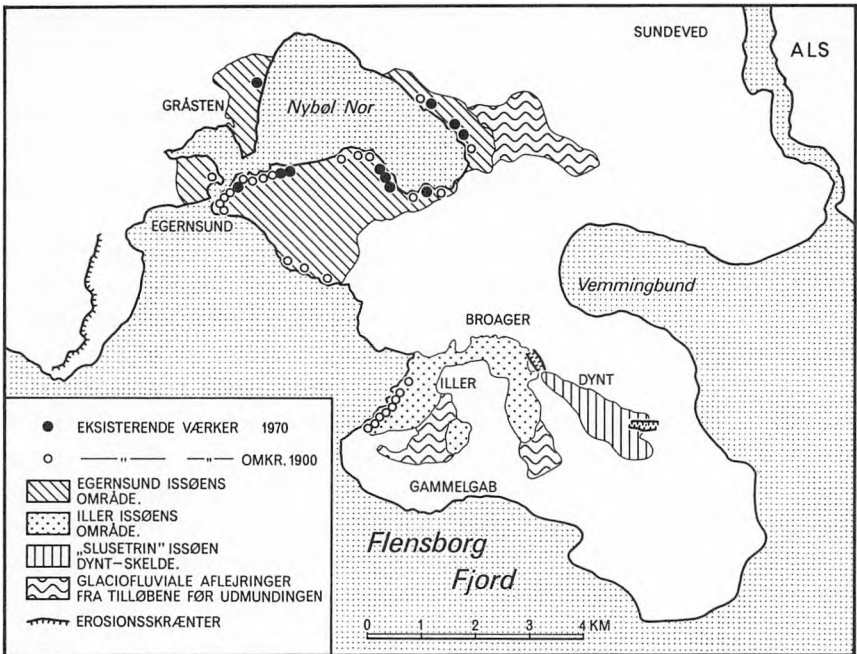

Fig. 31. De naturgeografiske forhold i teglværksområdet ved Egersund.
 Die naturgeographischen Verhältnisse in dem Ziegeleigebiet bei Egersund.

Naturgeografiske forhold.

Den råstofmæssige baggrund for teglværkerne er en stor forekomst af stenfrit ler, der er aflejret i slutningen af sidste istid. I en grav ved Tornskov teglværk er der fundet et veludviklet allerødlag. [13] Dette antyder, at dannelserne er sket i dryastiden, men detaljerede pollenanalyser af aflejringerne er ikke foretaget.

På dannelsesstidspunktet var områderne omkring Nybøl Nor og Broager dækket af et tyndt lag dødis, dog med spredte isfri partier. Flensborg Yderfjord og Vemmingbund var fyldt med gletschertunger, der ikke kunne få afløb mod Østersøen, da dette areal dækkedes af indlandsis. Området omkring Nybøl Nor, Vemmingbund og den nordlige side af Flensborg Fjord lå lavere end de tilstødende dele, hvorfor smeltevandet fra gletscherne søgte hertil. Selve Nybøl Nor opfyldtes af en dødisklump, men i de tilgrænsende områder dannedes der et system af issøer.

Fig. 31 viser udbredelsen af to issøer, Egersund issø og Iller issø. Egersund-søens areal var ca. 8 km² og Illersøens 2,6 km². Tilløbet er for Egersund issøens vedkommende sket dels fra Vem-

mingbund gletscheren, ved et tilløb fra øst ved Nybøl kirke, dels et sydligt tilløb ind mod halvøen ved Skodsbøl. Iller issøen har modtaget tilløb fra syd ved Iller og Gammelgab.

Søaflejringerne består af lagdelt stenfrit ler, vekslende med sandlag, der afspejler årstidsvariationerne. Varvigheden antyder, at dannelserne er sket over en periode på 50–60 år. Sødbyderne har været på indtil 25 m.

Tømningerne af issøerne er ikke helt klarlagt, men ved Dynt er der påvist en slugt, der sættes i forbindelse med tømningen af Iller issø. Denne tømning har formodentlig også sænket vandspejlet i Egersund-søen, idet de to søer har haft en vis forbindelse.

Når Egersundområdet har kunnet danne basis for en så stor mængde teglværker, skyldes det disse betydelige issølag af næsten stenfrit ler. Lagene er indtil 18 m tykke. Alle teglværkerne ligger placeret på selve issøaflejringerne og ud til kysten, enten til Nybøl Nor eller Flensborg Fjord. Det må tilføjes, at Egersundområdet egentlig er den nordlige del af det større Flensborg-Fjordfelt, men den sydlige del forblev i Tyskland ved genforeningen.

Historisk udvikling.

Når ikke andet er angivet i det følgende, hviler fremstillingen på de i appendiks omtalte årsberetninger, der ved stor velvilje af direktør Andr. Hansen, De forenede Teglværkers kontor i Egersund, er stillet til rådighed.

Teglbrændingen kan spores tilbage til 1452,[14] hvis der kun tænkes på teglbrænding i mere rationel form, men formodentlig har bønderne langt tilbage brændt tegl på deres marker. En egentlig industri begynder så småt i 1700-tallet, fra en præsteindberetning 1775 nævnes således 6 teglværker. Maksimum i antal af teglværker nåedes omkring 1890. Kapaciteten var da på ca. 100 mill. enheder, fordelt på 37 teglværker. Denne blomstring skyldes bl. a., at teglværkerne opnåede store leverancer ved bygningen af Kielerkanalen. Siden, da kanalen var færdigbygget, optrådte teglværker anlagt ved kanalen pludselig som nyttilkomne konkurrenter. Hård konkurrence og depressionsperiode med stadig faldende priser bevirkede tilbagegang for Egersundværkerne, der i årene 1908–1914 kørte med en produktionsindskrænkning på ca. 50 pct.[15].

Under 1. verdenskrig lå ca. halvdelen af værkerne stille, idet de fleste af teglværksejerne og arbejderne var med i krigen. Ikke alle kom hjem igen, heller ikke af ejerne.[16]

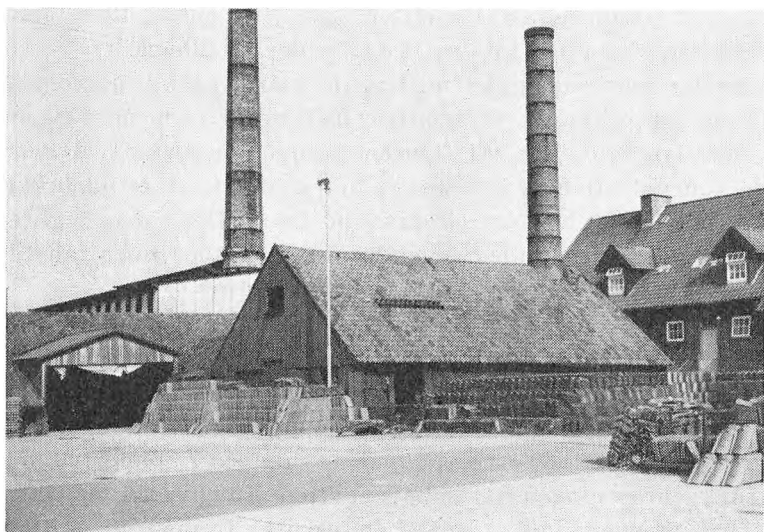

Fig. 32. Ved Egersund findes Danmarks største teglværkskoncentration. Fotografiet viser et af teglværkerne.

Bei Egersund findet man die grösste Ziegeleikoncentration Dänemarks. Die Photographie zeigt eins der Ziegeleien.

Rids af den videre udvikling.

Ved genforeningen fandtes der 29 teglværker i området. I det første tiår med Danmark nedlagdes yderligere 9 værker. I 30'erne opstod en stærk lokal debat, der nåede helt til Christiansborg i anledning af Iller teglværks nedlæggelse. Teglværket var i 1913 købt af »A/S De forenede Teglværker« og blev nedlagt af samme i 1937, efter at det i flere år havde givet underskud.

Fra arbejderside rettedes angreb mod teglværksejerne i anledning af nedlæggelsen for hverken at tage hensyn til arbejderne eller forbrugerne. Statsministeriet nedsatte en kommission[17] til undersøgelse af forholdene, og konklusionen blev, at nedlæggelsen måtte ses som et led i den udvikling, der havde fundet sted indtil da, og som ville vedblive at finde sted. Desuden fastsloges, at konkurrenceforholdene på stedet var af en sådan art, at en nedlæggelse kun ville betyde en styrkelse af de tilbageblevne værker.

Hvis ikke begivenheden var sket i Sønderjylland, og hvis tiden ikke havde været i 30'erne, ville sagen formentlig næppe være blevet ført til tops, men den illustrerer tidsånden.

Denne stadige nedlæggelse af teglværker var i vid udstrækning

en følge af produktionsrationaliseringer, jfr. senere. Iller teglværk var sikkert et led i udviklingen, i dag er der 11 tilbage.

Betragter man samspillet mellem de natur- og kulturgeografiske faktorer, ses på fig. 31, at samtlige teglværker i området ligger på de gamle issødannelse. Af figuren fremgår endvidere, at den stigende koncentration af teglværker har medført, at de udelukkende ligger omkring Nybøl Nor (Egersund issø). Det sidste teglværk i Iller issø, Cathrinesminde, var endnu i drift i 1968, men indstillede ved sæsonens slutning for ikke at begynde igen.

Tekniske forhold.

I sidste århundrede var ringovnen den store forbedring af teglværksdriften. Før ringovnens indførelse arbejdede man med diskontinuerlige ovne. I 1880'erne vandt ovnen indpas i Sønderjylland, og omkring genforeningen havde hovedparten af teglværkerne ringovn.

Efter ringovnens indtog bestod de tekniske fremskridt indtil 1958 hovedsageligt i gradvis forbedret produktionsteknik og metoder. I 1950'erne vandt kammertørreanlæg indpas, hvilket var et væsentligt skridt til sikring af helårsdrift.

Endnu et skridt mod helårsdrift i teglværksindustrien var indførelsen af tunnelovnen, der i udstrakt grad anvendes i USA i dag. Den første tunnelovn igangsattes i Skandinavien i 1948 på Brillinge teglværk ved Uppsala.[19]

Tunnelovnen adskiller sig fra ringovnen ved at ildzonen står fast. I ringovnen bevæges den ved flytning af røgafrækket.[20] I tunnelovnen stables teglprodukterne på specielle vogne, der i ubrudt række føres gennem ovnen. Ved tunnelovnen har man mulighed for kvalitetsforbedring, og der er bedre muligheder for en automatisering af brændingsprocessen end ved ringovnen.

Den første tunnelovn i Danmark etableredes i Egersundfeltet, nemlig i 1958 på H. Bachmanns teglværk i Nybøl.

En opgørelse i Lerindustrien[21] viser, at af 39 danske tunnelovne, enten i drift eller under opførelse, er de 11 sønderjyske. I betragtning af, at de 16 eksisterende teglværker i Sønderjylland udgør ca. 8 pct. af landets teglværker, giver det formentlig udtryk for, at landsdelen teknisk set ligger i forreste række.

Disse tekniske forbedringer har haft afgørende indflydelse på sæsonudsvingene.

På fig. 33 ses kurver over sæsonudsvingene i teglværksindustrien. Tallene gælder det samlede antal arbejdere for hele Sønderjylland. Det ses af kurverne, at amplituden for 1924, der var et »godt« byg-

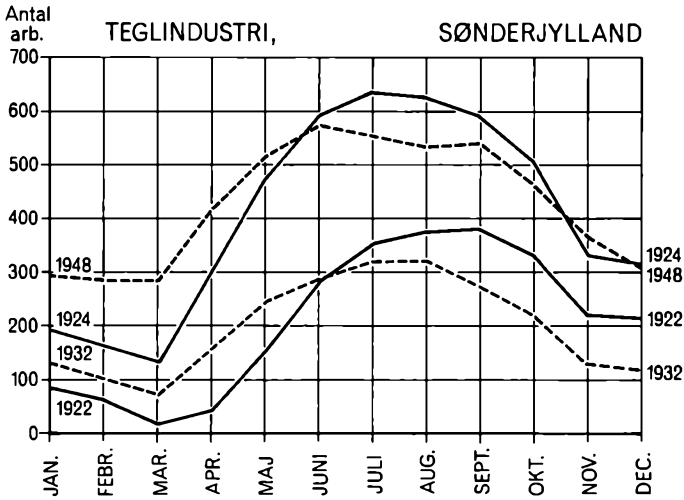

Fig. 33. Sæsonvariation i den sønderjyske teglindustri for udvalgte år. Tekniske fremskridt har siden elimineret sæsonvariationen. På teglværker med tunnelovnsanlæg er den praktisk talt udjævnet.

Die Saisonvariation in der südjütländischen Ziegelindustrie für ausgewählte Jahre. Technische Fortschritte haben seitdem die Saisonvariationen ausgeglichen.

geår, var større end i 1948. 1948-kurven starter højere oppe end den for 1924, når ikke samme højde i maksimalt antal beskæftigede og slutter på omtrent samme sted. Årsagen til denne forskel må søges i de forbedrede tekniske forhold.

Teglværkskyndige oplyser, at med tunnelovnen eksisterer der ingen sæsonudsving i beskæftigelsen, og værker uden tunnelovn siges i dag maksimalt at have et udsving på 15 pct. Det har ikke været muligt at skaffe talmateriale til dokumentering af de nutidige forhold.

Figur 34 illustrerer antal ansatte på de sønderjyske teglværker 1920–1968. En del af kurven er stiplede, da to af tallene de pågældende steder er beregnet. For 1948 haves kun arbejdstallet og for 1958 kun tallet for det samlede antal ansatte. Derimod haves begge tal i 1935 og 1968. I 1935 er differencen 37 og i 1968 21. I 1948 er der lagt 30 til antal arbejdere, og i 1958 er der trukket 20 fra samlede antal ansatte. Da de pågældende differencer er af en sådan størrelsesorden, at en difference på 20 kun vanskeligt vil kunne skelnes, menes afbildningen forsvarlig.

Det uregelmæssige kurveforløb vidner om de forskellige faktorer, der har influeret på teglværksdriften de sidste 50 år. Faldet i 1921

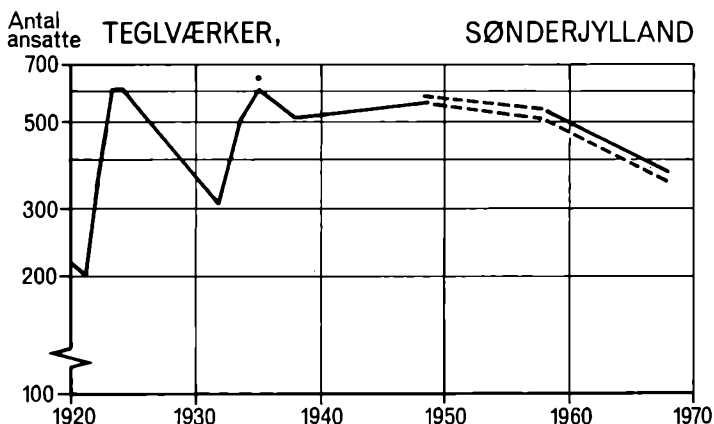

Fig. 34. Antal ansatte på teglværkerne i Sønderjylland, enkelte år. Øverst samlede personel, nederst antal arbejdere. Kilde: Erhvervstællinger og produktionsstatistik, primært materiale.

Die Anzahl der Angestellten in den Ziegeleien in Südjütland in einzelnen Jahren. – Oben: Das gesamte Personal, unten: die Anzahl der Arbeiter. – Quellenangabe. Die Erwerbszählungen und die Produktionsstatistik, ursprüngliches Material.

er udtryk for de vanskelige prisforhold i begyndelsen af 20'erne med stærk tysk konkurrence. (Sammenlignes amplituden for 1922 med 1924 på fig. 33 antydes også, at forholdene ikke var optimale).

Imellem 1924 og 1932 haves ingen tal, hvorfor kurven i det pågældende tidsrum er stærkt unuanceret. Den ville uden tvivl med flere tal have været mere varieret, formodentlig med vækst indtil 1930 og derefter et kraftigt fald, jfr. fig. 35, diagrammet over flammede sten.

1932 var et meget ringe teglværksår, hvilket ses både af fig. 33, fig. 34 og fig. 35. Kurven fig. 33 over sæsonvariationen begynder i januar med ca. 50 flere arbejdere end i 1922, men året ender væsentligt dårligere, med ca. 100 færre ansatte. Ca. halvdelen af værkerne lå stille. Byggeriet gik næsten i stå som følge af den økonomiske krise, hvorfor teglværkerne hurtigt blev influeret. I 1933 forbedredes forholdene noget (fig. 34), og de bliver i 1935 mere »normale«. I 1938 er forholdene omtrent som i 1933, hvorefter der ses en svag stigning til 1948. Mellem 1938 og 1948 haves ingen tal, hvorfor kurven også her er unuanceret. Fra 1948 falder kurven. Faldet fra 1958 til 1968 har som hovedårsag indførelsen af tunnelovnen og den deraf følgende skete rationalisering.

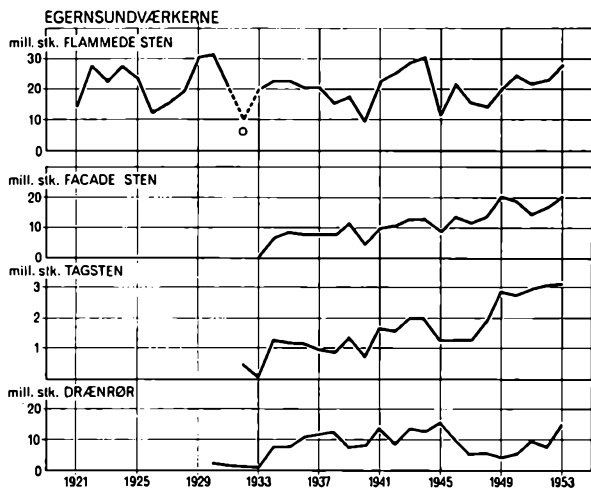

Fig. 35. Produktionen af flammede sten på Egersundværkerne 1921-1953, samt facadesten, tagsten og drænrør ca. 1930-1953.

Die Produktion der flammigen Steine in den Egersundwerken von 1921 bis 1953, samt Fassadensteine, Ziegel und Dränrohre, etwa 1930-1953.

De sønderjyske teglværkers geografiske beliggenhed.

På fig. 36 er de sønderjyske teglværkers geografiske beliggenhed, angivet i årene 1923, 1935 og 1970. Det ses, at nedlæggelser af teglværker er sket på et tidligere tidspunkt i Egersund-området end i det øvrige Sønderjylland. Ligeledes bemærkes det, at koncentrationen er sket inden for et bestemt kvadrat i Egersund.

Fig. 120-121 viser de enkelte ruders procentvise andel af de ansatte i teglværkerne i 1923 og 1968. Også her træder koncentrationen af Egersundværkerne frem. På kortene er angivet teglværkernes navne. Det eneste teglværk, der er oprettet i perioden efter 1920, er Arnum teglværk. Teglværket startede driften omkring 1951. Egersundværkerne vises særskilt fig. 37. Koncentrationen omkring Nybøl Nor fremgår heraf.

Produktions- og afsætningsforhold.

Teglværksindustrien er som industri meget følsom, idet slutproduktet næsten udelukkende finder anvendelse i anlægsvirksomhed.

Når staten griber ind i det økonomiske liv, bruges byggeriet ofte til regulering, da det er meget velegnet som igangsætter eller stopper af økonomisk aktivitet. Dette skyldes, at byggeri og anlægsvirksomhed indtager en økonomisk nøglestilling, da øget eller formindsket aktivitet her hurtigt breder sig til andre områder af erhvervs-

SØNDERJYSKE TEGLVÆRKER

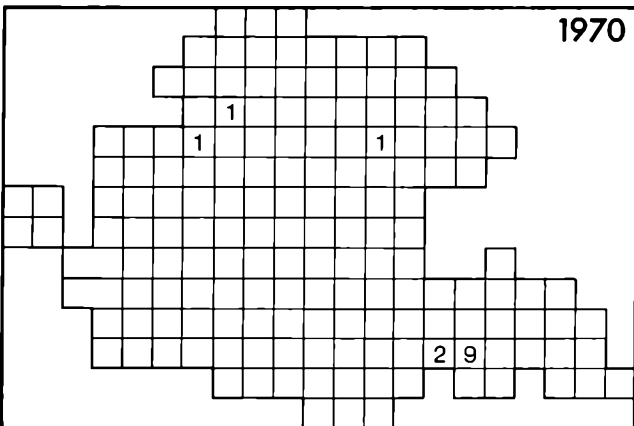
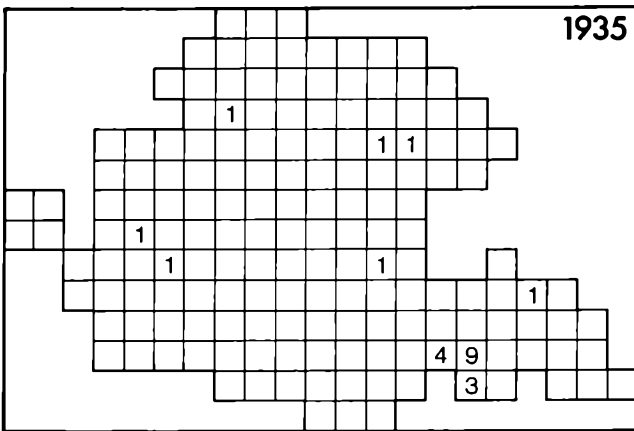
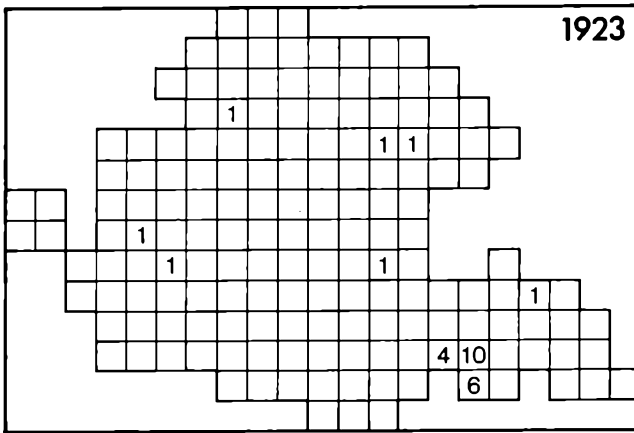

Fig. 36. De sønderjyske teglværkers geografiske beliggenhed i 1923, 1935 og 1970.

Antallet af teglværker har været stadigt faldende.

Die geographische Lage der südjülländischen Ziegeleien in 1923, 1935 und 1970. Die Anzahl der Ziegeleien ist ständig gefallen.

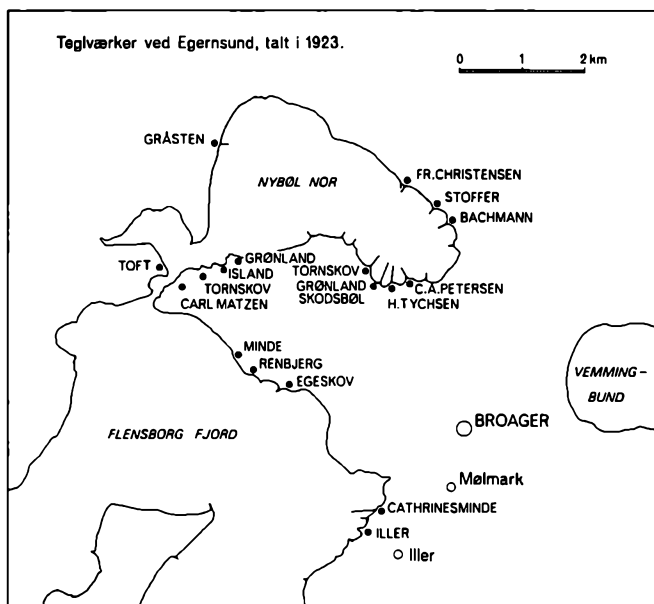

Fig. 37. Teglværkerne ved Egersund i 1923. I 1970 eksisterer kun teglværkerne Gråsten, Fr. Christensen, Stoffer, Bachmann, H. A. Petersen, H. Tyhsen, Grønland Skodsbøl, Tornskov, Grønland, Island og C. Matzen. Nedlæggelserne er især gået ud over værkerne ved Flensborg Fjord.

Die Ziegeleien bei Egersund in 1923. In 1970 sind nur noch 11 Ziegeleien; besonders Werken um Flensborg Fjord herum sind stillgelegt worden.

livet. Indgreb overfor byggeriet rammer direkte teglværksindustrien – som al anden byggeindustri.

De produkter, der rammes af byggeindgreb, er flammede sten, facadesten, tagsten, etageadskillelsesblokke m.m. Desuden fremstiller teglværkerne drænrør, hvis gunstige – eller ugunstige – afsætningsforhold er nøje knyttet sammen med landbrugets anlægs-virksomhed.

I gode år tilskyndes landbruget til at investere i jordforbedring. Modsat i dårlige år. Staten kan også, som det f. eks. skete i 1940 ved en lov om grundforbedringstilskud på 50 pct., være med til at øve indflydelse. Ligeledes kan Hedeselskabet ved sin aktivitet virke fremmende på drænrørsafsætningen.

Endelig kan staten øve indflydelse ved sin toldpolitik. Den fri indførsel af udenlandske sten i 1921 ramte som tidligere nævnt de sønderjyske teglværker meget hårdt, idet de tyske teglværker var i stand til at sælge meget billige sten på grund af markkursen (se

fig. 35, kurven over flammede sten). I 1922 kom der fra tysk side udførselsforbud for tyske sten, hvorefter de sønderjyske forhold bedredes. Eksportforholdene i dag er ligeledes afhængige af importlandenes toldpolitik m.m.

En anden meget ustabil faktor med indflydelse på teglværksforhold er vejret. Det gælder både produktionsforholdene og afsætningsforholdene. Med det maskinel, teglværkerne har anvendt siden 1950'erne, kan vejret dog næppe mere hæmme produktionsforholdene.

Strengt vintre hindrede tidligere dels gravningen af leret, dels afskibning fra lageret på grund af is på vandet. Byggeriet og nedlæggelsen af drænrør er i dag stadig afhængige af vejret. Lange vintré sinker byggeriet, og tørre somre vanskeliggør drænrørsnedlæggelsen og dermed afsætningen.

Ved lokalisering af teglværker er råstoffets tilgængelighed og mængde af afgørende betydning. Desuden er det vigtigt, at afstanden fra teglværket til leveringsstedet er mindst mulig, idet transportomkostningerne er store på grund af teglprodukternes vægt og volumen.[22] Egersundværkerne producerer godt 15 pct. af landets teglproduktion (1969), mens der i Sønderjylland bor ca. 5 pct. af befolkningen spredt over et område ca. 150 km gange 70 km. Den nærmeste større by er Sønderborg (22.000 indb. 1965, 10 km ca. fra Egersund), mens Haderslev har, og Åbenrå indtil 1969 havde, egne teglværker.

Af det ovennævnte ses, at Egersundteglværkerne så godt som udelukkende er råstoforienterede, idet markedet altid har måttet findes langt væk. Værkernes trafikale muligheder bliver derfor af afgørende betydning for deres konkurrenceevne.

Indtil 1929 anvendtes hovedsageligt skibstrafik, der for værkerne var meget bekvem, da de alle lå ud til vandet og havde egen anløbsbro. Skibsfarten havde altid været anvendt til det tyske marked før genforeningen.

I 1920 gik ca. halvdelen af det daværende marked tabt. Kompensation søgtes på fjernere markeder som København, Fyn og Lolland-Falster. Fra regeringens side ydedes i 20'erne tilskud til skibs- og fragtrater på indtil 30 pct., i 1926 dog nedsat til 10 pct., hvorpå det i 1927 bortfaldt. Fragtgodtgørelsen blev ydet i forståelse af teglværkernes vanskelige konkurrencevilkår. Af indberetningen om teglværkerne til Industrirådet fremgår, at der anvendtes jernbane til leverancer i Sønderjylland i 20'erne, men stor betydning som transportmiddel for teglværkerne har banerne aldrig haft. Hvor

teglprodukterne sendtes med bane, anvendtes Gråsten som udgangspunkt.

Efter 1929–30 overtager lastbiler en stadig større del af varetransporten. På grund af krigen stiger fragtraterne indtil 150 pct. af det normale i 30'erne, hvorfor markedet må indskrænkes. København, Fyn og Lolland-Falster opgives næsten. Det sidste marked var på grund af Storstrømsbroens indvielse med de heraf følgende skærpede konkurrencevilkår gået noget tilbage allerede i 1939.

Omkring 1949–1950 befordres den overvejende del af teglprodukterne med lastbiler, idet skibsfragterne var for store. I dag benyttes skibsfart til bl. a. Norge, Island og Bornholm, resten besørages af lastbiler.[23] Transporten varetages af A/S Egersund Kørselskontor, der er et datterselskab af A/S De forenede Teglværker i Egersund.

Organisationsforhold.

I 1894 dannede teglværkerne ved Kiel og Flensborg Fjord en sammenslutning. Hensigten var at oprette et salgskontor inden for hvert af de pågældende distrikter på et tidspunkt, hvor afsætningen af teglvarer var stærkt nedadgående og priserne dårlige.[24]

Sammenslutningen kom i stand, men efter uoverensstemmelser trådte Kielerteglværkerne ud, og i 1896 dannede de resterende værker »Vereinigte Ziegeleien von Flensburg und dem Sundewitt, G. m. b. Haftung«. Samarbejdet med Flensborgværkerne varede indtil 1921. Ved genforeningen havde man håbet, at samarbejdet kunne fortsætte, men det lod sig ikke gøre, og i 1921 stiftedes A/S De forenede Teglværker i Egersund.

Kontoret varetager alt salg, både til hjemmemarkedet og til eksport. Før 1929 solgtes alle slags stenkategorier gennem kontoret, men kontigenteringen gjaldt kun flammede sten og fra 1922 også drænrør.

Hovedparten af danske teglværker deltager i en form for salgssammenslutning, men Egersundværkernes sammenslutning er den stærkeste i landet, idet intet salg varetages af medlemmerne selv. Stenstrupkontoret, der af monopoltilsynet regnes for organiseret i samme grad som Egersundværkerne, varetager kun hjemmemarkedssalget,[25] dog kan der gives medlemmerne dispensation til salg uden for Fyn.

Leveringerne sker efter et kvotasystem, der kun sjældent – og med vanskelighed – ændres. Ændringer er især aktuelle ved nedlæg-

gelse af teglværker, hvor de tilbageblevne ejere skal enes om deres forhøjelsesprocent. Fra 1934 kendes et eksempel på, at et teglværk ønskede sin kvota forhøjet, idet værket havde udvidet sin produktionskapacitet. Anmodningen afsloges af generalforsamlingen.[26] Værket blev så drevet som fritstående i nogle år, men er nu nedlagt. I 1924 trådte et værk ud af sammenslutningen, men vendte delvis tilbage i 1932.

Tabel XIV. Egernsundteglværkernes afleveringstal 1921 og 1968.

	1968	1921
	pct.	pct.
Gråsten teglværk	12,85	4,78
Vesterled »	5,89	3,83
Stoffers »	6,50	3,76
Bachmanns »	9,39	3,24
H. A. Petersens »	6,50	0,41
Reinh. Tychsens »	8,34	5,47
Grønland (3 værker)	25,02	9,62 + 11,65
Tornskov	13,42	5,47
Cathrinesminde	4,92	3,07
C. Matzen	7,17	9,91
	100,00	61,39

I ovenstående tabel er afleveringstallene for 1968 søgt sammenlignet med tallene for 1921. Da der findes afvigelser i opgørelsesformen giver de kun tendenser i udviklingen. Kontingentet i 1921 baseredes udelukkende på flammede sten, mens 1968-tallene angiver den procentvise fordeling af afleveringerne omregnet til enheder. Det ses, at de eksisterende værker i dag udgjorde 61 pct. af totalen i 1921. Ca. 40 pct. af leveringerne har måttet fordeles blandt de tilbageblevne. Tallene viser, at der dog er sket nogle forskydninger i teglværkernes indbyrdes forhold i de sidste 47 år på trods af vanskelighederne ved at ændre kvotaen.

Selve kvotasystemet får navnlig praktisk betydning i krisetider, under normale afsætningsforhold spiller det formentlig kun ringe rolle. I perioder med stor efterspørgsel får de teglværker leverancen, der har kapaciteten. Regnskabet opgøres månedsvis. Hvis et teglværk mangler mere end sin lagerkapacitet i at opfylde kvotaen, slettes det af listen for den måned, og de øvrige teglværker deler leverancen.

Mellem teglværkerne indbyrdes findes tildels en arbejdsfordeling, idet f. eks. ikke alle producerer drænrør. Lerforekomsternes art kan ligeledes bevirke, at et teglværk kun producerer enten røde eller gule sten, ofte således at de selskaber, der har flere værker, lader det ene brænde røde, det andet gule sten.

A/S De forenede Teglværker i Egersund er ved aftaler forbundet med salgskontorer andre steder i landet, idet selskabet er medlem af A/S Teglværkernes centralkontor i København og I/S Teglværkernes salgskontor for Lolland-Falster. Disse aftaler har kun ringe betydning for salget, idet alene ca. 3 pct. af omsætningen foregår her igennem. Af de to kontorer er Lolland-Falsters det vigtigste. Storebælt udelukker København som afsætningsområde. Desuden har selskabet et afdelingskontor i Kolding, oprindeligt oprettet sammen med et af de derværende teglværker, der nedlagdes omkring 1963.

De forenede Teglværker i Egersund overtog i 1967 alle aktier i Fredsted teglværk i Haderslev. Desuden ejer de Sydjysk Leca Beton, som sælger gennem teglværkskontoret. Efter nogle års forskning oprettedes i 1967 en teglementfabrik som datterselskab, men fra 1.4.1968 blev den nye fabrik et selvstændigt aktieselskab.

For at nedbringe kørselsomkostningerne stiftedes i 1957 A/S Egersund Kørselskontor som datterselskab, og i 1961 oprettedes A/S Egersund Oliekompani for at nedbringe brændselsudgifterne.

Sammenslutningens formål.

Formålet med De forenede Teglværkers sammenslutning har været dels at hindre en for stærk konkurrence medlemmerne imellem, som ville bevirke, at kun nogle få teglværker ville overleve, dels at beskytte teglværkerne mod konkurrence udefra.

Det lokale marked ligger oftest ret fast, idet transportomkostningerne forhindrer konkurrence fra fjernere liggende teglværker. I krisetider vil tilskyndelsen til at opnå salg på fjernere markeder være størst, hvorfor de forskellige salgskontorer indbyrdes har indgået aftaler om områdefordeling.

Teglværkssammenslutningen i Egersund har i det lokale område opkøbt de teglværker, der har været til salg, og som regel derpå nedlagt dem. Herved er der opnået fordele for de resterende værker, som har kunnet få forhøjet deres kvota. De nedlagte teglværkers jord er blevet pålagt klausul, således at det ikke vil være muligt igen at starte teglværksdrift på stedet. Medlemmerne kan dog

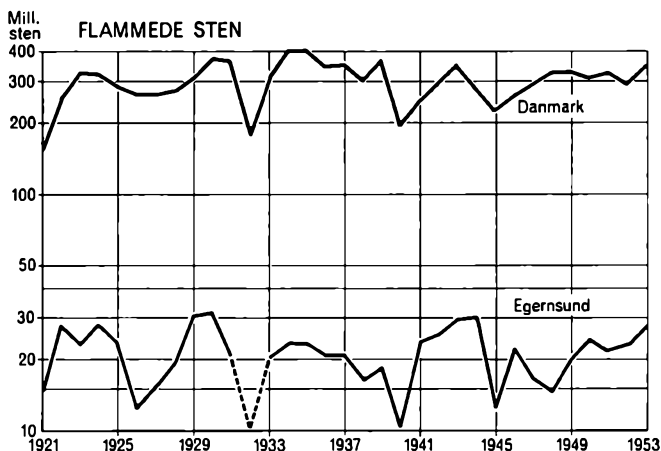

Fig. 38. Produktionen af flammede sten i Danmark og i De forenede Teglværker i Egersund 1921–1953. – Kilde: Produktionsstatistikken og Teglværkskontoret i Egersund.

Die Produktion der flammigen Steine in Dänemark und in »De forenede Teglværker i Egersund« 1921–1953. – Quellenangabe. Die Produktionsstatistik und das Ziegeleikontor in Egersund.

efter særlig aftale få lov til at grave ler i arealet på trods af klausulen.

I 1800-tallet kunne man tale om særlige teglværksslægter. De dannede en særlig overklasse på Broagerland, og der var sjældent udskiftning i kredsen. Endnu i dag kan man tale om teglværksfamilier. Af de ti fungerende værker (det ene har tre teglværker), besiddes endnu syv af teglværksfamilier, hvis rødder går tilbage til forrige århundrede. De øvrige tre værker er aktieselskaber, og heraf er det ene et familieaktieselskab.

Produktionen.

Modsat de øvrige industrigrene er det muligt at sammenligne Egersundfeltets teglværksproduktion med det øvrige lands. Produktionen opgives i flammede sten, facadesten, tagsten og drænrør. Egersundværkernes produktion er afbildet på fig. 35. Tallene for flammede sten er fra 1921. I 30'erne medtages facadesten og tagsten. Drænrørene kom med i 1922, men tal haves først fra 1929.

Omkring 1932 er kurven stiplede, idet man i juli 1932 skiftede år fra 1.6. til 1.1. Året 1932 er da kun på 7 måneder. Den stiplede kurve er det beregnede år, cirklen 7-månedersåret.

Disse detaljerede opgivelser, der stammer fra internt materiale

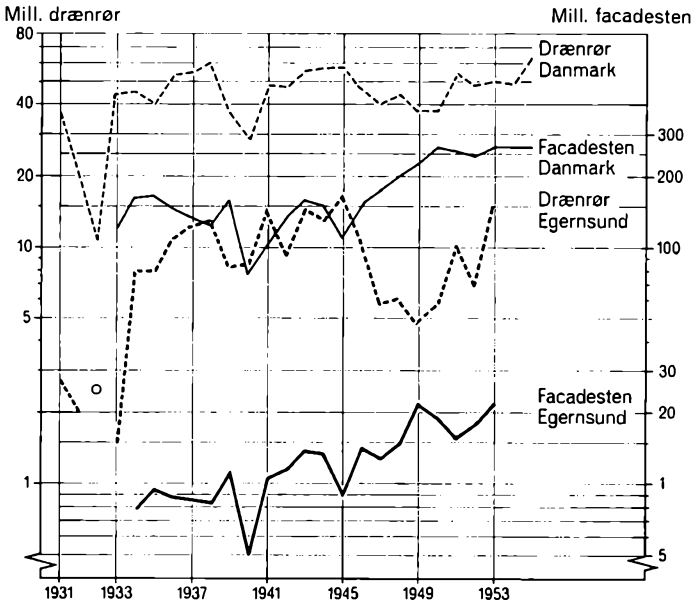

Fig. 39. Produktionen af facadesten og drænrør i Danmark og på Egersundværkerne 1933–1953. – Kilde: Produktionsstatistikken og Teglværkskontoret i Egersund. *Die Produktion der Fassadensteine und Dränrohre in Dänemark und in den Egersundwerken 1933–1953.* – Quellenangabe. *Die Produktionsstatistik und das Ziegeleikontor in Egersund.*

fra Egersundkontoret, haves indtil 1953. Fra og med dette år opgives produktionen i enheder.

På fig. 38 og 39 ses produktionen af flammede sten, facadesten og drænrør indtil 1953 sammenlignet med Danmarks produktion. Først betragtes fig. 38, flammede sten. Mens Danmark på det nærmeste stiger indtil 1925, ses den egersundske kurve at få et fald i 1923. Dette fald er en følge af, at det tyske udførselsforbud for teglvarer blev ophævet i 1923, hvilket påførte de sønderjyske værker en stærk konkurrence.

Omkring 1926–27 har hele landet en nedgang med stilstand, mens Egersundværkerne får en stærk nedgang i 1926, med en bedring i 1927. Årsagen kan være lockouten og de vanskelige pengeforhold. Desuden angiver værkerne i årsrapporten hård konkurrence fra teglværkerne på øerne. Fragtgodtgørelsen, som staten havde ydet i begyndelsen af tyverne, bortfaldt 1.4.1927. I slutningen af 20'erne bedres forholdene, begge kurver stiger. Tredivernes krise ser ud til at ramme Sønderjylland først og hårdest, idet nedgangen indtræder

allerede i 1931 og produktionen i 1932 er lavere end 1921's produktion. Fra 1932 til 1946 følges begge kurver i fremgang som tilbage-slag. Krigen bevirkede en stærk nedgang i anlægsvirksomhed i 1940, men siden ændredes forholdene til det bedre. I årene 1947–48 stiger landets produktion, mens Egersundværkernes falder. I kurveforløbet er det den eneste gang, bevægelserne er direkte modsat. I årsrapporten for 1947 angives arbejdskraftmangel, idet arbejderne var i tørvemoserne i værkernes fabrikationstid. Opgangen i 1950 skyldes især, at staten gav store lån til boligbyggeriet.

Af kurven over facadestenene, fig. 39, ses, at bevægelserne er analoge alle årene 1933–1953, med undtagelse af 1947. Desuden er kurvernes fald i 1950–51 stærkest i Sønderjylland. Den ekstra nedgang i 1951 kan forklares ved, at Tornskov teglværk brændte dette år.

Drænrørsproduktionen følger som de øvrige kurver landets bevægelser i hovedtræk, men har flere og større udsving. For 1932 er med cirklen angivet det beregnede tal, tallet for de 7 måneder er 2 mill. Af dette ses, at tredivernes krise tilsyneladende har ramt det sønderjyske landbrug hårdest i 1933, hvor tallet er meget lavt. At Sønderjylland rammes hårdere af landbrugskrisen i 30'erne end resten af Danmark fremhæves også i de almene fremstillinger.[27] Krigen rammer såvel drænrørene som de øvrige stenkategorier hårdt i 1940. Desuden sætter de strenge vintre deres tydelige spor i produktionen. Egersundværkernes drænrørsproduktion har skiftevis »gode« og »dårlige« år under krigen. I 1945 toppede produktionen, for i de følgende år at få et stærkt tilbageslag, formodentlig grundet landbrugskrisen – og tør sommer i 1948.

Siden 1953 haves ikke specificerede tal for drænrørene, som for de øvrige teglvarer i Egersund, men formodentlig er produktionen gået tilbage. Inden for det sønderjyske landbrug er der ikke i begyndelsen af 60'erne gennemført større jordforbedringsarbejder, og de afsatte drænrør er solgt til fjernere områder, hvor de lokale værkers lagre var sluppet op. Teglværket Cathrinesminde, der fremstillede drænrør, har indstillet driften i 1969, efter at drænrørsaf-sætningen i 1968 var gået ned med 50 pct. Man havde dog heller ikke investeret i moderne anlæg. I 1954 indledtes en eksport til Norge, hvilket måske på længere sigt kan standse produktionsnedgangen, men også på eksportmarkedet hersker der for tiden vanskelige forhold, idet man bl. a. skal konkurrere med billige polske rør.[28]

Fra 1954 må Egersundværkernes produktion sammenlignes med Danmarks i opgivelser på enheder.

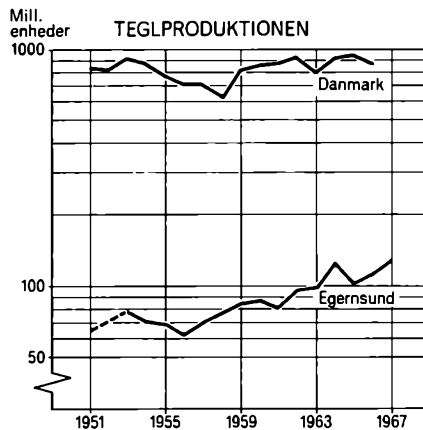

Fig. 40. Teglproduktionen i enheder i Danmark og på De forenede Teglværker i Egersund 1951-1967. – Kilde: Produktionsstatistikken og Teglværkskontoret i Egersund. *Die Ziegelproduktion in Einheiten in Dänemark und in »De forenede Teglværker in Egersund« 1951-1967.* – Quellenangabe. *Die Produktionsstatistik und das Zigeleikontor in Egersund.*

På fig. 40 ses en vis nedgang i teglproduktionen fra 1953. Denne nedgang afløses dog af en fremgang i 1956 for Egersundværkerne vedkommende, der siden er fortsat næsten uafbrudt. Nedgangen i 1961 skyldes, at H. Tychsens teglværk brændte dette år, og Gråsten teglværk var brændt året før.

Danmark har nedgang til 1958, hvorpå en vending indtræffer. Dog sker der en tilbagegang både i 1963 og 1967, hvor Egersundværkerne har fremgang. Sammenholdes figur 40 med nedenstående tabel, ses det, at Egersundværkerne formentlig har forøget deres andel af landets produktion med ca. 4 pct. siden begyndelsen af 60'erne.

Tabel XV. Egersundværkerne procentvise del af Danmarks produktion af teglprodukter.

1951	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67
7,7	–	8,7	8,3	8,8	8,5	10,0	12,4	10,2	10,3	9,3	10,5	12,3	13,5	10,8	12,4	c.15

Stigningen er især sket efter 1956. Om 1951 siges der i årsrapporten, at med et salg på 65 mill. enheder er kapaciteten udnyttet til det yderste. I året 1967 blev der produceret 132 mill. enheder, en fordobling. Årsagen til, at Egersundværkerne har forbedret deres andel af landets produktion, er formodentlig, at værkerne havde investeret i tunnelovne så tidligt, at en forøget kapacitet var ledig

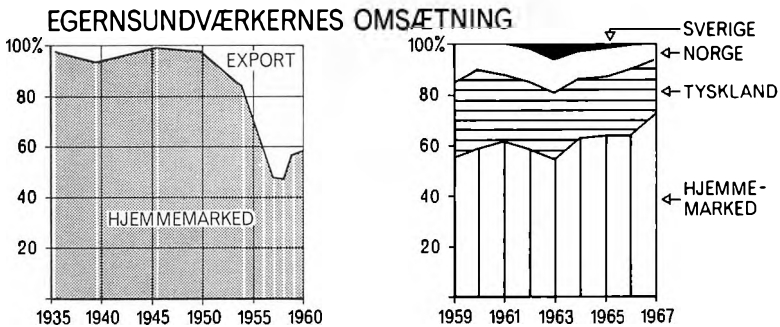

Fig. 41. Egersundværkerne's omsætning procentvis fordelt på eksport og hjemmemarked.

Der procentuale Umsatz der Egersundwerke verteilt auf Export und dem inländischen Markt.

i slutningen af 50'erne, hvor de gunstige økonomiske konjunkturer nåede landet. Fremgangen skyldes dog også, at værkerne har været i stand til at konkurrere på prisen.

Figur 41 viser Egersundværkerne's omsætning fordelt på salg til eksport og hjemmemarked. Tallene findes kun udspecificeret på eksportlande efter 1959. Det ses, at eksporten først har fået virkelig betydning efter krigen, især efter 1950. Eksporten går hovedsagelig til Tyskland og Norge. Enkelte år leveres der til Sverige, men leverancerne hertil er mindre stabile.

Figuren antyder, at eksporten fra 1966 til 1967 skulle være i tilbagegang. Denne tilbagegang er dog kun procentvis, idet den store produktionsforøgelse især er blevet aftaget af hjemmemarkedet. I absolutte tal er eksporten i fremgang.

Konkurrence fra substituerende materialer er ikke et moderne fænomen inden for teglbranchen. Allerede omkring århundredskiftet dukkede kalksandstensfabrikker frem og truede teglværkerne.

I de senere år har elementbyggeri i stigende grad vundet indpas i Danmarks byggeri. En af årsagerne er, at staten i nogen grad begunstiger elementbyggeriet rentemæssigt.[23] Dette forhold bevirkede, at teglværksejerne selv begyndte en teglelementfabrik. Heraf ses, at man stadig har søgt at udvide sit virkefelt. Det skal også nævnes, at under teglværkerne Grønland drives »Sønderjydske Lervarefabrik«, der allerede oprettedes i 1936.

Sammenfatning.

De sønderjyske teglværker beskæftigede omkring 1920 ca. 600 arbejdere i sæsonen og var dermed næsten den eneste branche, der nævnedes, når talen var om industri i Sønderjylland. I 1968 har

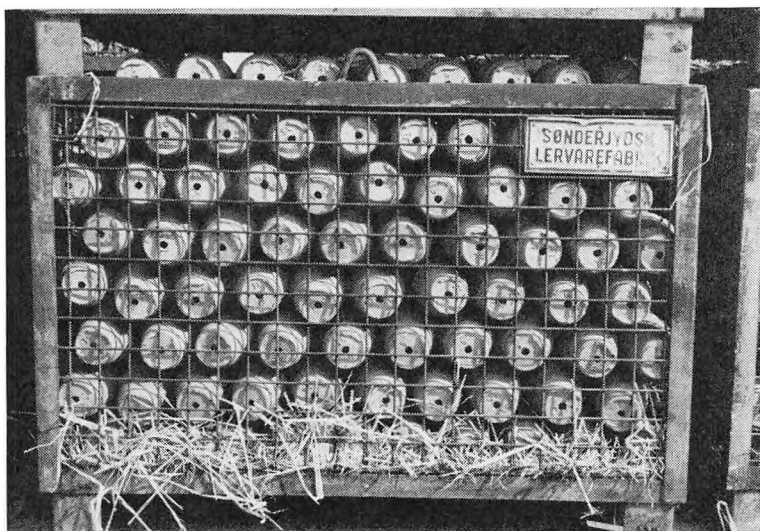

Fig. 42. Sønderjydske Lervarefabrik, der drives af teglværkerne Grønland, oprettedes i 1936. Også et andet teglværk er begyndt at optage en beslægtet produktion, idet teglværket Tornskov i 1970 udvider sin produktion med en keramikfabrik.

Eine südjütländische Tonwarenfabrik, die von den Ziegeleien »Grønland« getrieben wird, wurde 1936 errichtet. Die Ziegelei »Tornskov« hat eine ähnliche Produktion angefangen, indem sie 1970 mit einer Keramikfabrik erweitert wird.

teglværkerne lidt under 400 beskæftigede hele året og disse udgør ca. 2 pct. af de industrielt ansatte i landsdelen. Denne tilbagegang i antal ansatte modsvares af en produktionsmæssig fremgang, der bevirker, at Egersundværkerne alene producerede ca. 15 pct. af Danmarks teglprodukter i 1967. Produktionsforøgelsen er navnlig sket efter 1956 og skyldes hovedsageligt, at værkerne har investeret i tekniske forbedringer tidligere end resten af landet. Af 39 eksisterende tunnelovne i Danmark (1967) findes de 11 i Sønderjylland. Teglværksbranchen må derfor siges, at være fuldt ud på højde med det øvrige lands.

Med undtagelse af ruderne K-3 (Sommersted), K-5 (Vojens), N-5 (Haderslev) og M-10 (Åbenrå) opfyldes samtlige farvede kvadrater på figur 112–113 for 1935 af teglværkerne. De nævnte ruder har cement- og betonvarefabrikker, med undtagelse af K-5 (Vojens), der er en kalksandstensfabrik, oprettet i 1919.

Også i 1968 dominerer teglværkskvadraterne, men der er kommet en del nye ruder til, hvorfor billedet er mere varieret. At R-12 (Sønderborg) ikke er repræsenteret skyldes en fejl ved 68-tællingen, idet en bestemt virksomhed ikke har udfyldt skemaet.

Den samlede sten-, ler og glasindustri er gået tilbage fra 1935 til

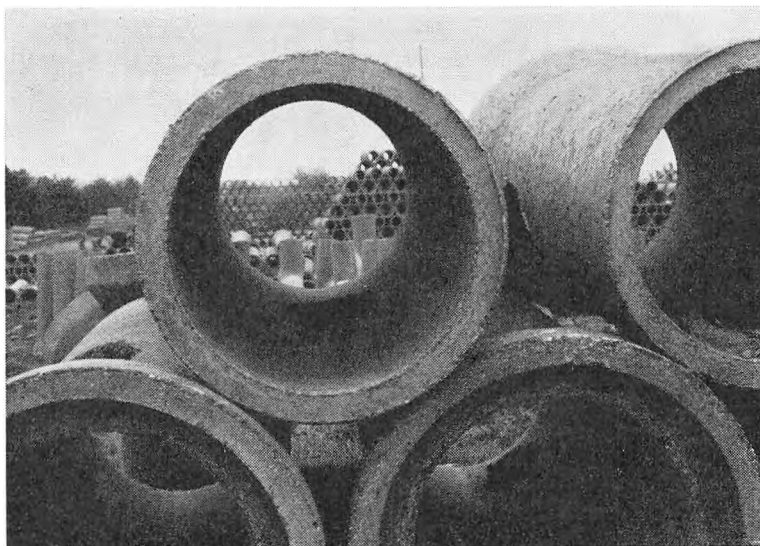

Fig. 43. Skønt den sønderjyske sten-, ler- og glasindustri domineres af teglværkerne, findes der dog også andre virksomheder i branchen. Her ses produkterne fra A/S Union Betonvarefabrik i Vojens.

Obwohl die südjütländische Stein-, Ton- und Glasindustrie von den Ziegeleien dominiert wird, gibt es doch auch andere Betriebe in der Branche. Hier sieht man die Produkte der »A/S Union Betonvarefabrik« in Vojens.

68, men tilbagegangen skyldes alene teglværkerne. Samtlige cement- og betonvarefabrikker, der deltog i 35-tællingen, og som stadig eksisterede i 1968, har haft fremgang i antal ansatte, hvortil kommer de nyttilkomne virksomheder. Med undtagelse af en virksomhed i J-13 (Eggebæk) producerer de alle bygningsmaterialer af »grovere« art. Virksomheden i J-13, der er oprettet 1966, har indledt en produktion af termoruder, der ikke helt kan klassificeres på linie med de øvrige produkter.

Fraregnes J-13 ses det, at sten-, ler- og glasvirksomhederne ganske overvejende er beliggende i den østlige del af Sønderjylland. Undtagelserne er teglværksruderne H-4 (Gram) og G-5 (Arnum), samt betonvarefabrikken i F-12 (Tønder). En sammenligning af dette kort med væksten i bymæssige bebyggelser, viser i grove træk, at de områder, som har forbedret deres stilling i denne industri, netop er de samme, som har haft den største befolkningstilvækst siden 1921, f. eks. K-5 (Vojens), Q-11 (Sottrup), M-14 (Kruså); N-5 (Haderslev) er gået tilbage og har også haft en mindre vækst end de tilsvarende østlige købstadsregioner.

9. Mejerier og slagterier

Danmarks Statistik medtager ikke mejerier i produktionsstatistikken, heller ikke selv om de opfylder de størrelsesmæssige betingelser. Eksportslagterierne deltog i tællingerne i tyverne, men synes i trediverne ikke medtaget på samme måde som den øvrige industri. I offentliggørelsen af den danske industris geografiske fordeling indgår eksportslagterierne i nogle år, dog kun med deres slagteriafdelinger. Fjerkræslagterier er først medtaget fra 1964, og kreaturslagterier er endnu ikke inddraget i den statistiske behandling.

Årsagen til, at Danmark således på dette punkt ikke følger de internationale retningslinier, er muligvis, at slagterier og mejerier skønnes så indgående undersøgt af landbrugets egne organer, at en yderligere behandling ikke skulle være nødvendig.

I de sidste ti år har mejeribruget foretaget meget store omlægninger og rationaliseringer, og det skønnes derfor relevant at skildre en del af denne udvikling, der har ført til, at mejerierne i højere grad er blevet til egentlige fabrikker.

Slagterierne har kunnet følges ret godt i de tidligere tællinger, og overalt, hvor tallene for de beskæftigede i slagterierne er oplyst, er tallene indgået på lige fod med de øvrige virksomheder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Da slagterierne udgør en meget betydelig del af denne industri, og da de har haft stor betydning for landsdelens udvikling, vil også disse blive behandlet nærmere.

Svineslagterierne.

Et forhold, man ikke umiddelbart tænker på, er, at svineslagteriernes oprettelse i Sønderjylland er en af de vigtigste ændringer i industriel henseende, der er sket efter genforeningen.

Den tyske toldpolitik med hensyn til landbrugsprodukter var anderledes end den danske før 1920. Tyskland søgte at beskytte sit landbrug ved høje toldsatser på udefra kommende landbrugsprodukter. Denne politik bevirkede, at de tyske landbrugere kunne opnå fordelagtige priser for deres produkter i Tyskland, mens eksport ikke var en faktor, der kalkuleredes med, bl. a. også fordi der næppe var noget fødevareroverskud til eksport.

Anderledes i Danmark, hvor hovedeksporten var baseret på landbrugsprodukter, og hvor landets handelsbalance og som følge deraf også betalingsbalancen var helt afhængig af denne eksports forløb. I de sidste 40–50 år havde Storbritannien været hovedaftager, og

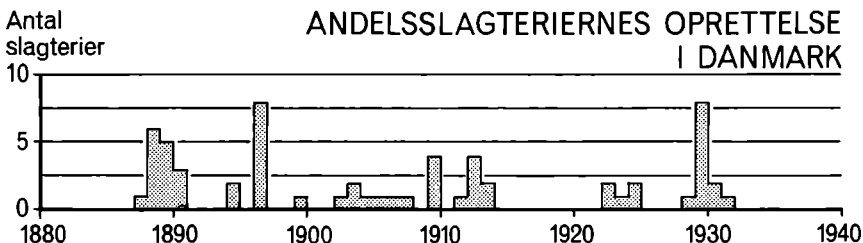

Fig. 44. De danske andelsslagteriers oprettelsesår.
Die Gründungsjahre der dänischen Genossenschaftsschlachthöfe.

den danske landbrugsproduktion var i vid udstrækning rettet mod det engelske marked med særlig opfyldelse af dette markeds krav.

Ved Sønderjyllands overgang til Danmark kom landsdelens landbrug ud for helt ændrede vilkår. Marskområderne i vest var tidligere så godt som udelukkende blevet anvendt til kreaturfødning, idet de vandlidende arealer bedst udnyttedes på denne måde. Kreaturerne og svinene fra resten af Sønderjylland solgtes mod syd, og eksportslagterier var et ukendt fænomen.

Efter genforeningen omlagdes landbrugsproduktionen gradvis i retning af danske forhold. Landbrugerne påbegyndte svinefodringen, som den var praktiseret i Danmark i årtier, men da der ikke fandtes nogen form for slagterier i Sønderjylland, førtes svinene i begyndelsen til slagtning i det øvrige Danmark. Allerede i 1921 begyndte ønsket om egne sønderjyske andelssvineslagterier at melde sig, og i 1922 kunne det første sønderjyske andelssvineslagteri i Åbenrå begynde driften.

Andelstanken var ikke ukendt i Sønderjylland, idet der her opstod andelsmejerier omtrent samtidig som i Danmark, blot praktiseredes tanken nu på slagterier, som det var sket 30 år tidligere i Danmark. For at se de sønderjyske andelsslagterier i en tidsmæssig sammenhæng med resten af landet, er der på grundlag af »Andelsslagterierne gennem 75 år« tegnet et diagram, fig. 44, over deres oprettelse. Hver tern udgør et andelsslagteri. Den første gruppe slagterier er oprettet i årene 1887 til 1900. Næste gruppe opstår i årene 1901 til 1913. Herefter kommer en pause i oprettelserne indtil 1922. Fra 1922 til 1926 oprettes igen andelsslagterier, og efter en kort pause kommer påny en række slagterier fra 1927 til 1931.

Ud fra de enkelte slagteribiografier er det muligt at forklare den beskrevne gruppering. I 1887 oprettes andelsslagteriet i Horsens, det første i Danmark. På den tid fandtes der flere private eks-

Fig. 45. Skærbæk & omegns Exportslagteri. I slutningen af 1968 besluttede det britiske selskab Factory Holding Company A/S at sælge sine fem slagterier, hvoriblandt Skærbæk og Bylderup-Bov til De samvirkende danske andelsslagterier. Det forløb i pressen, at Skærbækslagteriet skulle nedlægges. Ved en storstilet aktion lykkedes det skærbækleverandørerne at overtage slagteriet og fortsætte driften. Slagteriet i Bylderup-Bov drives nu af Gråsten Andelsslagteri.

»Skærbæk & omegns Exportslagteri«. Ende 1968 beschloss die britische Gesellschaft »Factory Holding Compagny A/S« seine fünf Schlachthöfe, unter denen Skærbæk und Bylderup-Bov waren, an »De samvirkende danske andelsslagterier« zu verkaufen. Es verlautele in den Nachrichten, dass »Skærbækslagteriet« stillgelegt werden sollte. In einer grosszügigen Aktion gelang es den Lieferanten den Schlachthof zu übernehmen und den Betrieb zu erhalten. Der Schlachthof in Bylderup-Bov wird jetzt von »Gråsten Andelsslagteri« betrieben.

portslagterier i landet, men andelstankens anvendelse på dette område var noget helt nyt, og en meget heftig avisdebat på lokalt plan om andelsslagteriet gav genlyd i hele landets presse. Debatten bevirkede, at tanken straks blev taget op andre steder, og hele den først oprettede gruppe af andelsslagterier kan karakteriseres som opstået i kølvandet af Horsens-debatten.

Den næste gruppe har haft en mere afventende holdning til nyskabelsen, man har afventet resultatet af de første forsøg, og er derefter gået i gang. Med 1914 og første verdenskrigs begyndelse opfører nyoprettelser.

Betragtes den geografiske fordeling af de to første grupper, fig. 46, ses det, at hovedparten af andelsslagterierne ligger på øerne og i det østlige Jylland. Alle ligger de i byer med jernbane, offentlig eller privat.

Den tredje gruppe andelsslagterier oprettes i årene 1922–1926. Det er interessant at konstatere, at denne gruppe udelukkende indeholder sønderjyske virksomheder. Samtidig med, at landbrugsomlægningen påbegyndtes, startedes de indledende forhandlinger om oprettelse af andelsslagterier, og det lykkedes forholdsvis hurtigt at få realiseret planerne. Et ønske fra sønderjysk side om at få forholdene i landsdelen til at svare til det øvrige Danmark har været medvirkende til det hurtige resultat. Oprettelserne skete, hvor initiativrige mennesker gik i spidsen, hvorfor slagteriernes placering ikke følger nogen fastlagt plan.

Omkring 1930 sker de sidste slagterioprettelser i Danmark. Disse er fortrinsvis beliggende i det nordvestlige Danmark. I visse tilfælde har de pågældende steder allerede haft planer om oprettelse før 1914, men første verdenskrig satte en stopper for planernes udførelse. Efter krigen er der næsten gået 10 år, før der igen bliver taget initiativ til oprettelse af et andelsslagteri, hvorimod de sønderjyske slagterier kommer hurtigere efter krigen. En af årsagerne til de sene oprettelser er dog den stadige udvidelse af svineproduktionen i tyverne.

I ovenstående er alene behandlet andelsslagterier og ikke de private eksportslagterier. Denne faktor bevirker, at der føjes flere fejlkilder til undersøgelsen. Dels kan visse egne af landet synes underudviklet i slagterimæssig henseende, da der ikke findes et andelsslagteri i området, og de private ikke er markeret. Dels kan der opstå en mindre skævhed i diagrammet over andelsslagteriernes oprettelse, idet andelsslagteriet i flere tilfælde er oprettet ved, at man på stedet har overtaget det lokale privatslagteri og videreført det på andelsbasis. Tønder andelsslagteri er sat i parentes, da det er oprettet i 1926 som privatslagteri og først er blevet andelsslagteri i 1950. Slagteriet er ikke markeret i diagrammet over oprettelserne. Trods de nævnte fejlkilder giver kortet og diagrammet dog de væsentligste tendenser vedrørende slagteriernes udvikling i Danmark.

På fig. 47 vises samtlige eksportslagterier i Sønderjylland, med markering af hvilke der er private, og hvilke der er andelsslagterier. I fig. 48 er vist de beskæftigede i de sønderjyske eksportsvine-slagterier for en række år. Udviklingen er især sket efter 1948. I 30'erne hindredes den delvis af restriktionerne med indførelsen af svinekortene, hvorfor væksten i 20'erne ikke kunne fortsætte, og mellem 1938 og 1948 er beskæftigelsestallet kun øget meget lidt.

På kortet over næringsmiddelindustri fig. 98–99 udgøres ruderne H-2 (Rødding), E-7 (Skærbæk), K-5 (Vojens), I-12 (Bylderup)

ANDELSSLAGTERIERNES OPRETTELSESÅR

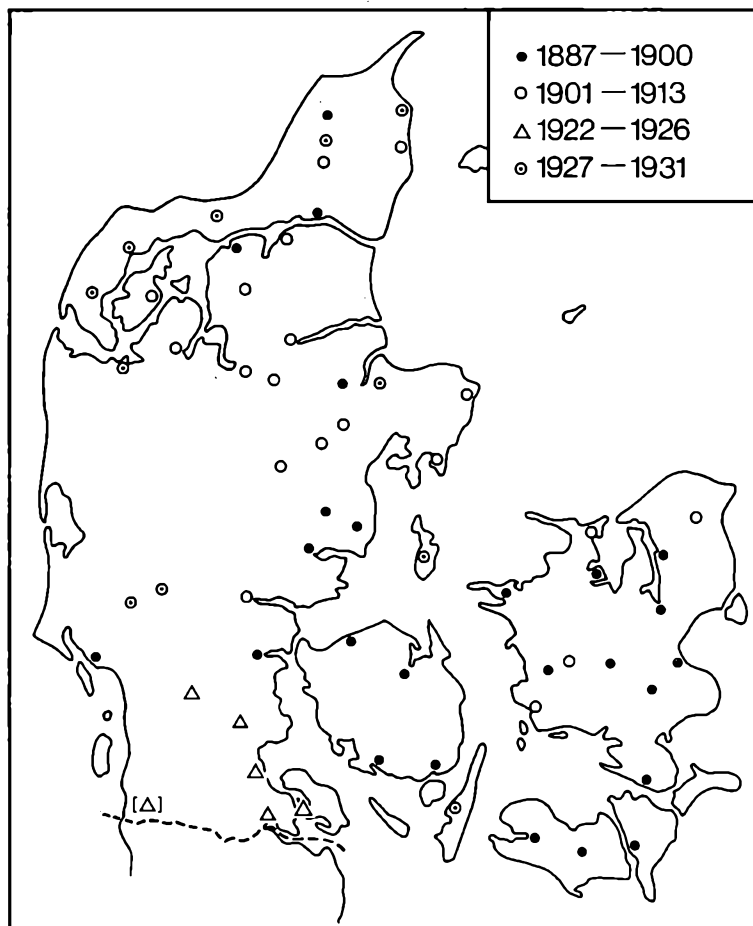

Fig. 46. De danske andelsslagteriers oprettelsesår.
 Die Gründungsjahre der dänischen Genossenschaftsschlachthöfe.

og O-12 (Gråsten) i 1935 alene af svineslagterier. Den øvrige næringsmiddelindustri er således udelukkende lokaliseret i købstæderne.

I 1968 udgør slagterierne ca. halvdelen af de beskæftigede i næringsmiddelindustrien, men af ruderne i fig. 98-99 er det kun I-12 (Bylderup) og K-5 (Vojens), der alene omfatter beskæftigede i slagterier. I de forløbne år er der altså udviklet en næringsmiddelindustri uden for købstæderne, der ikke alene vedrører slagterierne.

Fra overhovedet ikke at være repræsenteret som industri om-

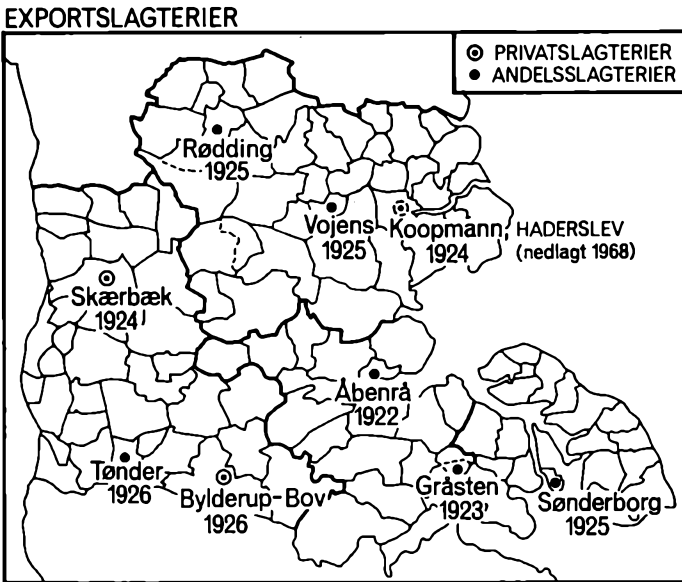

Fig. 47. De sønderjyske eksportslagterier 1968.
 Die südjütländischen Exportschlachthöfe 1968.

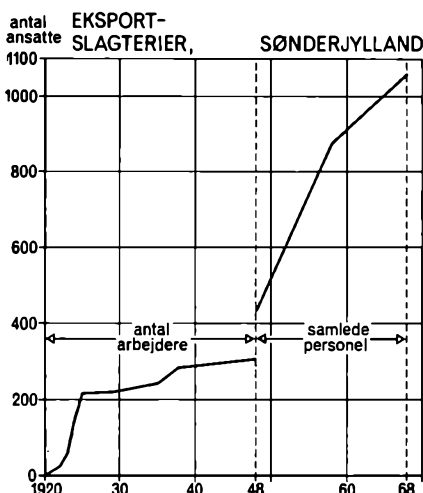
kring 1920 er eksportsvineslagterierne vokset op til dels at være en betydelig faktor i den sønderjyske industri og dels at repræsentere en betydelig andel af hele landet i denne branche.

Antallet af slagterier i Sønderjylland har været uforandret fra 1926 til 1968, men i begyndelsen af 1968 nedlagdes Koopmanns svineslagteri i Haderslev. I december 1968 rystedes den sønderjyske slagteriverden igen, idet leverandørerne til de private slagterier i Skærbæk og Bylderup-Bov erfarede, at slagterierne skulle sælges til Andelssvineslagterierne med nedlæggelse for øje.[29] Ved en aktion af de lokale skærbækleverandører er det lykkedes dem selv at overtage slagteriet, der fortsætter driften. Bylderup-Bov eksportsvineslagteri er overgået til Gråsten andelssvineslagteri, men fortsætter foreløbig.

Disse bevægelser antyder, at de sønderjyske slagteriers antal i fremtiden kan formodes at blive reduceret, skønt der kan forløbe nogle år før koncentrationen bliver til virkelighed. Selv om en sådan skulle finde sted, behøver det dog ikke at betyde en svækkelse af de sønderjyske slagteriers andel af landets, idet en koncentration vil betyde rationalisering af driften, og dermed øget konkurrence-dygtighed.

Fig. 48. Personalet på de sønderjyske eksportslagterier 1922–1968. – Kilde: Erhvervstællinger og produktionsstatistik, primært materiale.

Das Personal in den südjütländischen Exportschlachthöfe 1922–1968. – Quellenangabe. Erwerbszählungen und Produktionsstatistik, ursprüngliches Material.

Mejerierne.

Modsat slagterierne var Sønderjylland fuldt på højde med resten af landet med hensyn til antallet af mejerier ved genforeningen. Bygningen af andelsmejerier var sket i det forrige århundrede omtrent samtidig med opkomsten af de danske, måske endda før, idet mejeriimpulsen kom fra Holsten på et tidligt tidspunkt.[30] De første mejerier var bøttemejerier, oprettet efter holstensk mønster, siden afløstes de af andelsmejerier efter dansk forbillede.

I den vestlige del af Sønderjylland har der altid været et større antal privatmejerier end i den øvrige landsdel, ligesom mejeriernes antal her har været stort, folkemængden taget i betragtning. En af årsagerne kan være, at der af nationale grunde er oprettet to mejerier, hvor man ellers kunne have nøjedes med et.

På fig. 49 ses, hvorledes udviklingen af mejeriantallet i Danmark og Sønderjylland er forløbet. Det største antal forekommer begge steder omkring 1935. Kurverne synes at vise, at tendensen mod færre mejerier er indtruffet tidligere i Sønderjylland end i Danmark, og har bevirket en kraftigere reduktion. Nederst på figuren er udviklingen for hvert amt vist. Mens Åbenrå, Sønderborg og Tønder amter havde næsten det samme antal mejerier ved genforeningen, er de i de sidste 10–15 år reduceret kraftigt i Åbenrå og meget kraftigt i Sønderborg amt, mens der i sammenligning hermed kun er sket ubetydelige ændringer i Tønder amt. Også i Haderslev amt er antallet af mejerier formindsket betydeligt.

Ikke alle mejerier fremstiller de gængse mejeriprodukter, smør,

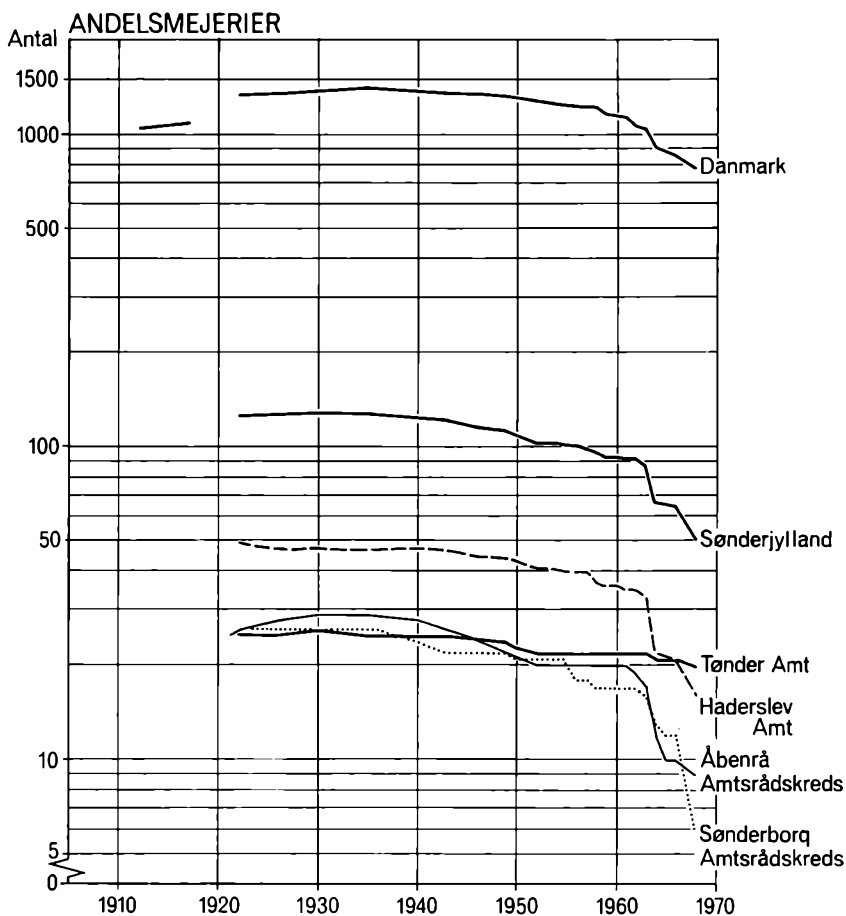

Fig. 49. Andelsmejerier i Danmark, Sønderjylland og de sønderjyske amter fra 1912 (1922). – Kilde: Fortegnelse over samtlige Mejerier og Mejeriorganisationer i Danmark. *Die Anzahl der Genossenschaftsmolkereien in Dänemark, Südjülland und in den südjüt-ländischen Kreisen von 1912 (1922)*. – Quellenangabe. *Verzeichnung über sämtliche Molkereien und Molkereiorganisationen in Dänemark*.

»mælk« og ost, hvorfor deres produktion kun vanskeligt kan sammenlignes. En fællesfaktor for dem er deres råstof, mælken, som det er muligt at få ensartede oplysninger om, idet Fortegnelse over samtlige Mejerier og Mejeriorganisationer i Danmark, angiver den indvejede mælkemængde for hvert enkelt mejeri.

Fig. 122–123 viser, hvorledes den indvejede mælkemængde fordeles sig på ruder i 1926 og 1967. Forskellene på de to år er meget iøjnefaldende. I 1926 danner Sønderjylland næsten et sammenhængende hele, med et mejeri eller flere i hver rude. De hvide pletter

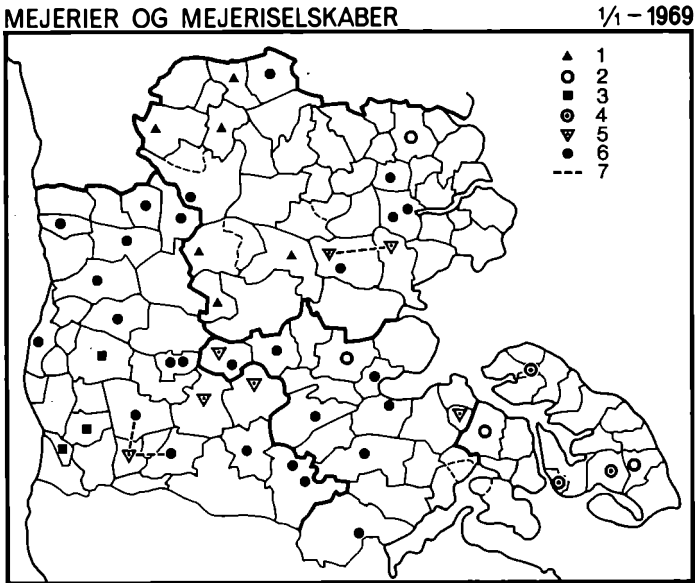

Fig. 50. Sønderjyske mejerier og mejeriselskaber pr. 1.1.1969. – 1. HVM: Haderslev Vesteramts Mejeriselskab. Omfatter mejerierne Bevtoft, Branderup, Kløvergaard, Rødding, Skrave og Toftlund. Begyndt 1963. – 2. Sønderjylland Øst, mejeriselskab. Omfatter mejerierne Avnbøl, Skelbæk, Rødekro og Tyrstrup. Dannet 1964. – 3. Sydvest mejeriselskab, dannet 1965, omfatter mejerierne Bredebø, Daler-Østerby og Højtoft. – 4. Sønderborg Omegns Mejeriselskab, dannet 1.7.1966, omfatter Sønderborg, Hørup og Gildbro mejeri. – 5. Privatmejeri. – 6. Andelsmejeri. – 7. Samarbejde. *Die südjütländischen Molkereien und Molkereigesellschaften am 1.1.1969. – 1. HVM: »Haderslev Vesteramts Mejeriselskab«. Sie umfasst die Molkereien Bevtoft, Branderup, Kløvergaard, Rødding, Skrave und Toftlund. Errichtet 1963. – 2. »Sønderjylland Øst«, Molkereigesellschaft. Sie umfasst die Molkereien Avnbøl, Skelbæk, Rødekro und Tyrstrup. Gegründet 1964. – 3. Die »Sydvest« Molkereigesellschaft, gegründet 1965, sie umfasst die Molkereien Bredebø, Daler-Østerby und Højtoft. – 4. »Sønderborg Omegns Mejeriselskab«, gegründet 1.7.1966, sie umfasst die Molkereien Sønderborg, Hørup und Gildbro. – 5. Privatmolkerei. – 6. Genossenschaftsmolkerei. – 7. Zusammenarbeit.*

optræder mest mod vest. Karakteristisk er i næsten alle kvadrater den svage gule farve, og i de tilfælde hvor en rude hæver sig over gennemsnittet, vil der ofte ligge to mejerier det pågældende sted, f. eks. I-1 (Skodborg) og S-11 (Egen).

I 1967 er billedet radikalt ændret. Det sammenhængende er ikke mere så tydeligt undtagen i Tønder amt, hvor billedet er nogenlunde uændret. Rudernes antal er meget reduceret, og de tilbageblevne har ikke samme ensartede præg som i 1926.

Årsagen til denne ændring er oprettelsen af flere større og mindre mejeriselskaber i de senere år, og de påfølgende nedlæggelser af

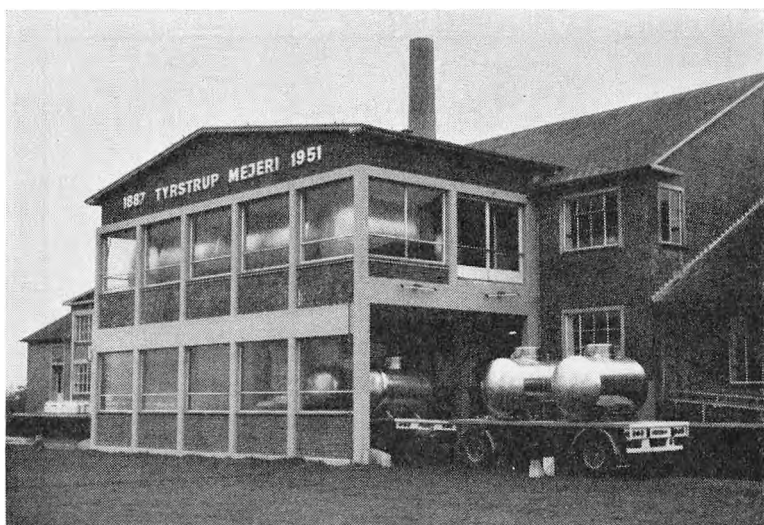

Fig. 51. Tyrstrup mejeri er et af de fire mejerier, der indgår i mejeriselskabet Sønderjylland Øst. Sønderjylland Øst og Haderslev Vesteramts Mejeriselskab er de to største sønderjyske mejeriselskaber og også de to største i Danmark m.h.t. indvejet mælk. Die Molkerei in Tyrstrup ist eins der vier Molkereien, die in der Molkereigesellschaft »Sønderjylland Øst« enthalten sind. »Sønderjylland Øst« und »Haderslev Vesteramts Mejeriselskab« sind die beiden grössten südjütländischen Molkereigesellschaften, und was die eingewogene Milchmänge betrifft sind sie auch die beiden grössten in Dänemark.

mejerier. En fejlkilde ved afbildningen for 1967 på fig. 122-123 er, at den indvejede mælkemængde opgives for hele mejeriselskabet, hvorfor det ikke er muligt at fordele mælkemængden på de mejerier, der behandler den. De store mejeriselskabers mælkemængde er henført til det antagne hovedmejeri, f. eks. Tyrstrup for Sønderjylland Østs vedkommende, Branderup for Haderslev Vesteramts og Sønderborg for Sønderborg Omegns Mejeriselskab.

På figur 50 er vist den geografiske fordeling af de forskellige mejeriselskaber med oprettelsesår og deltagende mejerier. De største sammenslutninger er HVM og Sønderjylland Øst, der tilsammen indvejer næsten halvdelen af den sønderjyske mælkemængde. Sønderjylland Østs mejerier ligger spredt over et stort område, men denne spredning bevirker, at næsten hele østkysten kan blive leverandør til selskabet uden store transportafstande. Da selskabet startede i 1964 deltog 23 mejerier, af disse er nu kun 4 tilbage. HVM begyndte med 19 mejerier og har nu 6 i gang. I Tønder amt er sammenlægninger også begyndt, men disse er ikke af samme størrelsesorden som på østkysten.

Tilskyndelsen til sammenslutning i mejeriselskaber i stedet for

*Fig. 52. Interiør fra Tyrstrup mejeri.
Das Interieur der Molkerei in Tyrstrup.*

opretholdelsen af mindre produktionsenheder kan komme fra flere sider. Landbrugets afsætningsproblemer, som også rammer mejeriprodukterne, kan tilskynde til stærkere salgsorganisationer, der kan gøre effektive fremstød. En anden årsag, der har virket for nedlæggelsen af de mindste produktionsanlæg, er øgede veterinære krav fra statens side. F. eks. bevirkede loven om mælkekontrol af 8. juni 1966,[31] at der stilledes så store krav til behandlingen af konsummælk, at flere små mejerier ikke mente at kunne klare de investeringer, der ville være forbundet med opfyldelsen af loven, hvorfor en nærliggende løsning bliver sammenslutning. Også ønsket om mælkeafhentning pr. tankvogn kan være igangsætter for sammenlægningsdiskussioner, idet udgiften for et mindre mejeri vil være for stor og udnyttelsesgraden ringe. I diskussionen om, hvorvidt Rødmø mejeri skulle bevares selvstændigt eller søge sammenlægning med Skærbæk, har denne faktor spillet ind.[32]

Ved sammenslutningen i mejeriselskaber gennemføres som regel en vis arbejdsfordeling, således at smørfremstilling, ostelager og konsummælksproduktion finder sted på hvert sit mejeri. I store sammenslutninger anvendes nogle af de nedlagte mejerier til lager og administration, f. eks. Øster Lindet mejeri i HVM.

På figur 53 vises udviklingen af de ansatte i mejerierne. Højdepunktet i beskæftigede nås omkring 1948 – idet der her må tages reservation på grund af de forholdsvis få år, der foreligger opgivel-

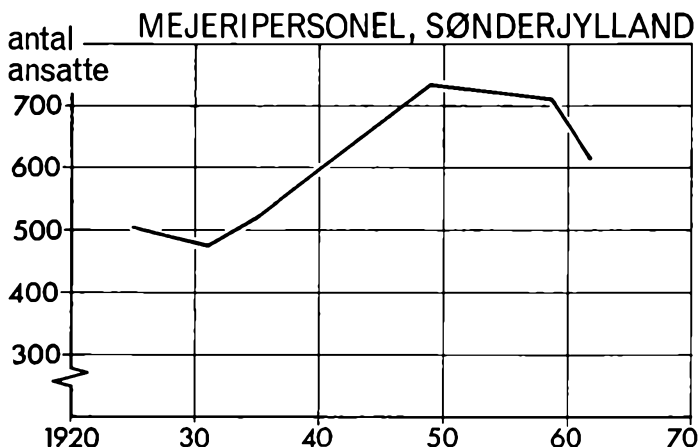

Fig. 53. Det samlede personel på sønderjyske mejerier. Udvalgte år.

Kilde: Erhvervstællingerne og A. Axelsen Drejer: Dansk Mejeribrug.

Das gesamte Personal der südjütlländischen Molkereien. Ausgewählte Jahre. – Quellenangabe. Erwerbszählungen und A. Axelsen Drejer: »Dansk Mejeribrug«.

ser fra. Kurven viser nedadgående tendenser på et tidspunkt, da mælkemængden stiger, hvorfor det kan antages, at produktionsstigningerne på mejerierne efter 1948 er sket ved rationalisering og ikke ved antagelse af mere personale.

I erhvervstællingens skemaer for 1935 kunne konstateres, at ca. 4 mejerier havde en beskæftigelsesmæssig størrelse, der ville have berettiget dem til deltagelse i produktionsstatistikken, hvis branchen blev medtaget. Ved 1968-tællingen blev der alene udsendt skemaer til bymejerierne, hvorfor der ikke findes tal fra 1968 på kurven. Mejerierne i Haderslev, Åbenrå og Sønderborg opgiver tilsammen at have i alt ca. 100 ansatte, og Sønderjylland Øst opgiver[33] at beskæftige ca. 100 inkl. det kørende personel alene i Tyrstrup mejeri. På det foreliggende grundlag vil det ikke være muligt at sige, om tallene for 1968 vil være større end tallene for 1962 (Dansk Mejeribrug), men de antyder, at mejerierne som fremstillingsvirksomheder ligger fuldt på højde i størrelse med landsdelens øvrige virksomheder.

Fig. 54 viser den indvejede mælkemængde i Sønderjylland fra 1922 til 1967. Kurven viser, hvorledes mælkemængden har været i stadig stigen fra genforeningen indtil krigen, hvor der indtræffer tilbagegang. Efter krigen har der på ny været fremgang, trenden er stigende, selv om der enkelte år er tilbageslag eller stagnation, f. eks. i slutningen af 40'erne, 1957/58 etc.

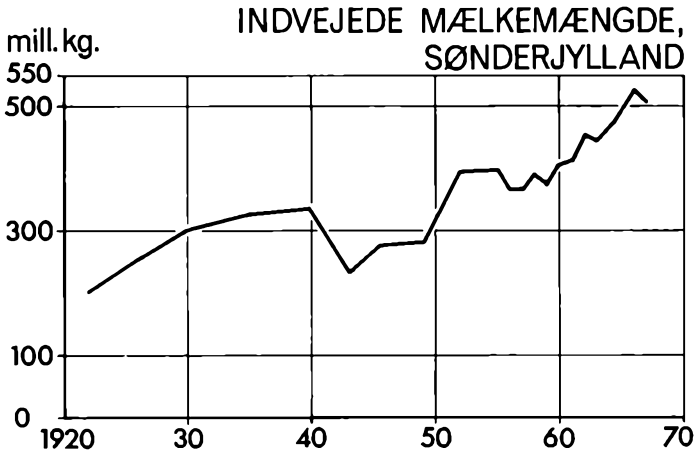

Fig. 54. Den indvejede mælkemængde på sønderjyske mejerier 1922-1967.

Kilde: Fortegnelse over samtlige Mejerier og Mejeriorganisationer i Danmark.

Die eingewogene Milchmänge der südjuütländischen Molkereien 1922-67. - Quellenangabe. Verzeichnung über sämtliche Molkereien und Molkereiorganisationen in Dänemark.

Sammenholdes denne kurve med fig. 1 i Dansk Mejeribrug [34] ses det, at hele landet i 60'erne ikke hæver sig over niveauet i 30'erne, hvorimod den sønderjyske mælkemængde er steget, således at mælkeproduktionen i 60'erne er den største, man hidtil har haft i landsdelen. Den stigende mælkemængde leveres af stadig færre andelshavere, men produktiviteten pr. ko er steget ganske betydeligt. Nedgangen i andelshavere skyldes dels, at flere brug er nedlagt og dels, at flere og flere landmænd er gået over til kvægløst landbrug.

For de virksomheder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, der anvender mælken som råstof, har nedgangen i mælkeproduktionen på øerne bevirket, at der er opstået vanskeligheder med at skaffe tilstrækkeligt store mælkemængder. Denne mælkemangel i den østlige del af Danmark har forårsaget, at flere ostefabrikker har flyttet deres virksomhed efter køerne, f. eks. Høng Ost A/S, der i 1963 har oprettet hovedkvarter i Nr. Vium mejeri i Vestjylland. [35]

Også i Sønderjylland har følgerne af denne udvikling vist sig. Rude L-6 (Vedsted) på fig. 122-123 for 1967 rummer bl. a. Høgelund mejeri, der er privat og har tilhørt Boel-koncernen i ca. 20 år. [36] Boel-mejerierne har hidtil haft hovedkvarter på Lolland-Falster, men vanskelighederne med at skaffe tilstrækkelig mælk til forarbejdning af Danablu-ost har bevirket, at man i 1967 startede en

omfattende modernisering af Høgelund mejeri, og i tilslutning her- til købte det nærliggende Marstrup mejeri. Tyngdepunktet for Dana- blu-fremstillingen er derfor flyttet fra Lolland-Falster til Høge- lung, d.v.s. til Østsønderjylland.

Interessant er det, at både Boel-koncernen, Høng A/S og Sønder- jylland Øst[33] i avisartikler udtaler, at de har kapacitet til be- handling af større mælkemængder, men at produktionsapparatet ikke kan udnyttes fuldt ud, bl. a. på grund af utilstrækkelige mælkemængder, og fordi råstoffet kun leveres om morgenen. Tan- ken om, at landbruget producerede efter forhåndsftaler med fabrikk- erne, synes her nærliggende.

Foruden den nævnte ostefabrik findes der i Sønderjylland endnu en virksomhed, der anvender mælken til fabrikation, nemlig SAMDEN, Sønderjyllands Andels Mælkekondenseringsfabrik, rude M-10 (Styrtom). Virksomheden oprettedes 1951 med Sønderjyllands Erhvervsråd som indirekte initiativtager ud fra den betragtning, at man skulle søge at udnytte landsdelens naturlige råstoffer in- dustrielt. På fig. 122–123 markerer den sig som aftager på linie med de store mejerisammenslutninger.

Af de hidtil viste fordelingskort er fig. 50 nok den opgørelse, der er under stærkest udvikling. Mejerikoncentrationerne er langt fra afsluttede i Sønderjylland. Hele østkysten har på et tidligt tids- punkt rationaliseret, men i Tønder amt findes endnu mange små produktionsanlæg, der formodentlig ikke vil kunne klare sig i frem- tiden. De foretagne sammenslutninger i den østlige del af Sønder- jylland kan dog heller ikke betragtes som endelige.

Med de nævnte bemærkninger om de moderniserede anlægs for store kapacitet in mente, kan noget tyde på, at det for alle parter ville være gunstigst, om sammenlægningerne blev foretaget ud fra større linier, i stedet for endeløse forhandlinger mellem småmeje- rier om sammenlægning to og to, som det ofte ses i pressen. På denne måde lappes der på mindre mejerier, der måske kun vil kunne køre økonomisk forsvarligt i ganske få år.

De store mejeriselskaber kan fuldt ud lignedes ved andre fabrikk- er. I personale ligger de over eller falder sammen med gennem- snittet for sønderjyske virksomheder, og regnedes mejerifabrikkerne med til de øvrige fremstillingsvirksomheder i Sønderjylland ville deres beskæftigelsesandel i nærings- og nydelsesmiddelindustrien blive stor. Med et mere afklaret forhold til Fællesmarkedet ville produktionen uden tvivl kunne sættes i vejret, da Sønderjylland har betydelig kapacitet både maskinelt og råstofmæssigt.

Øvrige næringsmiddelindustri.

Blandt de ikke gennemgåede grupper i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er der ingen, som udskiller sig særligt i størrelse eller betydning, men for enkelte af dem skal kort nævnes nogle tidstypiske træk.

I 1888 oprettedes i Sønderborg P. Knarhøjs margarinefabrik, der i hele den gennemgåede periode har været en betydelig virksomhed med mellem 100 og 200 ansatte. Denne margarinefabrik var den eneste i Sønderjylland ved genforeningen, men det varede kun ganske kort. Om nord fra kommende danske margarinefabrikker har været inspiratorer, eller om lokalt initiativ har været afgørende, kan ikke i alle tilfælde konstateres, men i hvert fald opstod der i løbet af tyverne og trediverne en mængde margarinefabrikker.

Foruden købstæderne Haderslev, Åbenrå og Tønder havde følgende byer på et eller andet tidspunkt margarinefabrik: Kruså, Bredebro, Vojens, Sommersted, Marstrup, Gråsten, Toftlund og Christiansfeld. Fabrik er måske en overdreven betegnelse at hæfte på disse virksomheder, der alle var ganske små og sjældent beskæftigede mere end et par mand – om overhovedet andre end ejeren selv. De fleste er ikke observeret efter krigen, og må nok siges at have haft deres berettigelse før krigen, i en tid med en mere beskeden levafod, både for producenter og aftagere. Endnu i dag eksisterer fabrikkerne i Haderslev, Åbenrå og Sønderborg.

En anden gruppe af mindre virksomheder, der kun har eksisteret et kort åremål, er mosterierne. De registreredes i 1948 i produktionsstatistikken, og siden er det konstateret i arbejdstilsynet, at de alle opstod 1942 til 1944, og næsten alle blev nedlagt mellem 1952 og 1955. I alt har der været 6 fabrikker af denne art. Det interessante ved disse virksomheder er deres korte og næsten helt samtidige levetid, på et tidspunkt hvor landet kun modtog meget begrænsede forsyninger udefra, og hvor man således i stedet har søgt kompensation ved udnyttelse af egne produkter. Også deres lokalisering har interessante træk: Åbenrå, Gråsten, Rinkenæs, Hjulsminde, Varnæs og Ryesminde (Kirkehørup), alle i det østlige Sønderjylland.

I Danmark uden for Sønderjylland har to produkter ry for at være sønderjyske specialiteter: Christiansfelder honningkager og sønderjyske spegepølser. Mens de første aldrig har sat sig spor i industriopgørelser, idet bageriet kun omfatter 3–4 mand, er spegepølserne begyndt at gøre sig gældende i statistikken. På fig. 98-99 omfatter rude O-3 (Fjelstrup) alene en pølsefabrik, og i rude Q-12 (Dybbøl) er 34 af de 42 arbejdere tilknyttet en pølsefabrik. Mens den sid-

Fig. 55. W. Bunkenborgs pølsefabrik ved Christiansfeld. De sonderjyske pølses har vundet udbredelse som mærkevarer for et købedygtigt publikum. For Bunkenborgs og Marburgers virksomheder gælder, at pølsefabrikkerne begyndte som slagterforretninger. W. Bunkenborgs Wursthfabrik bei Christiansfeld. Die südjiitländischen Würste haben als Markenwaren eine Ausbreitung gefunden bei einem kaufliichtigen Publikum. Für Bunkenborgs und Marburgers Betriebe gellen, dass die Wursthfabriken als Metzgerläden gestartet worden sind.

ste, L. Marburger, har eksisteret i hele perioden og gradvis udviklet sig, er R. Damkjærs pølsefabrik i Anslet en ganske ny virksomhed oprettet i 1962 i et tidligere mejeri, der er blevet indrettet til stor-drift. Disse to virksomheder har en moderne produktion, hvis salg i udpræget grad er baseret på mærkevarer.

10. Fodtøjs- og beklædningsindustri

Af fig. 19 og 95 ses, at fodtøjs- og beklædningsindustrien næsten ikke var repræsenteret i Sønderjylland i 1925, men at denne branche bortset fra et tilbageslag efter 1955, der skyldes de samme årsager som nævnt under tekstilindustrien, siden er gået uafbrudt frem, og i tidsrummet fra 1961 til 1965 har fordoblet sin andel af hele landet, så at den nu har 4,2 pct. af den danske industri på området.

På fig. 104–105 ses den geografiske fordeling i 1935 og 1968. I de forløbne år er der sket en decentralisering inden for denne industri, idet der i 1968 findes flere ruder repræsenteret, og med en mindre koncentrationsgrad end i 1935. I 1935 var købstæderne, med undtagelse af Tønder, alle kraftigt repræsenteret, men alene Haderslev har beholdt sin procentvise andel i 1968. Denne branches geo-

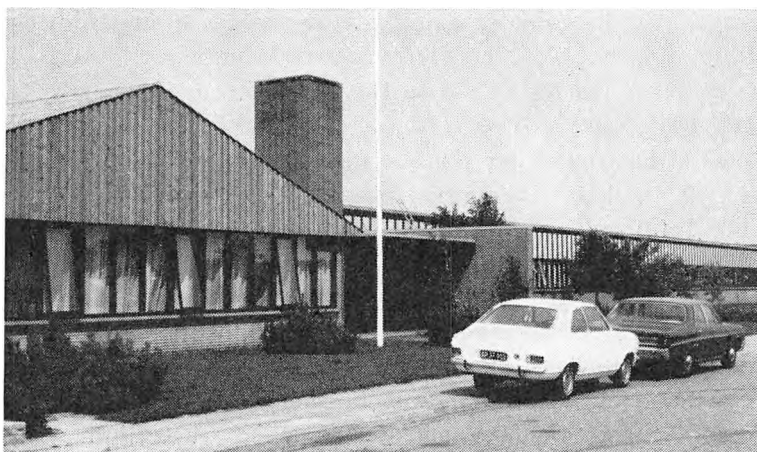

Fig. 56. Bredebro skofabrik. Udviklingen i den sønderjyske fodtøjs- og beklædningsindustri har i tiden efter 1958 været stærkt præget af skofabriker (Bredebro, Rødekro og Christiansfeld). Alle har de til huse i nybygninger som f.eks. den her viste.

Die Schuhfabrik in Bredebro. Die Entwicklung in der südjütländischen Schuhwaren- und Bekleidungsindustrie ist nach 1958 stark von der Schuhwarenindustrie geprägt worden (Bredebro, Rødekro und Christiansfeld). Alle bewohnen sie Neubauten so wie z.B. die hier gezeigte.

grafiske fordeling bliver mere interessant, når den opsplittes i henholdsvis fodtøj og beklædning, idet Sønderjylland ved sin sammensætning og udvikling inden for disse to undergrupper antagelig adskiller sig fra hovedparten af landet.

På fig. 104-105 for 1935 udgøres L-9 (Rødekro) alene af en skotøjsfabrik, mens G-9 (Løgumkloster) og O-12 (Gråsten) begge inkluderer en skotøjsfabrik. Skotøjsvirksomheden i O-12 er dog af en mere speciel slags, idet fabrikken foruden fremstillingen af træsko har rebslageri og børstenbinderi. De to andre fremstiller alene sko. Mens fabrikken i L-9 (Rødekro) er oprettet 1923, altså efter genforeningen, stammer den anden i G-9 (Løgumkloster) fra 1869. Ved genforeningen fandtes der altså en enkelt skotøjsfabrik, men nogen tradition for skotøjsfremstilling i større stil har der ikke været tale om. Det kan iøvrigt nævnes, at Rødekrovirksomheden har udviklet sig fra en skotøjsforretning.

I 1968 omfatter ruderne N-3 (Christiansfeld), L-9 (Rødekro), E-9 (Bredebro) og F-12 (Tønder) alene skotøjsindustri, hvilket indebærer, at næsten 1/3 af landsdelens beskæftigede i fodtøjs- og beklædningsindustri er beskæftiget ved skotøjsfabrikation. Ruden L-9 er genganger fra 1935, fabrikken skiftede ejer i 1961, og denne nye ejer har udvidet virksomheden betydeligt. Imidlertid kan man

ikke sige, at virksomheden er ny, idet der er ca. 40 års tradition for en skotøjsfabrik på stedet. De øvrige virksomheder i skotøjsindustrien er begge fra 1963 (N-3 og E-9). F-12 er en filial af E-9 og er oprettet 1967.

I løbet af 60'erne er der sket en meget kraftig udvikling i skotøjsindustrien, hvilket er bemærkelsesværdigt, idet udviklingen for det samlede Danmark er gået den modsatte vej.[37] Skotøjsimporten blev liberaliseret i 1961, og dette har bevirket, at hjemmemarkedsandelen er sunket fra næsten 100 pct. i 1958 til ca. 30 pct. i 1968. Som følge heraf er antallet af skotøjsfabrikker reduceret med ca. 1/3, og beskæftigelsestallet sunket betydeligt. I denne tilbagegangstid er de sønderjyske skotøjsfabrikker vokset frem og klarer sig tilsyneladende godt. De har haft den fordel at starte under vanskelige konkurrencevilkår, mens mange af de fabrikker, der er bukket under i konkurrencen, er opvokset i 30'erne, 40'erne og 50'erne i ly af importrestriktionerne.

For skotøjsfabrikkernes vedkommende er der ikke tale om tilflyttede virksomheder fra andre egne af landet. Fabrikanten i E-9 har tidligere været ansat på andre skotøjsfabrikker, men startede i Sønderjylland på bar bund. Sammenholdt med udviklingen i den øvrige del af landet, vil denne industris kraftige vækst i Sønderjylland forskyde fagets tyngdepunkt mod vest.

Beklædningsindustrien har i 1935 flest beskæftigede i Haderslev og Åbenrå. De lidt større virksomheder, der deltager i denne tælling, er alle oprettet i 20'erne. Nogle af de deltagende virksomheder er dog systuer, der opgiver oprettelsesår tilbage til 1890'erne. To systuer i O-12 (Gråsten) og M-9 (Åbenrå) hører under Magasin du Nord, mens firmaet Michelsen & Jacobi får deres herretøj konfektioneret mindst tre steder. Disse oplysninger fremgår af de gennemgåede skemaer.

Det er karakteristisk for beklædningsindustrien i 30'erne, at alle virksomhederne er relativt nye; de lidt større er opstået i 20'erne og er beliggende i Haderslev og Åbenrå, mens de øvrige for en dels vedkommende er indbyrdes afhængige, eller er afhængige af virksomheder uden for landsdelen, idet de består af systuer, der modtager stoffer til forarbejdning.

I 1968 findes disse systuer ikke mere. Haderslev (M-5, N-5) har endnu en meget betydelig del af beklædningsindustrien, næsten 50 pct., når skotøjsfabrikkerne fratrækkes. Åbenrås og Sønderborgs procentvise andel er faldet, men af disse to har Åbenrå holdt stillingen bedst. Af de 5 beklædningsvirksomheder i Haderslev deltog 2 i 1935, heraf er den ene alene om at udfylde M-5. To andre er op-

stået umiddelbart efter den sidste krig, mens den sidste er en københavnsk virksomhed, der er udflyttet i 1965.

Sønderborg-virksomhederne stammer fra 40'erne, og der er her ikke sket større ændringer i beklædningsbranchen i de sidste 25 år. Det må nævnes, at Sønderborg var den eneste af købstæderne, der gjorde sig gældende i tekstilindustrien (fig. 100–101). Dette bekræfter øjensynlig teorien om, at tekstil- og beklædningsindustri kun dårligt kan trives sammen på grund af den fælles interesse i den kvindelige arbejdskraft.

Otte ruder: H-2 (Rødning), O-3 (Fjelstrup), H-6 (Toftlund), E-7 (Skærbæk), G-9 (Løgumkloster), I-8 (Agerskov), F-11 (Abild) og O-12 (Gråsten) er ikke omtalt. Med undtagelse af G-9, var ingen af disse ruder repræsenteret i 1935. G-9 udgøres af en virksomhed, der også er talt tidligere – når ruden er faldet i forhold til 1935 skyldes det, at skotøjsfabrikken er ophørt.

De sidste 7 ruder, med en enkelt virksomhed i hver, er alle kommet til i årene fra 1959 til 1966. Oprettelsesforholdene vedrørende O-12 kendes ikke, men af de øvrige virksomheder er O-3 opvokset på stedet, mens de sidste fem er tilflyttet fra Århus, Ikast, Frederikssund, Herlev og København K.

Beklædningsindustrien i 1968 i Sønderjylland præges dels af de lidt ældre fortrinsvis i købstæderne beliggende virksomheder, og dels af nytilkomne virksomheder, der beskæftiger næsten lige så mange som de gamle og i beliggenhed er med til at udjævne fordelingen af industriens placering i landsdelen. For hele branchen fodtøjs- og beklædningsindustri har Sønderjylland haft en bemærkelsesværdig udvikling, idet der er sket en stærk forskydning i forholdet mellem fodtøj og beklædning til fordel for fodtøjet. I en vanskelig tid for den hjemlige skotøjsindustri er konkurrencedygtige foretagender tilsyneladende skudt op i landsdelen, der som helhed ikke har haft tradition for skotøjsindustri. Beklædningsindustrien hviler heller ikke på ældre traditioner, men er i løbet af de sidste 40–50 år vokset op, i begyndelsen navnlig ved hjælp af egne virksomheder, men i de sidste 9–10 år især ved tilførsel fra andre landsdele.

11. Træindustrien

Modsat næsten alle de øvrige brancher er træindustrien spredt over hele landsdelen i 1935, fig. 106–107. Købstæderne skiller sig nok ud med en høj procentvis andel, men landdistrikterne repræsenteres nogenlunde jævnt. Beskæftigelsestallet i træindustrien er

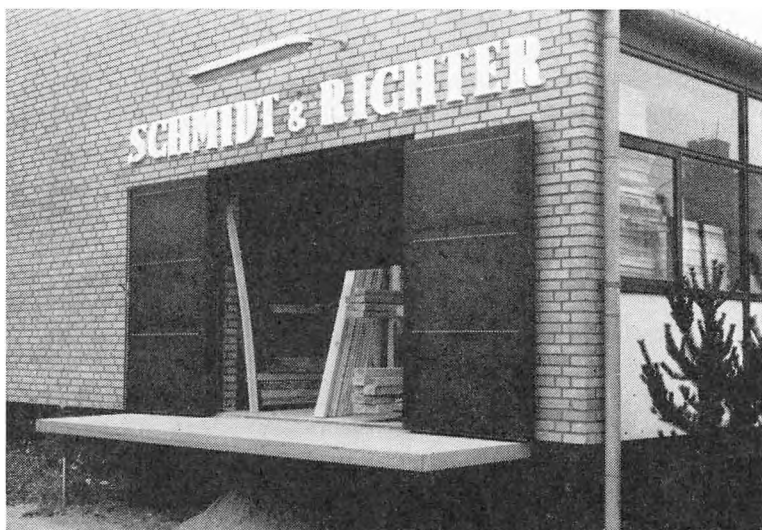

Fig. 57. Maskinsnedkeriet Schmidt & Richter i Haderslev, placeret nær havnen.
Die Maschinenschlerei »Schmidl & Richter« in Haderslev, sie ist nahe am Hafen gelegen.

ringe, men har været højere, idet den procentvise andel er faldet fra 1925 til 1935. Dette fald i beskæftigede kan muligvis hænge sammen med, at de i 1925 talte virksomheder har været store håndværksvirksomheder, der er gået tilbage på grund af konkurrencen fra danske industrivarer i de forløbne 10 år. En sammenligning af forskydningerne fra 1925 til 1935 for Haderslev og Sønderborg synes at bekræfte denne teori. Den eneste virksomhed, der har kunnet følges fra 1920, er Gramby savværk (en del af komplekset tilhørende godset med savværk, teglværk og elektricitetsværk), og dette savværk (H-4) er faldet fra 25 til 15 industrielle arbejdere, hvilket falder i tråd med ovenstående, men må siges at være et spinkelt materiale.

Antallet af møbelfabrikker var i 1935 mindre end i 1968. Af ruderne i 1935 omfatter D-7 (Skærbæk), D-11 (Højer), G-9 (Løvgumkloster) og F-12 (Tønder) møbelfabrikker, idet der dog i F-12 desuden indgår et savværk. I de øvrige købstæder findes desuden mindre møbelfremstillingsvirksomheder. De resterende ruder omfatter alle savværker eller trævarefabrikker.

Næsten alle virksomheder går tilbage til omkring århundredskiftet, nogle er endda fra 1830'erne. Det ser ikke ud til, at 1920 har forårsaget større ændringer i antallet af savværker. Undtagelser er savværkerne L-14 (Padborg) og M-14 (Kruså), begge oprettet i

20'erne, hvilket må ses i forbindelse med grænsedragningen og den deraf følgende befolkningstilvækst i området. I 1935 findes savværkerne især i det østlige Sønderjylland samt i købstæderne, mens det vestlige Sønderjylland er mere præget af møbelfremstilling. Foruden i det vestlige Sønderjylland forekommer møbelfabrikker i købstæderne. Ingen af virksomhederne i træindustrien er særligt store, den største virksomhed er det kombinerede savværk og trævarefabrik (drittelstave til smøremballage) i S-12 (Hørup). Savværkerne i købstæderne når ikke op i denne størrelsesorden.

I 1968 udgør den sønderjyske træindustri ca. 3,6 pct. af hele landets, hvilket er en forbedring i forhold til tidligere. De fleste i 1935 repræsenterede ruder er stadig med, men desuden er en del nye kommet til, navnlig i den nordvestlige del. Købstæderne med undtagelse af F-12 (Tønder) har alle holdt deres andel af industrien, hvortil kommer, at området omkring R-12 (Sønderborg) er gået betydeligt frem.

Kontinuiteten i træindustrien synes ret stor. En del af de tilkomne ruder omfattes af virksomheder, der allerede registreredes i 1935, men som ikke taltes med på grund af for ringe størrelse. Blandt de virksomheder, der er opstået siden 1935, findes ingen savværker, de beskæftiger sig alene med møbel- og trævarefremstilling, heraf en del med kunstindustri.

En opgørelse over møbelfremstillingen alene findes fig. 108–109. Kun ganske enkelte ruder er gengangere, og i disse ruder drejer det sig om nye virksomheder, således at de i 1968 eksisterende virksomheder er af nyere dato. Ruderne I-1 (Skodborg), H-2 (Rødding) og R-12 (Sønderborg) indeholder 2 virksomheder, de øvrige 1. Virksomhederne i I-1 (Skodborg), H-2 (Rødding), M-9 (Åbenrå), K-11 (Bjolderup) og N-5 (Haderslev) er alle oprettet i 60'erne, heraf er N-5 en filial af en virksomhed i Birkerød, mens de øvrige er opstået i Sønderjylland. To af de sidste er flyttet til den nuværende lokalisering fra et andet sted inden for landsdelen.

Virksomheder, der fremstiller gaveartikler i træ m. m., er alle oprettet i 60'erne. De er fortrinsvis beliggende i det nordvestlige Sønderjylland jfr. fig. 35, G-3 (Sdr. Hygum), E-7 (Skærbæk) og G-5 (Højrup). I det hele taget ligger en stor del af møbel- og kunsttræindustrien i dette område.

I 1953 og 1957 har en københavnsk virksomhed oprettet henholdsvis en kassefabrik og en krydsfinerfabrik i Q-12 (Dybbøl) og R-12 (Sønderborg). Dette har været stærkt medvirkende til Sønderjyllands relative og absolutte fremgang i træindustrien. Det er karakteri-

21-5
Erhvervstællingen d. 28. Maj 1935.

Skema Nr. 99

Spørgeskemaet

121
Hornbøling Kommune
Solomon Lindberg Amt

1. Virksomhedens Navn og Postadresse, Telf. Nr. <i>Ang. Ho Jørgensen & Sønner p. Nordborg, Alf Leanderg 56</i>	8. Virksomhedens Bruttoomsætning i 1934 eller i det nærmest hermed sammenfaldende Regnskabsaar. <table border="1"> <tr> <td>Salg af Varer af</td> <td>til Indlandet</td> <td>30 000</td> </tr> <tr> <td>egen Tilvirkning</td> <td>Udlandet</td> <td>20 000</td> </tr> <tr> <td colspan="3">Salg af Indkøbte</td> </tr> <tr> <td colspan="3">ikke af Virksomheden forarbejdede Varer</td> </tr> <tr> <td>til Indlandet</td> <td>for egen Regning</td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td>i Agentur, Kommission o. l.</td> <td></td> </tr> <tr> <td>til Udlandet</td> <td>for egen Regning</td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td>i Agentur, Kommission o. l.</td> <td></td> </tr> <tr> <td colspan="3">Bruttoindtægt ved Reparationer og udført Arbejde</td> </tr> <tr> <td colspan="3">Ialt samlet Omsætning...</td> </tr> </table>	Salg af Varer af	til Indlandet	30 000	egen Tilvirkning	Udlandet	20 000	Salg af Indkøbte			ikke af Virksomheden forarbejdede Varer			til Indlandet	for egen Regning			i Agentur, Kommission o. l.		til Udlandet	for egen Regning			i Agentur, Kommission o. l.		Bruttoindtægt ved Reparationer og udført Arbejde			Ialt samlet Omsætning...				
Salg af Varer af	til Indlandet	30 000																															
egen Tilvirkning	Udlandet	20 000																															
Salg af Indkøbte																																	
ikke af Virksomheden forarbejdede Varer																																	
til Indlandet	for egen Regning																																
	i Agentur, Kommission o. l.																																
til Udlandet	for egen Regning																																
	i Agentur, Kommission o. l.																																
Bruttoindtægt ved Reparationer og udført Arbejde																																	
Ialt samlet Omsætning...																																	
2. Virksomhedens Oprettelsesaar. <u>1933</u>	9. Den i Virksomheden anvendte mekaniske Kraft <table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>Antal Kraftmaskiner</th> <th>Effektiv Hestekraft</th> <th>Hvortil bruges Drivkraften?</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Vind</td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>Vand</td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>Damp</td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>Petroleum og andre Brændselsolier</td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>Generatorgas</td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>Elektricitet</td> <td>1</td> <td>1</td> <td><i>Elapparat</i></td> </tr> <tr> <td>Gas</td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table>		Antal Kraftmaskiner	Effektiv Hestekraft	Hvortil bruges Drivkraften?	Vind				Vand				Damp				Petroleum og andre Brændselsolier				Generatorgas				Elektricitet	1	1	<i>Elapparat</i>	Gas			
	Antal Kraftmaskiner	Effektiv Hestekraft	Hvortil bruges Drivkraften?																														
Vind																																	
Vand																																	
Damp																																	
Petroleum og andre Brændselsolier																																	
Generatorgas																																	
Elektricitet	1	1	<i>Elapparat</i>																														
Gas																																	
3. Tilhører Firmaet Enkeltmand, Interessentskab, Kommanditselskab, Aktieselskab, Kommandit-Aktieselskab, Andelselskab, gensidigt Selskab, selvejende Institution, Forening, Stat eller Kommune. <i>Enkeltmand</i>	10. Fremstiller Virksomheden selv Elektricitet? Ja eller nej? <u>nej</u>																																
4. Virksomhedens Art. <i>En god Handel og Fabrikation</i>	11. Virksomhedens Forbrug i sidste Driftsjaar af: (Forbrug til Opvarmning og Belysning af Lokaler opføres ikke). <table border="1"> <tr> <td>Kul, Koks</td> <td>tons</td> </tr> <tr> <td>Brændselsolie</td> <td>kg.</td> </tr> <tr> <td>Gas</td> <td>kbm.</td> </tr> <tr> <td>Elektrisk Strøm</td> <td>1000 kwt.</td> </tr> </table>	Kul, Koks	tons	Brændselsolie	kg.	Gas	kbm.	Elektrisk Strøm	1000 kwt.																								
Kul, Koks	tons																																
Brændselsolie	kg.																																
Gas	kbm.																																
Elektrisk Strøm	1000 kwt.																																
5. Har Virksomheden nogen særlig Specialitet? I bekræftende Fald hvilken? <i>Omhandler til hvide maskiner</i>	12. Automobiler i Virksomheden. <table border="1"> <tr> <td>Antal Lastbiler</td> <td></td> </tr> <tr> <td>• Omnibiler (Rutebiler)</td> <td></td> </tr> <tr> <td>• Person- fortrinsvis til Erhvervsbrug</td> <td></td> </tr> <tr> <td>vogne iøvrigt</td> <td>baade til Erhvervs- og priv. Brug /</td> </tr> </table>	Antal Lastbiler		• Omnibiler (Rutebiler)		• Person- fortrinsvis til Erhvervsbrug		vogne iøvrigt	baade til Erhvervs- og priv. Brug /																								
Antal Lastbiler																																	
• Omnibiler (Rutebiler)																																	
• Person- fortrinsvis til Erhvervsbrug																																	
vogne iøvrigt	baade til Erhvervs- og priv. Brug /																																
6. Har indehaveren andre Erhverv foruden det i nærværende Skema opgivne? I bekræftende Fald hvilke? <i>nej</i>	13. Personalet opføres omstændelig																																
7. Hvis Firmaet omfatter eller beskæftiger flere Virksomheder indenfor Haandværk og Industri, Handel, Pengeomsætning og Samfærdsel, opføres, foruden Firmaets Hovedsæde, Navn, Adresse og Art for hver enkelt Virksomhed baade i Ind- og Udland. <i>Ledsæde: Ellmads Nordborg Fabriksforbindelse: Kortsevej miller, Valløvej, 46 Handelsforbindelse Ang. Ho Jørgensen, Julevej 10 Altona - Koldingvej</i>																																	

Fig. 58. Danfoss 1935, som virksomheden fremtræde ved erhvervstællingen. Virksomheden havde endnu ikke firmanavn og stempel, så Mads Clausen har håndskrevet skemaet. Virksomhedens størrelse taget i betragtning er eksporten overraskende stor. Danfoss 1935, so wie der Betrieb bei der Erwerbszählung aussah. Der Betrieb hatte noch keinen Firmennamen und Stempel, so dass Mads Clausen das ganze Schema mit der Hand geschrieben hat. In Anbetracht der Grösse des Betriebes ist der Export überraschend gross.

stisk, at træindustrien, i modsætning til fodtøj og beklædning, ikke har modtaget tilgang gennem flyttede virksomheder, men at væksten for en del skyldes, at virksomheder uden for landsdelen, og her især fra København, har anlagt filialer. Filialudlægningerne repræsenterer ca. 1/5 af det samlede personel i træindustrien, hvilket er lidt mindre, end de flyttede virksomheder udgør i beklædningsindustrien.

12. Jern- og metalindustri

Omkring 1920 beskæftigedes ca. 200 arbejdere i maskinindustrien (tabel XI) og i 1925 var tallet nogenlunde det samme. Kriseforholdene i 1921 har bevirket en betydelig nedgang i denne industri, men virkningerne heraf er overvundet i 1925. Selv om branchen jern- og metalindustri ved erhvervstællingen i 1925 (fig. 19) er ret uensartet i indhold, ses det, at jern- og metalindustrien, sammenlignet med de øvrige brancher, ikke var dominerende. I tidsrummet fra 1925 til 1935 dalede dens andel i den sønderjyske industri fra 15 til 12 pct. Af fig. 65 fremgår, at krisen i trediveerne har ramt hårdere i Sønderjylland end i det øvrige land, og antallet af beskæftigede går ned under tallet fra 1921.

Fig. 114–115 viser den geografiske fordeling i 1935. Hvis kun de virksomheder, der normalt medtages i produktionsstatistikken medregnes (tabel X), ville følgende ruder ikke blive repræsenterede: H-2 (Rødding), N-5 (Haderslev), F-12 (Tønder) og S-12 (Hørup). Tilbage ville da blive Vojens, Åbenrå og Sønderborg, samt Gråsten. I Vojens, Åbenrå og Sønderborg fandtes der ved genforeningen enkelte maskinfabrikker, af hvilke flere Åbenrå- og Sønderborg-virksomheder har rødder tilbage i 1800-tallet. Den ældste Sønderborg-virksomhed er oprindelig oprettet som jernstøberi. I årene efter genforeningen er der i begge disse byer kommet flere nye fabrikker til, den derværende jern- og metalindustri skyldes således både nye og gamle virksomheder. Haderslev var i 1920 repræsenteret med en maskinfabrik, men den er kun registreret dette ene år, og siden er der ikke kommet maskinindustri til byen.

Sammenholdes jern- og metalindustriens tal fra 1935 til 1938 ser det ud til, at der i de forløbne år er sket en tilbagegang, således at der i tidsrummet fra 1920 til 1938 har været en stagnation i antallet af de beskæftigede. Den sønderjyske jern- og metalindustri udgjorde i 1938 kun 0,6 pct. af hele landets. Talmæssigt afslører produktionsstatistikken for 1938 ikke, at ing. M. Clausen dette år er

med i statistikken. Allerede ved erhvervstællingen i 1935 deltog virksomheden, men havde ikke dengang en størrelse, der berettigede til repræsentation i rudenettet. Siden 1938 er den sønderjyske jern- og metalindustri gået meget betydeligt frem, og en stor del af fremgangen er forårsaget af Danfoss' stærke vækst. I 1968 konkurrerer B & W og Danfoss om at være Danmarks største virksomhed.[38] Virksomheden kommer derved til at udgøre en meget stor andel af den sønderjyske jern- og metalindustri, men det må ikke overses, at virkningerne af fabrikkens eksistens ikke mindst spores i form af knopskydende virksomheder. Også disse medvirker stærkt til at sætte den sønderjyske andel af Danmarks jern- og metalindustri i vejret.

Væksten i den sønderjyske jern- og metalindustri siden 1938 har hele tiden været kraftigere end i resten af Danmark (fig. 59). I den første periode vil væksten naturligt få en meget stejl stigning på grund af det lave udgangspunkt, men efter 1948/49 er der mere basis for at sammenligne kurverne. Fra at have udgjort 0,6 pct. af Danmarks metalindustri i 1938 udgør Sønderjylland i 1965 7,1 pct.

Den geografiske fordeling i 1968 (fig. 114–115) viser, at de stærkeste koncentrationer findes i K-5 (Vojens), R-10 (Havnbjerg) og R-12 (Sønderborg). Heraf er kun R-10 ny. Denne branche viser et betydeligt antal ruder med under 1 pct. af industrien. Størrelsesordenen af disse tal viser, at de i næsten enhver anden branche ville have været repræsenteret i grupperne med mere end 1 pct. Det er bemærkelsesværdigt, at F-12 (Tønder), er kommet op på en så høj procent i betragtning af det ringe tal i 1935 og den samlede branches store fremgang. Omkring F-12 findes et stort antal ruder uden jern- og metalindustri, mens den øvrige landsdel har opnået repræsentation i vid udstrækning.

Ved en nærmere undersøgelse af de tilkomne virksomheder, forekommer et usynligt skel at dele rudenettet ved J i nord-sydlig retning. Mens en meget stor del af virksomhederne på østsiden viser afhængighed af hinanden f. eks. ved knopskydning, synes der ikke at være nogen større forbindelse mellem jern- og metalvirksomhederne på vestkysten. De er opstået af forskellige årsager, uafhængige af hinanden.

F-12 (Tønder) omfatter 4 virksomheder, alle opstået efter 1959. To af virksomhederne er filialer af virksomheder uden for landsdelen, og to er opstået i ruden på lokalt initiativ. I-8 (Agerskov) indeholder en enkelt fabrik, der er begyndt som smedie i det forrige århundrede, men som ved produktionen af plove, bl. a. en grøbleplov

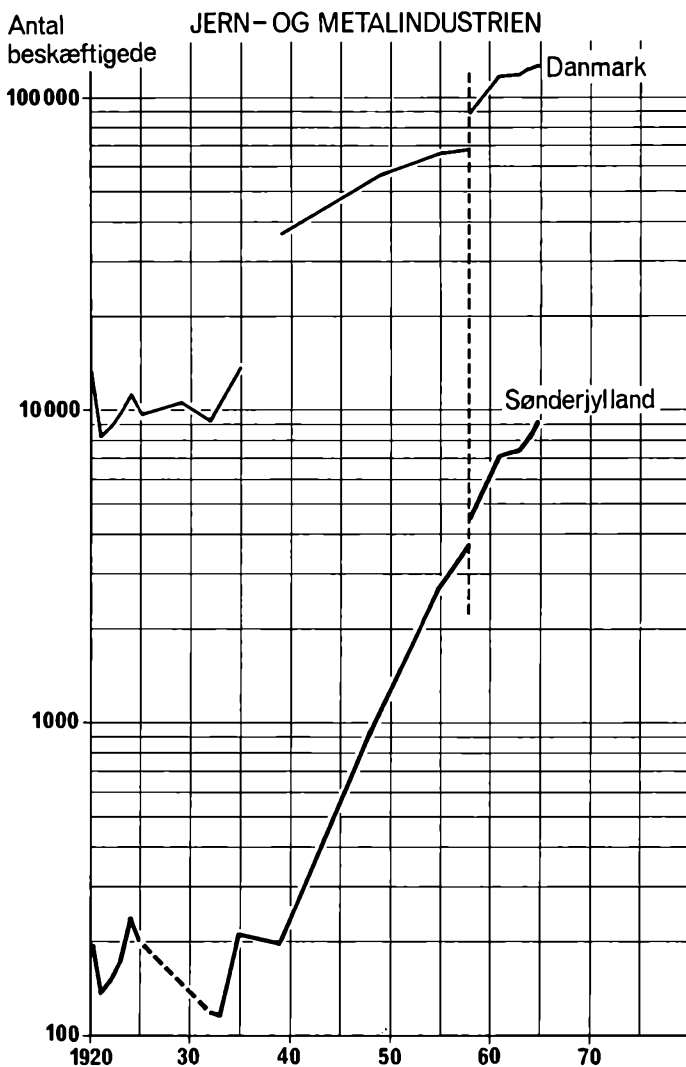

Fig. 59. Jern- og metalindustrien i Danmark 1938-1965 og i Sønderjylland 1920-1965. Desuden jernstøberier og maskinfabrikker i Danmark 1920-1935. Før 1958: antal arbejdere. Efter 1958: samlede personel. – Kilde: Produktionsstatistikken.

Die Eisen- und Metallwarenindustrie in Dänemark 1938-1965 und in Südjülland 1920-1965. Ausserdem die Eisengiessereien und die Maschinenfabriken in Dänemark 1920-1935. Vor 1958: die Anzahl der Arbeiter. Nach 1958: das gesamte Personal. – Quellenangabe. Die Produktionsstatistik.

til landvindingsarbejder i marsken,[39] har hævet beskæftigelses-tallet. H-4 (Gram) rummer bl. a. en osteformfabrik, startet af en mejeribestyrer i 1953, da han ønskede at forbedre processen ved oste-

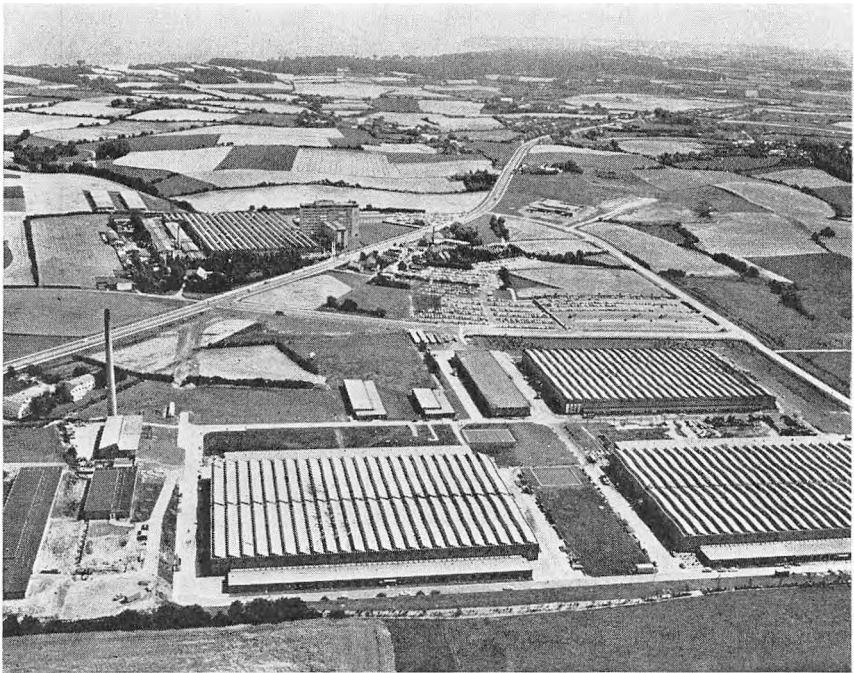

Fig. 60. Danfoss 1970. Fabrikken beskæftiger ca. $\frac{1}{3}$ af de ansatte i den sønderjyske industri og er Danmarks næststørste virksomhed. At jern- og metalindustrien fremtræder så veludviklet i landsdelen, må for en stor del tilskrives Danfoss. Foto: Gerd Nielsen.

Danfoss 1970. Die Fabrik beschäftigt ungefähr $\frac{1}{3}$ der Angestellten in der südjütländischen Industrie und ist der zweitgrößte Betrieb in Dänemark. Dass die Eisen- und Metallwarenindustrie so gut entwickelt hervortritt in diesem Gebiet muss zu einem grossen Teil Danfoss zugeschrieben werden. Photo: Gerd Nielsen.

fremstilling.[40] Hovedparten af de beskæftigede i H-6 (Toftlund) arbejder på en tilflyttet fabrik fra Lyngby. Virksomheden overtog en nybygget fabriksbygning efter en krakket virksomhed, der havde fremstillet traktorførerhuse. En tidligere medarbejder ved denne fabrik har selv fortsat en produktion af traktorførerhuse inden for ruden, men i mindre målestok. H-2 (Rødning) indeholder bl. a. en virksomhed, der fremstiller mælkekøletanke, efter tidligere især at have været karosserifabrik. [41]

Et iøjnefaldende træk ved en del af de nævnte virksomheders produktion – et træk, der også genfindes hos fabrikkerne på østkysten – er, at så mange af branchens fabrikker fremstiller redskaber til landbruget. Det tidligere hovederhverv sætter sig spor i maskinproduktionen ved fremstillingen af plove, traktorførerhuse, osteforme, gårdkøletanke, selvbindere og andre landbrugsmaskiner.

Fig. 61. C. Lachenmeier er en af de mange maskinfabrikker i Sønderborg-området. Virksomheden ligger på industriarealet, der grænser op til Ulkehøl sogn. De fleste af virksomhederne er oprettet eller udvidet i begyndelsen af 60'erne.

C. Lachenmeier ist eine der vielen Maschinenfabriken im Raum Sønderborg. Der Betrieb liegt im Industriegebiet, das an die Ulkehøler Gemeinde angrenzt. Die meisten Betriebe sind am Anfang der sechziger Jahre errichtet oder erweitert.

Også teglværksindustrien har sat sig spor i visse maskinfabrikker, f. eks. fremstiller den ene maskinfabrik i P-13 (Broager) materiel til teglværker.

Enkelte træk af sammenhængen mellem virksomhederne på østkysten skal fremhæves. Indtil 1946 var Brødrene Gram i Vojens den største maskinfabrik i Sønderjylland. I 20'erne var enkelte fabrikker af samme størrelsesorden, men i løbet af trediverne voksede de andre fabrikker ikke tilsvarende. Mads Clausen var ansat hos Brødrene Gram, der fremstiller køleteknik, før han begyndte for sig selv, og en maskinfabrik i Haderslev er oprettet af en søn af den ene af grundlæggerne i Vojens. Sønnen var først ansat på Vojensfabrikken i nogle år.

Før Danfoss havde nået en størrelse, hvor virksomheden kunne være inspirator, er impulserne især udgået fra Brødrene Gram. Selve Danfoss' fremvækst skete i samarbejde med Brdr. Müller i Vollerup, der havde startet maskinfremstilling i 1932. Denne virksomhed beskæftiger i dag ca. 90. Blandt de tidligere ansatte på Danfoss, der selv har startet en virksomhed, kan nævnes J. Freudendahl i Sønderborg, der fremstiller landbrugsmaskiner, samt to unge fa-

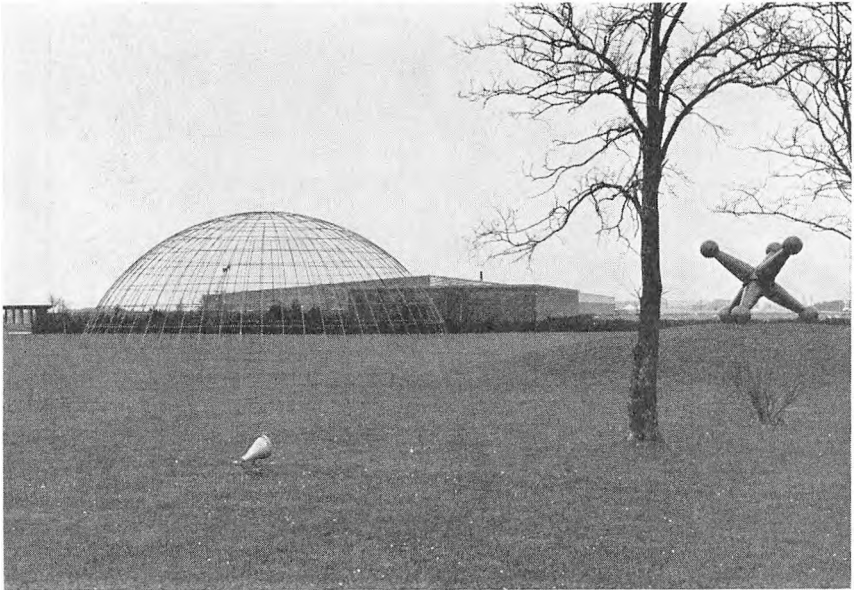

Fig. 62. system abstracta a/s i Tønder. Siden 1958 har Tønder fået en betydelig jern- og metalindustri. To af virksomhederne, Ribe Jernstøberi og system abstracta, er filialer af virksomheder uden for Sønderjylland. Foto: Vestergaard.

«system abstracta a/s» in Tønder. Seit 1958 hat Tønder eine bedeutende Eisen- und Metallwareindustrie bekommen. Zwei Betriebe, Ribe Jernstøberi und «system abstracta», sind Filialen von Betrieben ausserhalb Südjütlands. Photo: Vestergaard.

brikanter, J. Dalvig og U. Nielsen,[42] der fabrikkerer værktøj og bl. a. leverer til Danfoss. Sidstnævnte virksomhed, Danish Carbide Tools A/S, ligger i Oksbøl (Q-10). JF-fabrikken oprettedes allerede i 1951 og har nu ca. 700 ansatte. Maskinfabrikken Cormall i Dybbøl er oprettet i 1961 af en tidligere medarbejder på JF-fabrikken, der således nu også er med til at præge udviklingen.

Danfoss har desuden anlagt en filial i K-12 (Tinglev), der fremstiller fjedre, og således bidraget til en udjævning af den geografiske fordeling. Næsten ingen af de virksomheder, der er influeret af Danfoss på den ene eller anden måde, har lokaliseret sig i fabrikkens umiddelbare nærhed, og heller ikke andre brancher har følt sig tiltrukket af beliggenheden. Fra Danfoss' side kunne man ønske sig industrier, der beskæftigede kvindelig arbejdskraft, i nærheden, idet kun ca. 1/4 af de ansatte er kvinder, og Nordals ikke byder på mange andre erhvervsmuligheder for den kvindelige arbejdskraft.

Som tidligere omtalt findes de største koncentrationer i jern- og metalindustrien i ruderne K-5 (Vojens), R-10 (Havnbjerg) og R-12

Fig. 63. Initialerne står for Rødning Karosserifabrik, men hovedparten af fremstillingen omfatter gårdkøletanke og varer i rustfrit stål. Flere af de sønderjyske maskinfabrikkers produktion har relation til landbruget.

Die Initialen bedeuten »Rødning Karosserifabrik«, der Hauptteil der Herstellung umfasst jedoch Kühltanks für Höfe und Waren aus rostfreiem Stahl. Die Produktion mehrerer südjütländischer Maschinenfabriken haben Relation zur Landwirtschaft.

(Sønderborg). I de to første ruder er der kun en enkelt virksomhed. I alt er der talt 61 virksomheder i denne branche, og hvis disse fordeles på ruder, vil i alt 21 af virksomhederne være placeret i R-12 (Sønderborg) og Q-12 (Dybbøl). Sønderborgområdet har således 1/3 af virksomhederne i jern- og metalindustrien. Heraf er flere leverandører til Danfoss, men deres oprettelse er dog ikke direkte forårsaget heraf.

Sønderborgområdet synes at udgøre et større sammenhængende industriområde med hensyn til jern- og metalindustrien, men uden Danfoss havde denne udvikling næppe haft et sådant omfang. Nok fandtes der enkelte maskinfabrikker ved genforeningen, men det er først i løbet af 40'erne og efter krigen, at den store opblomstring

er sket. Ud fra lidt andre kriterier betragtes Sønderborg-Havnbjerg i K. Antonsens disputats som et af landets 11 industri-distrikter.[43]

Om den øvrige jern- og metalindustri i den østlige del af Sønderjylland skal kort nævnes, at hovedparten af de beskæftigede i N-5 (Haderslev) stammer fra udefra kommende virksomheder, bl. a. en filial af et Birkerødfirma og en flyttet københavnsk fabrik. Virksomheden i L-9 (Røde kro) er i 1968 flyttet fra M-9 (Åbenrå).

Den sønderjyske industri har en ensidig sammensætning, idet mere end 50 pct. af de industrielt beskæftigede arbejder i jern- og metalindustrien. To ruder, R-10 (Havnbjerg) og R-12 (Sønderborg), indeholder halvdelen af landsdelens industri. På grund af disse faktorer er det opgivet at udregne lokaliseringskoefficienter og lokaliseringsindeks, idet jern- og metalindustrien med dens placering i de to meget østlige kvadrater helt vil overskygge alle beregninger. Den geografiske fordeling er alene placeret på ruder med deres absolutte tal, ud fra den betragtning at det ofte meget spinkle talmateriale ville blive mest anskueligt præsenteret på denne måde.

13. Den industrielle udvikling i Sønderjylland 1958/59–1967/68, illustreret ud fra virksomhedernes strømforbrug

Den industrielle udvikling er i de foregående afsnit af kapitlet hovedsageligt illustreret ud fra bevægelser i antallet af beskæftigede i industrien. I visse tilfælde har det været forbundet med vanskeligheder at fremskaffe talmaterialet, idet de nyeste oplysninger om industribeskæftigelsen – af diskretionshensyn over for de pågældende virksomheder – ikke kan frigives i de nødvendige detaljer af Danmarks Statistik. Et sådant diskretionshensyn eksisterer ikke m.h.t. oplysninger om virksomhedernes strømforbrug, da man ved henvendelse til diverse elselskaber kan få oplyst enkeltvirksomheders strømforbrug i de seneste år.

Af G. Törnqvists[44] opstillede omkostningskalkule for virksomheder fremgår, at fabrikkerne i gennemsnit anvender ca. 3 pct. af deres udgifter til el, mens arbejdslønnen udgør ca. 24 pct. af budgettet. På trods af den ringe procentvise udgift til el skal virksomhedernes strømforbrug analyseres nærmere. Hensigten hermed er at bekræfte eller afkræfte de tendenser i den industrielle udvikling, som tidligere er beskrevet alene ud fra oplysninger om beskæftigelsen, og desuden at forsøge, om man ad denne vej kunne finde en ny metode til at registrere industriel udvikling.

Som nævnt side 59 fører elselskaberne ikke regnskaber på en ensartet måde. Dette bevirker, at det kan være vanskeligt at skaffe det statistiske materiale i samme tidsrum for alle selskaberne. Oplysninger for det senest afsluttede regnskabsår er lettest tilgængelige.

Efter at oplysningerne om strømforbruget var indsamlet, blev de år med størst dækningsgrad behandlet: 1958/59, 1961/62 og 1967/68. Tallene for 1967/68 er de fuldstændigste. Åbenrå kommune mangler i 1961/62, men i stedet er anvendt tallene for 1960/61. THOE og HNES mangler for 1958/59 og er ikke erstattet. For Åbenrå og Tønder kommune gælder, at tallene for 1958/59 og 1961/62 (1960/61) er taget fra de trykte årsberetninger, idet de ældre regnskaber findes på kæmnerkontoret, hvorfra de kun vanskeligt kan fremdrages. Åbenrå kommune offentliggjorde i de trykte beretninger 1953–1960 kun forbrugere med over 50.000 kWh. Det samme gælder for Tønder kommune indtil 1960; herefter offentliggøres forbrugere over 100.000 kWh. Af denne årsag bliver de to kommuners tal en smule for lave. De øvrige andelsselskabers oplysninger har ingen principielle fejl, selv om strømforbruget for en enkelt virksomhed kan mangle et enkelt år.

I undersøgelsen over strømforbruget deltager de samme virksomheder, som behandlede tidligere. Blot er undersøgelsen ikke helt så fuldstændig, idet visse virksomheder er »smuttet« i grænseområderne mellem selskaberne, mens andre har haft et så beskedent strømforbrug, at elselskaberne fandt det for ringe at nævne.

For elundersøgelsen 1967/68 gælder, at der deltager 179 virksomheder med 16.393 ansatte, udregnet efter 1968-tællingen, hvilket er 66 pct. af virksomhederne og 91 pct. af de ansatte. Branchemæssigt fordeler tallene sig således:

Tabel XVI. Strømforbrugende virksomheder i pct. af 1968-tællingen.

Branche	Ant. ansatte	Ans. i pct. af 68-tællingen
Nærings- og nydelsesmiddelindustri.....	1960	92,9
Tekstilindustri.....	1016	95,0
Fodtøj og beklædning.....	1563	93,6
Træ- og møbelindustri.....	1168	80,0
Papir og grafisk industri.....	561	78,1
Læder, gummi, kemisk industri.....	162	76,1
Sten, ler- og glasindustri.....	530	79,2
Jern- og metalindustri.....	8894	93,7
Transportmiddelindustri.....	431	88,9
Anden industri.....	108	67,1

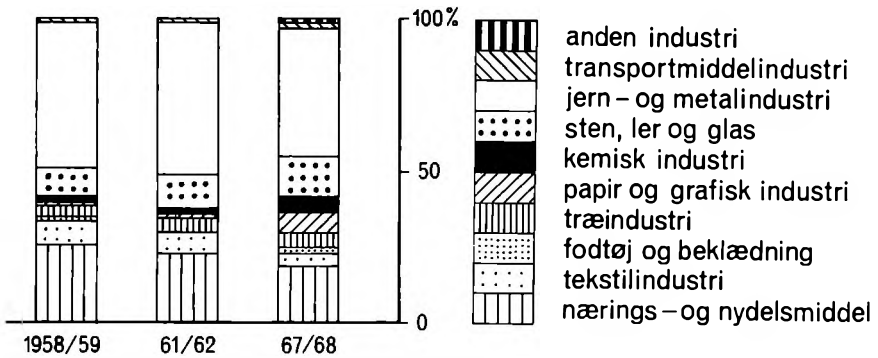

Fig. 64. Den sønderjyske industris strømforbrug fordelt på industribrancher for årene 1958/59–1967/68. Også med hensyn til strømforbrug har jern- og metalindustrien en dominerende stilling.

Der Stromverbrauch der südjütländischen Industrie verteilt auf die Industriebranchen in den Jahren 1958/59–1967/68. Auch was den Stromverbrauch angeht, hat die Eisen- und Metallwarenindustrie eine dominierende Stellung.

De tilsvarende tal kan ikke udregnes for årene 1958/59 og 1961/62.

Ligesom der findes mere eller mindre arbejdskraftkrævende virksomheder, findes der virksomheder med større eller mindre strømforbrug. Kemisk industri går f. eks. traditionelt for at have få, men højt kvalificerede medarbejdere og har ofte et ret stort strømforbrug. Tørrerier har et stort strømforbrug, mens slagterier både har et stort elforbrug og mange ansatte, i det sidste tilfælde er de to faktorer formodentlig direkte proportionale. Modsat har fodtøjs- og beklædningsindustri mange ansatte, men et relativt lille strømforbrug i forhold hertil.

De branchegrupper, industrien er opdelt i, indeholder ikke altid virksomheder med ensartet strømforbrug, en faktor, der må tages hensyn til ved generaliseringer af brancherne. Denne principielle betragtning, ligesom enkelte af de foregående, gælder også, når det drejer sig om industri ud fra oplysninger om antal ansatte, men nævnes alligevel for at lette anskuelserne fra den nye synsvinkel (industriudvikling på basis af strømforbrug).

Fig. 64 viser den sønderjyske industris elforbrug fordelt på brancher i tiåret 1958/59–1967/68. Talmaterialet bringes i tabel XVII.

Sammenholdes fig. 64 med fig. 19 ses, at jern- og metalindustrien også m.h.t. elforbrug er stærkt dominerende. I 1958/59 optager jern- og metalindustrien 48 pct. af den sønderjyske industri. I de tre næste år har industrien forbedret sin andel svagt, så den udgør 50 pct. af den samlede industri, men herefter går den forholdsmæs-

Tabel XVII. Den sønderjyske industris elforbrug 1958/59–1967/68. De industrielle branchers fordeling i procent på henholdsvis elforbrug og industrielt beskæftigede.

Branche	1958/59		1961/62		1967/68	
	el	ant. ans.	el	ant. ans.	el	ant. ans.
Nærings- og nydelsesm.ind.	25,7	14,5	22,9	12,7	19,1	11,7
Tekstilindustri	8,3	11,5	7,1	8,6	3,8	5,9
Fodtøjs- og beklædn.ind.	0,5	6,4	0,4	5,2	2,3	9,3
Træindustri	4,5	6,9	5,3	6,3	5,4	8,1
Papir og grafisk industri	0,6	3,2	0,6	3,2	6,6	4,0
Kemisk industri	2,5	1,6	2,2	1,4	4,5	1,2
Sten, ler- og glasindustri	8,6	7,9	10,8	5,6	13,4	3,7
Jern- og metalindustri	48,1	43,7	50,0	53,6	42,1	52,8
Transportindustri	1,4	3,6	1,3	2,8	1,8	2,7
Anden industri	0,0	0,6	0,1	0,6	0,6	0,9

sige andel ret kraftigt tilbage således, at jern- og metalindustrien i 1967/68 kun er ca. 42 pct.

Den næststørste industri er nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Branchens andel af den samlede industri falder i perioden fra 25 pct. til 19 pct., men på trods heraf er branchen vedvarende den næststørste i landsdelen. Ingen af de øvrige industrier indtager nogen dominerende stilling i 1958. Tekstilindustrien falder i betydning i de ni år, idet den går fra 8 pct. til 4 pct. I samme tidsrum vokser sten-, ler- og glasindustrien fra 8 pct. til 13 pct. Med den side 106 beskrevne tunnelovn in mente kan sluttes, at det relativt kraftigt forøgede strømforbrug i denne branche skyldes indførelsen af denne.

Fodtøjs- og beklædningsindustri er gået små 2 pct. frem fra 1958 til 1967. Branchens ringe strømforbrug taget i betragtning, dækker denne lille forbedring over betydelig aktivitet i landsdelen. Papir- og grafisk industri har fra næsten ingenting nået en andel på 7 pct. Fremgangen skyldes fortrinsvis anlæggelsen af en meget strømkrævende emballagefabrik ved Tønder. De resterende industrier: træindustri, kemisk industri, transportmiddelindustri og anden industri har ikke ændret deres andele væsentligt og skal ikke behandles særskilt.

Fig. 127–129 viser den geografiske fordeling af industriens strømforbrug i årene 1958/59, 1961/62 og 1967/68. Talmaterialet bringes i tabel XVIII. Udviklingen har kun i ringe grad inddraget flere ruder, men strømforbrugets indbyrdes fordeling er ændret

Tabel XVIII. Den sønderjyske industris strømforbrug i kWh
for årene 1958/59, 1961/62 og 1967/68.

Rude	1958/59	1961/62	1967/68
I-1 Skodborg	210	13 460	83 860
H-2 Rødding	124 340	784 980	1 058 275
K-3 Sommersted	–	19 300	178 300
N-3 Christiansfeld	–	179 700	797 830
O-3 Fjelstrup	–	6 250	279 920
H-4 Gram	0	565 548	2 459 135
N-4 Bjerning	–	68 650	64 320
G-5 Arnum	166 971	289 443	302 570
K-5 Vojens	1 151 139	3 352 838	5 922 573
L-5 Hammelev, Styding	33 897	48 671	47 780
M-5 Haderslev	696 979	842 881	1 210 406
N-5 Haderslev	2 107 408	2 315 142	3 567 252
H-6 Toftlund	7 500	55 726	227 060
J-6 Bevtøft	19 238	82 248	51 650
L-6 Vedsted	–	308 660	314 760
H-7 Rurup	81 700	539 100	1 156 110
E-7 Skærbæk	230 830	528 466	1 125 197
B-8 Havneby	0	0	33 097
I-8 Agerskov	5 437	28 250	74 695
E-9 Bredebø	0	20 640	465 262
G-9 Løgumkloster	0	3 500	465 643
L-9 Rødekro	194 764	235 910	1 402 021
M-9 Åbenrå	742 000	1 142 734	2 031 235
F-10 Løgumkloster landsogn ...	0	0	253 560
M-10 Åbenrå	724 000	1 081 000	3 321 140
Q-10 Oksbøl m.v.	0	0	31 000
R-10 Havnbjerg	11 597 000	17 225 000	28 258 000
D-11 Ny Frederikskog	406 861	569 627	595 194
F-11 Abild	0	3 174	12 490
K-11 Bolderslev	304 000	295 000	299 000
M-11 Sdr. Hostrup	80 000	137 000	120 000
F-12 Tønder	230 000	289 000	7 285 000
I-12 Bylderup-Bov	191 826	194 566	423 060
K-12 Tinglev	0	25 000	193 000
O-12 Gråsten-Egernsund	1 816 000	3 042 000	4 319 000
P-12 Nybøl	1 721 000	3 117 000	9 159 000
Q-12 Dybbøl	0	30 000	363 000
R-12 Vollerup	5 005 000	7 112 000	13 102 000
S-12 Kirkehørup	0	8 000	93 000
J-13 Eggebæk	0	0	48 520
M-13 Holbøl	27 000	23 000	163 000
P-13 Broager	210 000	287 000	395 000
I alt	27 947 100	44 993 464	92 329 915

– uoplyst.

noget. Ruderne Havnbjerg (R-10) og Sønderborg (R-12) har i de tre gennemgåede år det største kraftforbrug (mere end 10 pct.), og ingen andre ruder avancerer hertil. Sammenhængende felter findes i 1958 ved Haderslev (M-N-5), Åbenrå (M-9-10) og omkring Gråsten og Egersund (P-13 og O-P-12), alle med et strømforbrug mellem 1 og 10 pct. Tyngdepunktet for strømforbruget ligger tydeligt i det østlige Sønderjylland, hvor købstæderne, Egersundområdet og Havnbjerg træder frem.

Kortet over 1961/62-forbruget viser en lidt ændret geografisk fordeling. Den vestlige halvdel af Sønderjylland anvender nu en større andel af elektriciteten. Rødding (H-2), Gram (H-4) og Toftlund (H-6) indeholder mellem 1 og 2,5 pct. af det industrielle strømforbrug, mod under 1/2 pct. tre år tidligere. Vojens (K-5) er gået procentvis frem til mellem 5 og 10 pct., og Haderslevs andel er uforandret. Tilbagegang har Åbenrå og den sydlige del af teglværksområdet haft.

Året 1967/68 viser igen en svagt ændret fordeling, mere forholdsmæssigt end geografisk. Mest bemærkelsesværdig er Tønders (F-12) fremgang fra en ringe repræsentation til et forbrug på 5–10 pct. Fremgangen er betinget af flere nye virksomheder, opstået i byen efter 1961, her iblandt Skandinavisk Emballagefabrik, hvis strømforbrug alene udgør 25 pct. af Tønder kommunes elforbrug for 1967/68. Ruderne Gram (H-4) og Rødebro (L-9) er desuden gået procentvis frem i strømforbrug. Rødebro's fremgang skyldes delvis, at virksomheder beliggende i Åbenrå ikke har haft udvidelsesmuligheder inden for kommunen, hvorfor de har anlagt filialer i Rødebro.

Reduceret forholdsmæssig betydning har Højer (D-11), Haderslev (N-5) og Gråsten (O-12), selv om ingen af de pågældende ruder har nogen reel tilbagegang. Haderslevs vanskelighed ved at opretholde sin andel af strømforbruget skyldes, at byens industri især udgøres af virksomheder med et lille strømforbrug (konfektionsindustri). Disse virksomheders ekspansion vil ikke give store udslag i kraftforbruget.

Strømforbrugets geografiske fordeling i årene 1958 til 1967 viser en forholdsmæssig forskydning mod de vestlige egne. Havnbjerg med Danfoss og Sønderborg opretholder sin store andel af det samlede forbrug i perioden, men i vest har Tønder opnået en bemærkelsesværdig part af elforbruget. Købstæderne Åbenrå og Haderslev er begge gået procentvis tilbage, og det samme er sket for Gråsten-Egersundområdet. Ruderne Bredebro (E-4), Løgumkloster (G-9),

Tabel XIX. De sønderjyske elselskabers strømsalg i 1000 kWh.

		1958/59	1961/62	1967/68
Haderslev kommune	Salg til forbrugere	14 360	20 362	35 320
	heraf til industri	2 804	3 158	4 809
	Industrisalg i pct.	19,5	15,5	13,6
Åbenrå kommune	Salg til forbrugere	14 501	16 850 ²	32 872
	heraf til industri	941	1 248 ¹	2 778
	Industrisalg i pct.	6,5	7,4	8,4
Sønderborg kommune	Salg til forbrugere	17 200	25 730	48 118
	heraf til industri	4 122	5 881	6 663
	Industrisalg i pct.	24,0	22,9	13,8
Tønder kommune	Salg til forbrugere	5 718	8 361	21 585
	heraf til industri	194	152 ¹	7 285
	Industrisalg i pct.	3,4	1,8	33,8
EASV	Salg til forbrugere	36 068	55 000	97 864
	heraf til industri	996	1 711	3 570
	Industrisalg i pct.	2,8	3,1	3,6
MSE	Salg til forbrugere	29 106	47 324	88 699
	heraf til industri	1 618	5 849	12 396
	Industrisalg i pct.	5,6	12,4	14,0
SÅAE	Salg til forbrugere	75 691	110 434	190 683
	heraf til industri	17 235	26 339	48 331
	Industrisalg i pct.	22,8	23,9	25,3
HNES & THOE	Salg til forbrugere	21 200	28 658	45 305
	heraf til industri	uopl.	582	1 635
	Industrisalg i pct.	*	2,0	3,6

¹ Tallet for lille.

² Tal for året 1960/61.

Christiansfeld (N-3) og Padborg (L-14) er så småt begyndt at være repræsenteret med mere en 1/2 pct. af kraftforbruget, men ud fra det sidste kort alene kan ikke sluttes, hvorvidt tendenserne er vedvarende. For Løgumkloster gælder, at kraftforbruget næsten alene udgøres af en nyoprettet tørreindustri.

Tabel XIX viser de sønderjyske elselskabers salg til egne forbrugere og industriens procentvise andel af salget de udvalgte år. En del af tendenserne i den geografiske fordeling belyses nærmere i denne tabel. Som nævnt side 60, bevirker udvidelser af Åbenrås og Sønderborgs industri ofte tilvækst i de tilgrænsende elselskabers salg i stedet for i kommunens, idet kommunerne dækker et næsten udbygget område. Sønderborg kommunes industrielle elforbrug ses i

tabel XIX at være gået procentvis meget kraftigt tilbage. Reelt er der tale om en mindre fremgang. Tilsvarende er SÅAE gået procentvis en smule frem, mens der reelt næsten er tale om en fordobling. Det erindres, at rude R-12 (Sønderborg) ikke viste nogen ændringer i fig. 127–129. Forklaringen på forskydningerne i Sønderborgområdet elselskaber er, at en del af de stærkt strømkrævende virksomheder i Sønderborg er flyttet til Ulkebøl, Sønderborgs industrielle ekspansionsområde. Virksomhederne har dermed skiftet strømleverandør, selv om de er blevet inden for samme rude. Flere nyoprettede virksomheder ved Sønderborg er anlagt i Ulkebøl (R-12), d.v.s. med SÅAE som strømleverandør.

Foruden Sønderborg kommune viser kun Haderslev kommune procentvis tilbagegang i industriens elforbrug. Haderslev kommunes tilbagegang er sket jævnt over hele tiåret modsat Sønderborg, hvor ændringen især skete mellem 1962 og 1968. Årsagen til Haderslevs tilbagegang er delvis, at de senere års nytilkomne virksomheder endnu ikke i 1967/68 har formået at sætte deres præg på strømforbruget.

Tønder kommune viser størst fremgang af samtlige elselskaber. Som før nævnt tegner Skandinavisk Emballagefabrik sig for hovedparten af fremgangen, men også de øvrige nytilkomne industrier i Tønder er medvirkende til at markere denne. MSE's procentvise stigning af salg til industrien skyldes delvis ekspansionen i Rødekro, men desuden leverer selskabet strøm til Rødding, Gram og Toftlund, der alle i de sidste ti år har haft en industriel vækst. I de resterende elselskaber er der ikke sket større forskydninger i industriens forbrug.

Industriens andel af hele det sønderjyske strømforbrug ses af det nedenstående skema:

Tabel XX. Industriens andel af strømforbruget i Sønderjylland.

År	Mill. kWh solgt i Sdj.	Heraf ind. forbrug
		pct.
1958/59	240	11,6
1961/62	358	12,6
1967/68	622	14,8

Det ses, at industrien i de sidste ti år aftager en stadig større procent af det samlede elforbrug på trods af, at det samlede forbrug

næsten er tredoblet. Tallene kan tyde på, at industrien får stadig større betydning som erhverv i landsdelen.

Til slut skal den elmæssige udvikling af industribranchernes forskydninger 1958–1967 sammenholdes med de tilsvarende for antal beskæftigede i industrien, tabel XVII. For brancherne næringsmiddelindustri, tekstilindustri, fodtøjs- og beklædningsindustri, papir- og grafisk industri, jern- og metalindustri er tendenserne fuldstændig analoge. Afvigelser findes i brancherne træindustri, kemisk industri, sten-, ler- og glasindustri samt transportmiddelindustri. For sten-, ler- og glasindustriens vedkommende kan de afvigende tendenser næsten sikkert forklares ud fra fremkomsten af tunnelovnen i 1958. Den strømkrævende ovn virkede rationaliserende m. h. t. arbejdskraft, hvorfor et forøget strømforbrug naturligt ledsagedes af reduktion af arbejdskraften. For de øvrige brancher med afvigende udvikling i elmæssig og beskæftigelsesmæssig henseende kan der ikke gives en tilsvarende forklaring. Afvigelserne er her kun ganske små, og kun træindustrien har virkelig beskæftigelsesmæssig betydning.

Den industrielle udvikling synes at kunne forklares næsten lige så dækkende ud fra strømforbruget, som ud fra oplysninger om industriens beskæftigede. Også eltallene viser, at jern- og metalindustrien har været i relativ stigning indtil 1961, hvorefter den største ekspansion overtages af de øvrige industrier.

Strømtallene er ikke interessante på samme måde som arbejdskraftens tal, idet de ikke kan gøres til genstand for beregninger om arbejdskraftens lokalisering, pendling etc., men til beskrivelse af industriens geografiske udvikling og branchernes indbyrdes forskydninger forekommer materialet velegnet. I tilfældet med sten-, ler- og glasindustrien gav elektricitetstallene grundigere forklaring, end der kunne gives alene ud fra beskæftigelsestallene. En kombination af begge metoder var her den mest frugtbare.

KAPITEL 5

KØBSTÆDERNES INDUSTRI, DENS BRANCHEMÆSSIGE FORDELING OG INDUSTRIENS BELIGGENHED

1. Industriens størrelse og branchemæssige fordeling

Ved genforeningen havde købstæderne nogen industri, men både antallet af virksomheder og arbejdere var yderst beskedne størrelser, jfr. fig. 65. I købstæderne eksisterede dog enkelte virksomheder, der ikke registreredes af produktionsstatistikken, hvorfor tallene er en smule for lave.

I 1920 havde Åbenrå flest industriarbejdere, ialt 151, men siden har Sønderborg tydeligvis været den førende sønderjyske industriby med hensyn til beskæftigede i industrien. I 1968 havde Sønderborg næsten 3000 ansatte. Tønder har i hele perioden ligget betydeligt under de øvrige købstæder i industriel henseende, dog har stigningstakten i Tønder siden 1958 ligget over Åbenrås, Haderslevs og Sønderborgs. Industrietællingen i 1968 viser derfor ikke den store forskel på Tønders industri i forhold til de øvrige byer, som årene før 1958 har angivet. Haderslev og Åbenrå har indtaget en mellemstilling som næststørste eller næstmindste industriby. Siden 1948 har de skiftedes til at have størst industripersonale. Sættes de industrielt beskæftigede i relation til købstædernes størrelse, må det dog siges, at Åbenrå er mere præget af industrien end Haderslev.

Fig. 65 viser for 1935, at Haderslev har færre industriarbejdere end Sønderborg, men der er god grund til at antage, at kurven for dette år er fejlagtig. Ruderne N-5 (Haderslev) og R-12 (Sønderborg) på fig. 96-97 viser, at det samlede personel er større i Haderslev end i Sønderborg. Det modstridende resultat er formodentlig fremkommet ved, at produktionsstatistikken altid har vist Haderslevs arbejdsantal noget for lavt, blandt andet fordi tobaksfabrikkens tal ikke medtages i produktionsstatistikken. Omkring 1935 nærmer de to byers arbejdsantal sig hinanden, på grund af Sønderborgs tilbagegang og Haderslevs relativt store fremgang i begyndelsen af 30'erne. Haderslev må formodes at have flest arbejdere i industrien omkring 1935, hvorpå Sønderborg hurtigt igen indtager den stilling i sønderjysk industri, byen allerede havde i 20'erne.

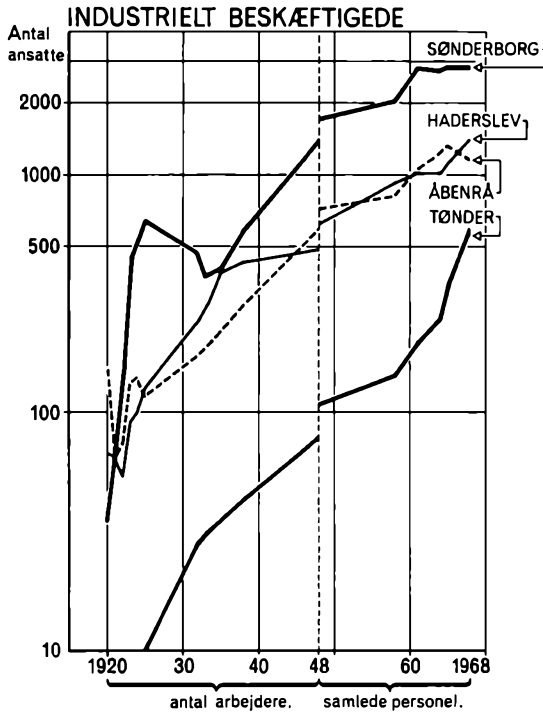

Fig. 65. De industrielt beskæftigede i sønderjyske købstæder 1920-1968. Sønderborg har været den førende industriby i hele perioden. Når Haderslev og Sønderborg i 1935 har lige mange beskæftigede, skyldes det, at krisen i 30'erne ramte den sønderborgske tekstilindustri hårdt, mens Haderslevs industri ikke påvirkedes tilsvarende.

Kilde: Produktionsstatistikken og 1968-tællingen.

Die gewerblich beschäftigten in den südjütländischen Provinzstädten 1920-1968. Sønderborg ist in der ganzen Zeitspanne die führende Industriestadt gewesen. Wenn Haderslev und Sønderborg 1935 die gleiche Anzahl Arbeiter hatte, hängt das damit zusammen, dass die Krise 1930 die sønderborgsche Textilindustrie härter traf, als es für die Industrie in Haderslev der Fall war.

Bortset fra begyndelsen af 20'erne, hvor Haderslev og Åbenrå gik noget tilbage i arbejdstal, har industripersonalet i disse to byer siden 1925 været i uafbrudt fremgang. Åbenrå går dog ene af købstæderne tilbage fra 1965 til 1968. Årsagen kan være den tidligere under elektricitet nævnte faktor, at Åbenrå kommune næsten er udbygget, hvorfor virksomheders ekspansion ofte betyder fraflytning fra kommunen, mens tilgang af nye virksomheder mest vil ske i det små. Det samme gælder for Sønderborg kommune, hvor tallet for industribeskæftigede siden 1961 er så godt som uforandret. Både Haderslev og Tønder kommune har derimod ledige industriarealer

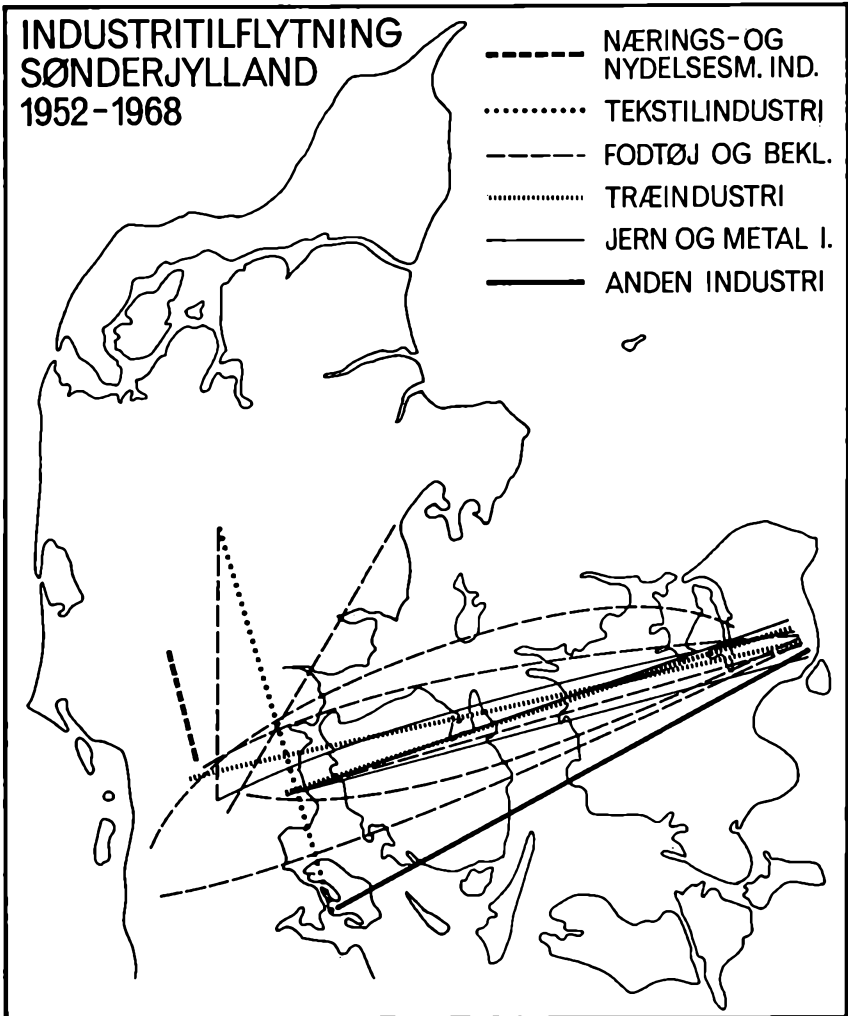

Fig. 66. Virksomheder flyttet til Sønderjylland 1952-1968. Hovedparten af de tilflyttede virksomheder kommer fra Københavnsområdet. Hver streg = 1 virksomhed. Fodtøjs- og beklædningsindustrien dominerer billedet.

Betriebe die von 1952 bis 1968 nach Südjülland umgesiedelt sind. Der Hauptteil der hinzugezogenen Betriebe kommen aus dem Raum København. Jeder Strich = 1 Betrieb. Die Schuhwaren- und Bekleidungsindustrie dominiert das Bild.

til rådighed. Dette indebærer, dels at eksisterende virksomheder kan udvide inden for kommunens rammer, dels at kommunerne kan reklamere med ledige industrigrunde over for virksomheder, der påtænker at flytte. Som det senere vil fremgå, har Haderslev

viser ikke tilsvarende reduktion i arbejdetallet i de øvrige købstæder. Baggrunden herfor er muligvis, at de dominerende industribrancher i Sønderborg har været mere følsomme over for 30'ernes krise end industrierne i Haderslev og Åbenrå.

Fig. 68 viser de sønderjyske købstæders branchemæssige fordeling for årene 1925, 1935, 1948 og 1968. Enkelte træk er fælles for byernes udvikling, men ellers synes hver at have sit eget særpræg.

Haderslev.

Haderslev domineredes i 1925 af nærings- og nydelsesmiddelindustrien, der udgjorde 46 pct. af industrien. Siden er branchen gået tilbage i betydning, således at den i 1968 kun omfatter 13 pct. af industrien. Den haderslevske tekstilindustri har gennemgået en tilsvarende udvikling. Fra at omfatte 30 pct. af industrien i 1925, er den dalet til 5 pct. ved den seneste tælling. Schaumanns klædefabrik var fra 1920 en fabrik blandt flere i tekstilindustrien. I periodens løb er den imidlertid blevet næsten ene om at repræsentere branchen. I 1925 var Haderslev den eneste købstad med fodtøjs- og beklædningsindustri, selv om arbejderne kun udgjorde 3,9 pct. af det samlede antal. Branchen er siden udviklet ganske betydeligt, dels på grund af virksomheder, fremvokset fra ganske små foretagender i selve byen, dels ved tilflytning udefra. Fodtøjs- og beklædningsindustri udgør i 1968 næsten 1/3 af Haderslevs industri og er dermed byens største industribranche.

Den næststørste industribranche i Haderslev ved sidste tælling er jern- og metalindustri. Dette er bemærkelsesværdigt, idet Haderslev ikke har nogen tradition for jern- og metalfabrikker. I 1920 taltes en enkelt maskinfabrik, men den registreredes ikke siden. I fig. 68 ses jern- og metalindustrien at udgøre 3 pct. i 1935, og siden er procentdelen vokset til nu at udgøre 16 pct. En del af de eksisterende virksomheder er tilflyttede eller filialer fra Københavnsområdet. Også papir- og grafisk industri indtager en stadig større andel af industrien i Haderslev, i 1968 14 pct.

Året 1925 viser ikke nogen papir- og grafisk industri, da produktionsstatistikken ikke medtog denne branche i første halvdel af tyverne. Erhvervstællingen fra samme år, der udskiller Haderslev og Sønderborg, viser, at Haderslev har både papir- og grafisk industri, mens Sønderborg har grafisk industri. Talmæssigt ville ingen af de nævnte købstæder få over 5 pct. grafisk industri i 1925, selv om branchen havde været medtaget i produktionsstatistikken.

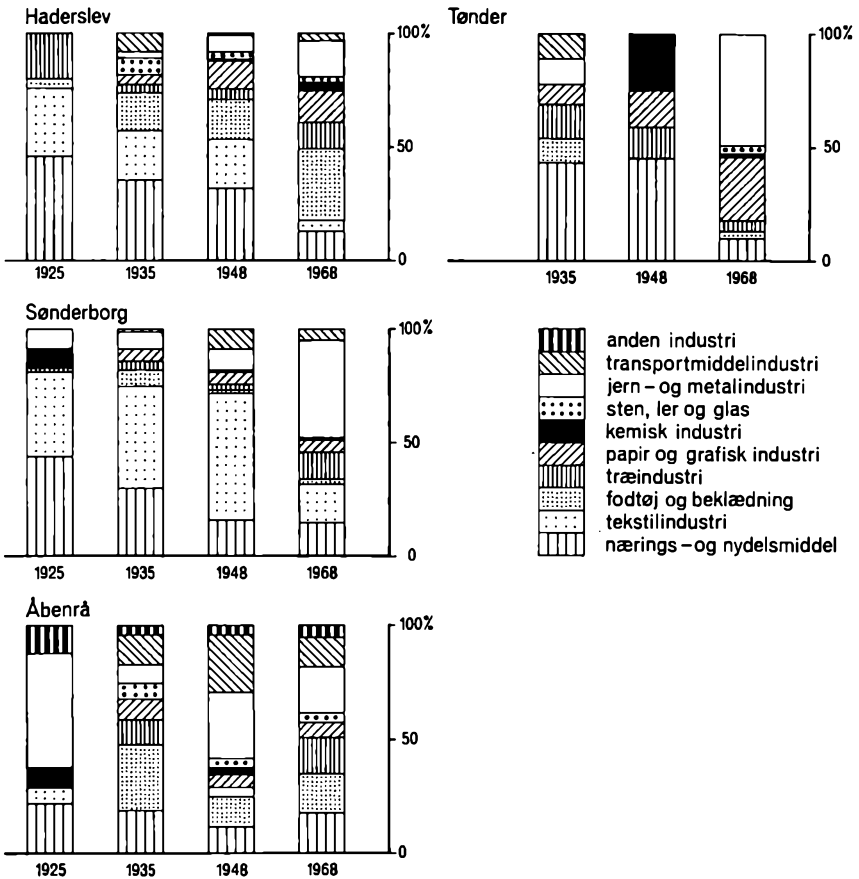

Fig. 68. De sønderjyske købstæders industri. Den branchemæssige procentvise fordeling 1925-1968.

Die gewerbliche Zusammensetzung der südjütländischen Provinzstädte in Branchen 1925-1968.

Træindustrien udgjorde i 1925 $1/5$ af Haderslevs industri. I 1935 og 1948 var andelen under 5 pct., men de sidste tal viser en fremgang til 12 pct. I 20'erne omfattede træindustrien udelukkende savværker og trælasthandel, efter anden verdenskrig findes der også en møbelfabrik i Haderslev.

Sønderborg.

Sønderborgs industris sammensætning lignede Haderslevs en del i 1925. Nærings- og nydelsmiddelindustrien samt tekstilindustrien var stærkt dominerende brancher, med henholdsvis 44 pct. og

Fig. 69. Vejviser i Industri Nord, det ene af Haderslevs tre nye industriarealer. I Haderslev gøres et stort arbejde for at skaffe industri til byen, og bestræbelserne er da også kronet med held, jfr. fig. 66.

Wegweiser in «Industri Nord», das eine der drei neuen Industriegebiete bei Haderslev. In Haderslev arbeitet man stark daran neue Industriebetriebe in die Stadt zu ziehen, und die Bestrebungen sind ja auch geglückt, vergleiche Fig. 66.

37 pct. Analogt med Haderslev udgjorde næringsmiddelindustrien en stadig aftagende andel af industrien, blot skete tilbagegangen for Sønderborgs vedkommende på et tidligere tidspunkt, mellem 1935 og 1948. Tekstilindustrien udviklede sig modsat den haderslevske. Indtil 1948, hvor den nåede sit maksimum med 57 pct. af Sønderborgs industri, gik den stadig frem. A/S Det Nordiske Kamgarvspinderi har i hele perioden haft hovedparten af de beskæftigede i tekstilindustrien, men det har ikke været ene om at udgøre den stadig stigende procentdel. I 1948 indgår således otte virksomheder i de 57 pct. Siden er tekstilindustrien gået tilbage i betydning, både absolut og relativt; alligevel udgør branchen dog i 1968 17 pct. af Sønderborgs industri (Haderslevs tekstilindustri var på 5 pct.). Virksomhedsantallet er to, men de 17 pct. indehaves næsten alene af Kamgarvspinderiet.

Indtil 1948 har jern- og metalindustrien i Sønderborg udgjort ca. 9 pct. af byens industri. I 1968 er branchens andel steget til 43 pct. Selv om godt halvdelen af de beskæftigede i jern- og metalindustrien i Sønderborg er ansat på JF-Fabrikken, dominerer virksomheden ikke branchen på samme måde som Kamgarvspinderiet har domineret tekstilindustrien. I alt 13 virksomheder tegner jern- og metalindustrien i Sønderborg, hvortil må have in mente, at både

Fig. 70. A/S Det Nordiske Kamgarnspinderi, Sønderborg. Grundlagt i 1921. Siden gennemførelsen har virksomheden været med til at præge industrien i byen på afgørende vis.

Indtil 1948 var hovedparten af industriarbejderne i Sønderborg ansat her.

«A/S Det nordiske Kamgarnspinderi» in Sønderborg. Gegründet 1921. Seitdem die Wiedervereinigung hat der Betrieb dazu beigetragen, die Industrie der Stadt auf entscheidende Weise zu prägen. Bis zu 1948 arbeiteten der grösste Teil der Industrieangestellten in Sønderborg hier.

Dybbøl og Ulkebøl rummer flere maskinfabrikker. Grundet enkelte branchers tendens til at dominere den sønderborgske industri, bliver billedet af byen temmelig unuanceret. På de afbildede søjler har enkelte brancher for en kort årrække indtaget en lidt større andel af industrien, uden at tendensen har givet anledning til en varig udvikling. I 1925 ses kemisk industri at udgøre 8 pct. Tallet udgøres alene af Sønderborg Oliefabrik, der nedlagdes i slutningen af 20'erne. I 1935 bevirker tre beklædningsvirksomheder, at branchen opnår 7 pct. af den samlede industri. Disse virksomheder er hverken registreret før eller siden, og beklædningsindustri har aldrig haft nogen stor betydning i Sønderborg. Sønderborg Skibsværft bevirker i 1948, at transportmiddelindustrien har 9 pct. af de ansatte i industri. Foruden skibsværftet optræder endnu to virksomheder i branchen, men Sønderborg Skibsværft har hovedparten af de ansatte. I

1968 beskæftiger værftet et næsten uforandret antal, men nye virksomheder er ikke kommet til. Træindustrien har til og med 1948 været ubetydelig; i løbet af 50'erne har nyanlagte virksomheder og filialer dog bevirket, at træindustrien i 1968 udgør 12 pct. af industrien i Sønderborg. Da træindustrien ikke repræsenteres ensidigt af en enkelt virksomhed, kan branchen formodes at beholde sin industriandel, endda muligvis forbedre den.

Åbenrå.

Åbenrås industri er ikke præget af gennemgående tendenser på samme måde som Haderslevs og Sønderborgs industri har været det. Næringsmiddelindustri har f. eks. aldrig indtaget mere end 22 pct. af den samlede industri, og mens tendensen i Haderslev og Sønderborg har været konstant faldende, udgør branchen i Åbenrå i 1968 19 pct. efter at have været nede på 12 pct. i 1948.

I 1925 domineredes Åbenrå fuldstændigt af jern- og metalindustri, idet 3 maskinfabrikker udgjorde 50 pct. af byens industri. I alt er der i årene 1920–1925 observeret 4 maskinfabrikker i Åbenrå. Af disse eksisterer Åbenrå Motorfabrik endnu i dag. Betragtes maskinfabrikernes beskæftigelsestal i femåret efter genforeningen, ses de at have en kraftig nedgang fra 1920 til 1921. Nedgangen følges ikke af en opgang, men af virksomhedernes ophør. Med undtagelse af Åbenrå Motorfabrik registreredes ingen af de nævnte maskinfabrikker efter 1925. Åbenrå Motorfabrik (Henrik Callesens maskinfabrik) kan følges gennem samtlige tællinger, og beskæftigelsestallet fra 1920, 80 arbejdere, er end ikke nået i 1948, hvor det samlede personale er på 80. Det laveste arbejdstal er fra 1932 med 13 arbejdere. Åbenrå synes at have haft en betydelig jern- og metalindustri før genforeningen. Virksomhederne har imidlertid haft store vanskeligheder ved omstillingen efter 1920, og kun en enkelt har klaret den.

Jern- og metalindustriens andel i Åbenrås industri har svinget meget. I 1935 var den sunket til 8 pct. for derpå i 1948 at udgøre 29 pct. I 1968 udgør branchen 20 pct., hvilket betyder, at den er byens største. Åbenrås industri er dog ikke særligt domineret af jern- og metalindustri. Byen har en ret alsidig industriel sammensætning, når man sammenligner med de øvrige sønderjyske købstæder.

Brancherne nærings- og nydelsesmiddelindustri, fodtøjs- og beklædningsindustri, træindustri, jern- og metalindustri samt transportmiddelindustri har alle fra 13 til 20 pct. af Åbenrås industri. Desuden har Åbenrå ene af alle købstæderne repræsentation i »an-

Fig. 71. Rødekro Karosseri- og Vognfabrik. I Åbenrå-Rødekro-området findes en relativ stærk koncentration af vognfabrikker. På grund af manglende udvidelsesmuligheder i Åbenrå er en del virksomheder flyttet til Rødekro. DAPA, der har hovedfabrik i Åbenrå, har anlagt en filial i Rødekro. Rødekro Karosseri- og Vognfabrik er en knopskydende virksomhed herfra.

«Rødekro Karosseri og Vognfabrik». Im Raume Åbenrå-Rødekro gibt es eine verhältnismässig starke Konzentration von Wagenfabriken. Wegen fehlender Expansionsmöglichkeiten in Åbenrå sind einige Betriebe nach Rødekro umgezogen. DAPA, die ihre Hauptfabrik in Åbenrå hat, hat eine Filiale in Rødekro errichtet. «Rødekro Karosseri og Vognfabrik» ist ein Ablegerbetrieb von dieser.

den industri«. Orgelfabrikken Marcussen & Søn kan følges gennem alle tællingerne.

Den relativt store andel, der beskæftiges i transportmiddelindustrien er bemærkelsesværdig, jfr. fig. 116–117. Før genforeningen havde Åbenrå ingen transportmiddelindustri, og i 1925 var denne branche ikke repræsenteret i byen. I 1948 udgjorde industrien 1/4 af den samlede og var dermed byens næststørste. Siden er tallet for de ansatte i transportmiddelindustrien gået både absolut og relativt tilbage. En del af grunden hertil er Åbenrås manglende udvidelsesmuligheder for industri. Åbenrå-virksomheden A/S Dansk Påhængsvognfabrik har f. eks. 1966 anlagt filial i Rødekro. I alt tre af Rødekros syv industrivirksomheder udgøres i 1968 af vognfabrikker, og en del tyder på, at Åbenrå-Rødekro-området har en industriel sammenhæng med hensyn til vognfabrikker, der i mindre målestok kan lignedes ved Sønderborg-områdets maskinindustri.

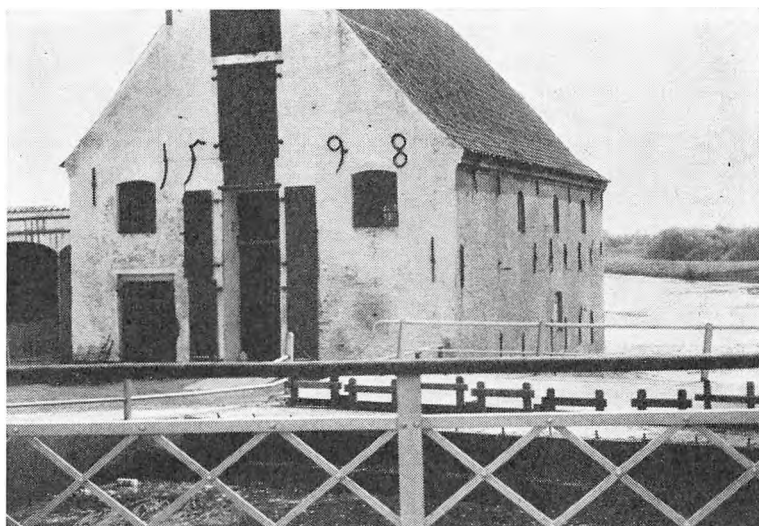

Fig. 72. Bachmanns Vandmølle A/S ved Vidåen, Tønder. Byens ældste virksomhed. Hovedparten af Tønders industri er opstået efter 1958, og det er de nye virksomheder, der driver købstadens beskæftigelsestal i vejret, jfr. fig. 65.

«Bachmanns Vandmølle A/S» bei der Vidå, Tønder. Es ist der älteste Betrieb der Stadt. Der grösste Teil der Industrie in Tønder ist nach 1958 errichtet, und es sind die neuen Betriebe, die die Beschäftigtenanzahl der Provinzstadt in die Höhe bringen, vergleiche Fig. 65.

Tønder.

Hovedparten af Tønders industri er af nyere dato, oprettet efter 1958. Bachmanns Vandmølle kan dateres tilbage til 1600-tallet, Th. Laursens Bogtrykkeri kan spores til 1812, og slagteriet oprettedes i midten af 1920'erne. Disse virksomheders beskæftigelsestal har dog før 1948 været af beskeden størrelse. Endnu i 1948 omfattede Tønders industri kun et samlet personel på 108. Efter 1958 kom der gang i udviklingen. En kreds af borgere fra Tønder begyndte maskinfabrikken Tøma A/S, der efter nogle indkøringsvanskeligheder kom ind i en gunstig udvikling. I begyndelsen af 60'erne anlagde 3 virksomheder uden for Sønderjylland filialer i Tønder, alle filialerne beskæftigede i 1968 mere end 100. Hertil kom udviklingen i Tønders oprindelige virksomheder, således at industriens samlede beskæftigede i 1968 nåede over 600.

Branchemæssigt fremtræder Tønders industri 1968 noget ensidig, idet 49 pct. beskæftiges i jern- og metalindustri, mens 28 pct. er ansat i papir- og grafisk industri. Jern- og metalindustri udgøres hovedsageligt af system abstractas filial, Ribe Jernstøberis filial og

Tøma A/S. Papir- og grafisk industri domineres af Skandinavisk Emballagefabrik og Th. Laursens Bogtrykkeri. De resterende brancher får forholdsmæssigt ringe betydning på grund af ovennævnte dominans.

Årene efter 1958 har bevirket, at Tønder i industriel henseende er blevet en størrelse, der ikke kan overses, hvor byen tidligere næsten ikke bemærkedes.

På basis af tabel XXI er fig. 73 fremstillet, der viser de sønderjyske købstæders alsidighed med hensyn til industri 1968. Det ses, at Haderslev er repræsenteret med det største antal brancher, men Åbenrå ender på trods heraf med at have den mest alsidige eller mangesidige industrielle sammensætning, efterfulgt af Haderslev. Størst ensidighed viser Tønder, der mangler repræsentation af 3 brancher og domineres kraftigt af jern- og metalindustrien. Det samme gælder Sønderborg, selv om ensidigheden ikke er helt så udpræget som for Tønders vedkommende.

2. Industriens beliggenhed

Det er på forhånd valgt at illustrere industriens lokalisering i årene 1935 og 1968, da adresse materialet for disse år er fyldigst. Et forsøg på at afsætte købstædernes enkelte virksomheders nøjagtige beliggenhed på målebordsblade og udtegninger efter luftfotos er vist for de pågældende år og skal kort refereres. Man ser, at industrien i 1935 lokaliseredes i byernes centrale dele, med en udpræget tendens til en placering på hovedstrøgene. Dette gjaldt især den ældre industri. Virksomheder, der var oprettet efter genforeningen, f. eks. andelsslagerierne, lokaliseredes i yderkanterne eller uden for bebyggelsen, for Åbenrås vedkommende i havneområdet. Kamgarnspinderiet i Sønderborg placeredes ligeledes i yderkanten af det dengang bebyggede areal. En undersøgelse af, om de enkelte industribrancher skulle have placeret sig i grupper i byerne, som en slags industridistrikter, har intet resultat givet, formodentlig på grund af det ringe antal eksisterende virksomheder. Kortene for 1968 viser, at industrien ikke mere har den centrale lokalisering, men for en dels vedkommende ligger uden for byerne på industriarealer eller ved udfaldsvejene.

For at give kortene mere dynamik, er på fig. 74 vist beliggenheden af de virksomheder, der eksisterede både i 1935 og 1968. Tabel XXII viser hvor mange virksomheder, der er impliceret.

Tabel XXI. De sønderjyske købstæders procentvise andel af de industrielle brancher. Udvalgte år.

	nær.	teks.	fodt.	træ.	pap.	kemi.	sten.	jern.	trans.	andre
Haderslev										
1925.....	45,7	29,9	3,9	20,5	-	-	-	-	-	-
1935.....	34,7	22,2	17,1	4,2	4,0	-	7,3	2,5	8,0	-
1948.....	30,9	20,6	18,4	5,3	12,4	0,8	3,4	6,8	1,4	-
1968.....	12,9	5,2	31,2	11,6	13,6	4,0	2,2	15,9	3,4	-
Åbenrå										
1925.....	21,8	6,7	-	-	-	9,2	-	50,4	-	11,8
1935.....	18,7	-	29,5	10,8	8,6	-	7,5	7,9	12,7	4,4
1948.....	12,0	-	13,2	4,2	6,5	2,6	3,9	28,8	24,8	4,0
1968.....	18,6	-	16,7	15,7	7,1	-	3,8	20,1	13,4	4,6
Sønderborg										
1925.....	44,4	36,9	-	2,5	-	7,6	-	8,6	-	-
1935.....	29,8	45,0	6,7	3,5	5,2	-	-	8,1	1,5	-
1948.....	16,2	56,5	1,2	3,0	4,7	1,2	-	8,8	8,5	-
1968.....	15,1	17,3	2,3	11,6	5,0	0,9	-	43,4	4,6	-
Tønder										
1925.....	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1935.....	43,7	-	10,7	15,5	8,7	-	-	10,7	10,7	-
1948.....	45,4	-	-	13,9	15,7	25,0	-	-	-	-
1968.....	9,8	-	3,0	4,8	28,0	1,2	4,2	49,1	-	-

Kilder: 1925 og 1948 produktionsstatistikken. 1935 erhvervstællingen. 1968 egen tælling.

Tabel XXII. Sønderjyske virksomheder nylokaliseret i perioden 1935-68.

	Eksisterende virksomhed både 1935 og 1968	Heraf nylokaliseret
Haderslev købstad	13	5
Åbenrå købstad.....	14	5
Sønderborg købstad ...	13	5
Tønder købstad.....	5	1

Virksomheder, der har eksisteret i perioden 1935-1968 og er oprettet i en af købstæderne, men som er fraflyttet kommunen, er medtaget. En sort cirkel angiver, at den oprindelige beliggenhed helt er opgivet, og forbindelsesstregen til den farvede cirkel angiver den nye placering. En forbindelsesstreg mellem to farvede cirkler angiver, at den oprindelige lokalisering er opretholdt, men at udvidelser er sket på en anden lokalitet inden for købstaden.

Det procentvise antal nylokaliserede virksomheder er nogenlunde det samme for købstæderne. Bevægelserne for flytningerne

Unterschied in der Grössenordnung wird in Fig. 20 gezeigt, und die süd-jütländische Entwicklung bis 1935 in Fig. 21. Tabelle XIII und Fig. 22 und 23 zeigen das entsprechende Material bis 1968. Mit den angeführten Diagrammen kann nachgewiesen werden, dass in der Periode 1925–1968 eine ständige Konzentration der Industrie Südjutlands geschehen ist, und zwar so, dass weniger Betriebe eine grössere Anzahl Beschäftigte hat. Während Südjutland 1925 einen grösseren Prozentsatz an Betrieben mit wenigen Beschäftigten hatte als übrige Dänemark, so hat im Laufe von 40 Jahren eine Angleichung stattgefunden. Die Kurven Fig. 23 sind fast parallel, und die Abweichung von übrigen Land ist – mit der vom Jahre 1925 verglichen – umgekehrt. Die Industrie Südjutlands ist 1968 mehr in grösseren Betrieben konzentriert als die des Landesdurchschnittes. Man darf jedoch nicht übersehen, dass zwischen $\frac{1}{4}$ und $\frac{1}{3}$ des Personals in einem einzelnen Betrieb (Danfoss) angestellt ist.

7. Die alten Industrien.

Seite 90 wird eine Liste über die Betriebe gezeigt, die an der Zählung 1968 teilnahmen, und die vor dem Jahre 1900 gegründet sind. Der grösste Teil dieser Fabriken ist typische Provinzstadtbetriebe vom vorigen Jahrhundert, und abgesehen von den Ziegeleien und einem einzelnen Sägewerk, liegen sie alle in Provinzstädten oder Flecken.

Zur Zeit der Wiedervereinigung hatte jede Provinzstadt ihre eigene Brauerei. Früher noch hatten Tønder und Haderslev je zwei. Nach 1920 gerieten die Brauereien in einen harten Konkurrenzkampf mit den übrigen dänischen Brauereien, besonders mit den Kopenhagener Brauereien. Dieser Konkurrenzkampf, der es bewirkt hatte und immer noch bewirkte, dass manche Provinzbrauereien schliessen mussten, traf nun Südjutland mit gleicher Stärke. Dazu kam noch, dass z. B. Tønder ungefähr die Hälfte seines früheren Hinterlandes verlor, während Sønderborg und Haderslev bedeutende militäre Verlegungen verloren, die von den kaum so grossen dänischen nicht ausgeglichen wurden. 1970 existiert die Brauerei »Fuglsang« in Haderslev noch, aber der grösste Teil der Einnahmen rührt von dem Export von Malz und nicht von der Bierherstellung her.[5] Åbenrå Brauerei war schon vor 1935 stillgelegt worden, Tønder schloss 1955, und P. Petersens Brauerei in Sønderborg hörte 1954 mit der Bierherstellung auf.

Die Druckereien waren zur Zeit der Wiedervereinigung in den Städten konzentriert, siehe Fig. 110–111. Man sieht, dass die vier Provinzstädte und der Flecken Christiansfeld vertreten sind. Bedingt durch die nationalen Gegensätze existieren um 1920 herum verhältnismässig viele Zeitungen in diesem Landesteil, indem jede Nationalität ihre eigene Zeitung besass, und der Bereich jeder Zeitung oft örtlich begrenzt war. Seite 94 zeigt eine Liste über die Zeitungen im Juli 1920. Nach der Wiedervereinigung errichteten einige norddänische Zeitungen Abteilungen in Südjutland, so kam zum Beispiel eine sozialdemokratische Zeitung in jede Provinzstadt. Seitdem haben sich Zeitungen zusammengetan, die Zeitung »Sønderjyden« betreut die sozialdemokratische Presse, »Jydske Tidende« die konservative, »Dannevirke« umfasst verschiedene südjutländische Zeitungen, und »Der Nordschleswiger« bringt die Meinungen der deutschen Minderheit zum Ausdruck.

Ausser den Zeitungsdruckereien gibt es Buchdruckereien, und in Tønder ausserdem noch eine Verpackungsindustrie. Fig. 110–111 zeigen für 1968, dass die graphische Industrie in unserer Zeit in den Städten gelegen ist, wahrscheinlich deshalb, weil man hier die best qualifizierte Arbeitskraft findet. Im Ganzen genommen hat die graphische Industrie keine vorge-schobene Position in der Industrie Südjütlands eingenommen.

In den 50 Jahren seit der Wiedervereinigung mit Dänemark hat sich die Textilindustrie ziemlich entwickelt (Fig. 29 und Fig. 95). 1920 war diese Branche fast einzig und allein an Haderslev gebunden (u. a. Schaumanns Tuchfabrik), aber bei der Errichtung der »Nordiske Kamgarnspinderi« in Sønderborg 1921 und durch die Entwicklung von zwei kleinen alten Wollspinnereien zu Teppichfabriken wuchs die Textilindustrie in Südjütland zu einer Grösse, die sich in »Danmarks Statistik« bemerkbar machte. Die ökonomische Liberalisierung nach 1948 hat die Belegschaft sowohl in Südjütland als auch im übrigen Dänemark reduziert, aber dass sie nicht Südjütland am härtesten getroffen hat, sieht man daran, dass der Landesteil 1965 einen grösseren Anteil der dänischen Textilindustrie als jemals vorher behaust (Tabelle IX). Den steigenden Prozentsatz haben nicht neu hinzugezogene Betriebe bewirkt, sondern er ist der Ausdruck einer steigenden Anzahl Beschäftigter in den 'alten' Betrieben. Die geographische Verteilung der Industrie ist aus Fig. 100–103 für die Jahre 1925, 1935, 1948 und 1968 zu ersehen.

Viele Jahre hindurch gab es in der Gruppe »andere Industrie« nur einen Betrieb: die Orgelfabrik »Marcussen & Søn« in Åbenrå, die 1806 gegründet wurde. Nach dem Krieg haben zwei ehemalige Mitarbeiter jeder für sich eine eigene Fabrik gestartet, so dass es jetzt insgesamt drei Orgelfabriken in Südjütland gibt. Die Betriebe konkurrieren nicht untereinander, sondern verteilen die Aufträge zwischen sich, indem die Grösse der Orgel die Verteilung bestimmt.

8. Die Ziegeleien.

Bei der ersten Zählung in Südjütland für die Produktionsstatistik 1920 umfasste die Stein-, Ton- und Glasindustrie fast die Hälfte der Industriearbeiter Südjütlands, und noch 1925 war diese Branche die wichtigste Industrie des Landesteils. Die Ursache zu diesem grossen Anteil ist fast einzig und allein die Ziegeleien, die örtlich eine sehr grosse Bedeutung gehabt haben und teilweise noch haben.

In einem Gebiet von 13 km² um das Nybøl Nor und die Flensburger Förde herum lagen 1968 insgesamt 12 Ziegeleien. Um die Jahrhundertwende gab es in selben Gebiet ca. 37 Ziegeleien. Wegen des Gewichts und des Volumens der Ziegeleiprodukte kann man sich kaum vorstellen, dass man eine Ziegelei an einer Stelle anlegt, die keinen Zugang zu Rohstoffe hat, und das Gebiet um Egersund herum muss ganz besonders günstige Bedingungen geboten haben, seitdem ein so kleines Gebiet eine Konzentration dieser Grössenordnung aufzuweisen hat.

Während des ersten Weltkrieges lagen ungefähr die Hälfte der Betriebe still, weil der grösste Teil der Ziegeleibesitzer und der Arbeiter im Krieg eingezogen war. Nicht alle kehrten nach Hause, auch nicht alle Besit-

zer.[16] Zur Zeit der Wiedervereinigung gab es in diesem Gebiet 29 Ziegeleien. In dem ersten Jahrzehnt danach wurden weiter 9 stillgelegt.

Fig. 31 zeigt die Lage der Ziegeleien damals und heute. Die Ziegeleien in diesem Gebiet liegen auf den alten Beckentonbildungen, und die steigende Konzentration der Ziegeleien hat zur Folge gehabt, dass die Ziegeleien fast ausschliesslich um Nybøl Nor herum liegen. Im vorigen Jahrhundert war der Ringofen die grosse Verbesserung des Ziegeleibetriebes. Vor der Einführung des Ringofens wurde an Öfen für zeitweiligen Betrieb gearbeitet. In den achziger Jahren des neunzehnten Jahrhunderts gewann der Ofen immer mehr Bedeutung in Südjütland, und zur Zeit der Wiedervereinigung hatte der grösste Teil der Ziegeleien Ringöfen. Nach dem Einzug des Ringofens bestanden die technischen Fortschritte bis 1958 hauptsächlich in allmählichen Verbesserungen der Produktionstechnik und der Methoden. In den fünfziger Jahren fand die Kammertrockenanlage Eingang, was ein bedeutender Schritt zur Sicherung des ganzjährigen Betriebes war. Ein weiterer Schritt zum ganzjährigen Betrieb war die Einführung des Tunnelofens. Der erste Tunnelofen in Dänemark wurde im Gebiet Egersund etabliert, nämlich 1958 in H. Bachmanns Ziegelei in Nybøl. Fig. 33 zeigt die saisonbedingten Schwankungen vor der Einführung des Tunnelofens.

Fig. 34 zeigt die Anzahl der Angestellten in den Ziegeleien Südjütlands von 1920 bis 1968. Es geht daraus hervor, dass die Anzahl seit 1948 eine fallende Tendenz hat. Die Produktionskurve Fig. 40 erweist, dass die Produktion trotz gelegentlicher Rückschläge 1951–67 entschieden im Steigen war. Es ist anzunehmen, dass der Rückgang der Beschäftigten auf Produktionsverbesserungen und Rationalisierungen zurückzuführen ist, u. a. auf die Einführung des Tunnelofens.

Die geographische Lage der Ziegeleien ist Fig. 36 angegeben, und Fig. 120–121 zeigen die prozentuale Verteilung der Angestellten. Die Konzentration bei Egersund wird in beiden Figuren deutlich. 1894 gründeten die Ziegeleien bei Kiel und an der Flensburger Förde einen Verband. Kurz danach traten die Kieler Werke aus dem Verband aus, und 1896 wurde die »Vereinigte Ziegeleien von Flensburg und dem Sundeveit, G.m.b.Haftung« gegründet. Die Zusammenarbeit dauerte bis 1920, und 1921 gründete man dann die »A/S De forenedede Teglværker i Egersund«. Das Büro betreut den ganzen Verkauf an den inländischen Markt und den Export. Die Lieferungen erfolgen nach einem Quotensystem. Seite 114 sieht man die Quotenverteilung von 1921 und 1968. Die Zahlen geben zwar nur Tendenzen, da die Aufstellungsform für die beiden Jahre verschieden ist, sie zeigen aber trotz allem, dass Änderungen in der Verteilung geschehen sind. Das Quotensystem hat besonders in Krisenzeiten eine praktische Bedeutung, unter normalen Absatzverhältnissen spielt es keine Rolle. Die stillgelegte Werke sind oft von »De forenedede Teglværker« aufgekauft worden, die den Boden mit einer Klausul belegt haben. Die freie Quote wird dann zwischen den nochübrigen Mitgliedern verteilt.

Die Tabelle Seite 119 zeigt, dass der prozentuale Anteil der Egersundwerke an der dänischen Ziegelproduktion seit 1956 fast stetig gewachsen ist. Der Anteil hat sich von 1956 bis 1967 fast verdoppelt. Die Ursache ist wahrscheinlich, dass die Werke in den Tunnelöfen investiert hatten, dass

eine erhöhte Kapazität zu einem Zeitpunkt frei war, wo die günstigen Wirtschaftskonjunkturen Ende der fünfziger Jahre das Land erreichten. Aus 39 dänischen Tunnelöfen (1967) sind 11 südjütländisch.[21] Die Ziegeleibranche muss also als völlig gleichwertig mit der des übrigen Landes angesehen werden.

9. Die Molkereien und die Schlachthöfe.

Die Errichtung der Schweineschlächtereien in Südjtland ist eine der wichtigsten Änderungen in industrieller Hinsicht, die nach der Wiedervereinigung eingetreten ist, aber es ist vielleicht keine Änderung, an die man unmittelbar denken muss, wenn von den Folgen der neuen Grenzziehung die Rede ist.

Nach der Wiedervereinigung wurde die Landwirtschaftsproduktion allmählich auf dänische Verhältnisse umgestellt. Die Marschgebiete im Westen waren früher fast ausschliesslich zur Viehfütterung angewandt worden. Das Vieh und die Schweine wurden nach dem Süden verkauft, und Exportschlachthöfe waren ein unbekanntes Phänomen. Jetzt begann man eine Schweinefütterung, wie sie seit Jahrzehnten in Dänemark praktiziert wurde; da es aber keine Schlachthöfe in Südjtland gab, mussten die Schweine nach Dänemark zum Schlachten gebracht werden.

Die Genossenschaft war in Südjtland keine unbekannte Idee, indem man auch hier fast gleichzeitig mit Dänemark Genossenschaftsmolkereien errichtete, bloss wurde der Gedanke nun für die Schlachthöfe verwirklicht, wie 30 Jahre früher in Dänemark. Fig. 44 zeigt die Errichtung der südjütländischen Schlachthöfe, im zeitlichen Zusammenhang mit denen des übrigen Dänemarks gesehen. Die Lage der Schlachthöfe sieht man Fig. 46. 1968 beschäftigten die Schlachthöfe ungefähr die Hälfte der Angestellten in der Nahrungsmittelindustrie, die Exportschweineschlachthöfe haben sich also seit 1920, wo sie überhaupt nicht als Industrie vertreten waren, zu einem bedeutenden Faktor in der südjütländischen Industrie entwickelt.

Anders als mit den Schlachthöfen verhielt es sich mit den Molkereien: In Südjtland gab es zur Zeit der Wiedervereinigung verhältnismässig ebenso viele Molkereien wie im übrigen Lande. Die Errichtung der Genossenschaftsmolkereien hatte im vorigen Jahrhundert stattgefunden, ungefähr gleichzeitig mit der Entstehung der dänischen, vielleicht sogar früher, weil die Anregung zu den Molkereien zu einem frühen Zeitpunkt aus Holstein kam.[30]

Im westlichen Teil von Südjtland gab es schon immer eine grössere Anzahl Privatmolkereien als im übrigen Landesteil, ebenso wie die Anzahl der Molkereien hier im Vergleich mit der Bevölkerungsdichte gross war. Es ist möglich, dass aus nationalen Gründen zwei Molkereien errichtet worden sind, wo nur eine benötigt wurde, und dass dies die Ursache ist.

Fig. 49 zeigt, wie die Entwicklung der Molkereianzahl für Dänemark und Südjtland verlaufen ist. Das Maximum scheint um 1935 erreicht. Nach 1960 ist die Anzahl der Molkereien stark zurückgegangen. Die Stilllegung der Molkereien ist im Zusammenhang mit der Errichtung von Molkereigesellschaften geschehen. Eine Übersicht über die übriggebliebenen Molkereien wird Fig. 50 gebracht, ebenso eine Liste über die Molkereigesellschaften Südjtlands und ihre Gründungsjahre. Die eingewogene

Milchmenge von 1922 bis 1967 sieht man Fig. 54, und die geographische Verteilung der Jahre 1926 und 1967 veranschaulichen Fig. 122–123.

Während die dänische Milchproduktion in den sechziger Jahren sich nicht über das Niveau der dreissiger Jahre hebt, ist die Milchmenge in Südjütland in den sechziger Jahren die grösste, die man jemals in diesem Landesteil gehabt hat. Während die Milchmenge im Osten Dänemarks im Abnehmen ist, steigt sie im Westen. Dies hat zur Folge, dass die Käsefabriken, die stark von der Rohstoffzufuhr abhängig sind, ihre Betriebe nach dem Westen verlegt haben; so hat der Boel-Konzern eine Filiale in Südjütland errichtet (L-6, Vedsted).

Südjütland hat in Bezug auf sowohl Maschinen als Rohstoffe eine bedeutende Leistungsfähigkeit in der Herstellung von Molkereiprodukten, und mit einem geklärten Verhältnis zur EWG würde man ohne Zweifel die Produktion von Molkereiprodukten steigern können.

10. Die Schuhwaren- und Bekleidungsindustrie.

Aus Fig. 19 und 95 gehen hervor, dass die Schuhwaren- und Bekleidungsindustrie 1925 in Südjütland fast nicht vertreten war, aber dass die Branche, abgesehen von einem Rückschlag nach 1955, unaufhaltsam vorgerückt ist und ihren Anteil an der Gesamtproduktion des Landes im Zeitraum von 1961 bis 1965 verdoppelt hat, so dass sie 1965 4,2 % der dänischen Industrie dieser Branche ausmacht. Der Rückgang nach 1955 ist auf eine Liberalisierung des Importes zurückzuführen, die wiederum eine Folge der 1948 eingeleiteten ökonomischen Zusammenarbeit Europas ist. Der Rückgang in der Textilindustrie nach 1948 hatte dieselbe Ursache. Die Liberalisierung des Importes benachteiligte ernstlich einige Teile der Industrie, die überlebenden Betriebe aber wurden dafür um so konkurrenzfähiger.

Zur Zeit der Wiedervereinigung gab es nur eine Schuhwarenfabrik, während bei der Zählung 1935, fig. 104–105, 3 registriert wurden, in den Zellen L-9 (Rødekro), G-9 (Løgumkloster) und O-12 (Gråsten). In den letzteren beiden Zellen ist jedoch auch die Bekleidungsindustrie mitgerechnet. 1968 macht die Schuhwarenindustrie fast $\frac{1}{3}$ der ganzen Branche, welches erkennen lässt, dass diese Branche einen enormen Aufschwung gehabt hat. Wenn man bedenkt, dass die Anzahl der Schuhwarenfabriken in Dänemark von 1958 bis 1968 bis auf $\frac{1}{3}$ zurückgegangen ist, und dass die Anzahl der Beschäftigten stark beschränkt wurde, muss dies Ergebnis als bemerkenswert angesehen werden. Der Schuhwarenimport wurde 1961 liberalisiert. Spezialisierung ist vielleicht die Ursache zum Erfolg der südjütländischen Schuhwarenindustrie. Die geographische Lage der Schuhwarenindustrie 1968 ergibt sich aus den Zellen N-3 (Christiansfeld), L-9 (Rødekro), E-9 (Bredbro) und F-12 (Tønder).

Die Bekleidungsindustrie hatte 1935 die meisten Angestellten in Haderslev und Åbenrå. Alle grösseren Betriebe sind in den zwanziger Jahren gegründet worden. Ein Teil der mitgerechneten Betriebe ist Nähstuben; diese existieren 1968 nicht mehr. Haderslev hat 1968 immer noch einen bedeutenden Teil der Industrie. Die letzte Zählung ist teils von etwas älteren Betrieben, die hauptsächlich in den Provinzstädten liegen, teils von

den neuen, oft hinzugezogenen Betrieben, die zu einer geographischen Verbreitung der Industrie beigetragen haben, geprägt.

11. Die Holzverarbeitungsindustrie.

Im Gegensatz zu fast allen anderen Betrieben ist die Holzverarbeitungsindustrie im Jahre 1935 über den ganzen Landesteil verbreitet, Fig. 106–107. Die Provinzstädte sondern sich zwar mit einem hohen prozentualen Anteil ab, aber die ländlichen Gebiete sind einigermaßen gleichmässig vertreten. Die Anzahl der Beschäftigten in der Holzverarbeitungsindustrie ist gering, war jedoch früher höher, indem der prozentuale Anteil von 1925 bis 1935 zurückgegangen ist. Die Ursache ist vielleicht, dass die Betriebe hauptsächlich grosse Handwerksbetriebe waren, die durch die Konkurrenz der dänischen Industrieprodukte gelitten haben.

Die Möbelfabriken sind extra in Fig. 108–109 abgesondert. Sie machen nur einen bescheidenen Teil der gesamten Holzverarbeitungsindustrie aus. Die Kontinuität der Holzbetriebe scheint recht gross. Ein Teil der 1968 hinzugekommenen Cellen umfasst Betriebe, die schon 1935 registriert, aber wegen ihrer geringen Grösse damals nicht mitgerechnet wurden. Unter den nach 1935 entstandenen Betrieben findet man keine Sägewerke, die neuerrichteten Betriebe beschäftigen sich nur mit der Möbel- und Holzwarenherstellung, hierunter einige mit Kunstgewerbe.

12. Die Eisen- und Metallwarenindustrie.

Um 1920 herum waren ca. 200 Arbeiter in der Eisen- und Metallwarenindustrie beschäftigt, und 1925 war es ungefähr die gleiche Anzahl. Aus Fig. 19 geht es hervor, dass die Branche von 1925 bis 1935 prozentual zurückgegangen ist, und schon früher wurde nachgewiesen, dass der Rückgang bis 1938 anhielt. Die Krise der dreissiger Jahre traf Südjütland härter als das übrige Land, Fig. 59.

Die geographische Verteilung der Branche 1935 gehen aus Fig. 114–115 hervor. Die stärkste Konzentration findet man in K-5 (Vojens), M-9 (Åbenrå) und R-12 (Sønderborg). Aus dem Koordinatnetz ist nicht erkennbar, dass der Keim zum Fortschritt in der südjütländischen Eisen- und Metallwarenindustrie schon vorhanden war, indem Ingenieur Mads Clausen, dessen Betrieb 1932 gegründet wurde, zwar schon 1935 in der Erwerbszählung mitmachte, aber sein Betrieb war noch zu klein, um im Koordinatnetz vertreten zu werden.

Seit 1938 ist die Eisen- und Metallwarenindustrie Südjütlands stark gewachsen, und der grösste Teil des Fortschritts ist dem starken Wachstum Danfoss zu verdanken. Die Grösse dieses Betriebes bewirkt, dass er einen sehr grossen Teil der südjütländischen Eisen- und Metallwarenindustrie ausmacht, aber man darf nicht vergessen, dass die Auswirkungen der Existenz dieser Fabrik nicht zuletzt durch das Emporwachsen anderer durch sie bedingten Betriebe spurbar sind. 1938 machte Südjütland 0,6 % der dänischen Eisen- und Metallwarenindustrie aus, in 1965 7,1 %.

Die geographische Verteilung 1965 zeigt, dass die Celle R-10 (Havnbjerg) sich nun unter den stark konzentrierten Cellen behauptet. Ausserdem ist zu beachten, dass F-12 (Tønder) sich verhältnismässig stark behauptet,

wenn man die niedrige Ausgangsbasis und den grossen Fortschritt seit 1935 in Betracht zieht. Verhältnismässig viele Cellen sind in dieser Industrie vertreten, wo der Schwerpunkt im östlichen Teil liegt.

Ein Teil der öst-süd-jütländischen Maschinenfabriken ist als Ableger entstanden. Mads Clausen, Danfoss, hat bei »Brødrene Gram« in Vojens angefangen; ein Sohn von einem der Grundleger der Firma »Brødrene Gram« hat jetzt eigene Fabrik in Haderslev. Danfoss hat mehrere Mitarbeiter gehabt, die sich später selbständig gemacht haben, z. B. J. Freudendahl, der jetzt die grösste Maschinenfabrik (Landwirtschaftsmaschinen) in Sønderborg besitzt; auch Mitarbeiter der Fabrik »J. F.« haben neue Betriebe gegründet. Das Gebiet um Sønderborg herum besitzt $\frac{1}{3}$ der Betriebe in der Eisen- und Metallwarenindustrie. Hiervon sind mehrere Lieferanten an Danfoss, aber ihre Errichtung ist nicht direkt durch diese Tatsache verursacht worden.

Die Industrie Südjütlands hat eine einseitige Zusammensetzung, indem mehr als 50 % der in der Industrie Beschäftigten in der Eisen- und Metallwarenindustrie arbeiten. Zwei Cellen, R-10 (Havnbjerg) und R-12 (Sønderborg), enthalten die Hälfte der Industrie dieses Landesteils. Man hat es deshalb aufgegeben, die Lokalisierungskoeffizienten und die Konzentrationsindizes auszurechnen, da die Eisen- und Metallwarenindustrie, in den beiden sehr östlich gelegenen Planquadrate angebracht, alle Berechnungen überschatten würde. Die geographische Verteilung ist einzig und allein mit ihren absoluten Zahlen auf Cellen angebracht worden, indem das oft sehr dürftige Zahlenmaterial vermutlich so am deutlichsten veranschaulicht werden konnte.

13. Die industrielle Entwicklung in Südjütland von 1958/59 bis 1967/68, durch den Stromverbrauch der Betriebe veranschaulicht.

Auskünfte über die Beschäftigten sind oft aus Gründen der Diskretion schwer erreichbar; leichter ist es, sich über den Stromverbrauch der Betriebe genau zu unterrichten, da man bei den Elektrizitätswerken Auskunft über den Stromverbrauch Einzelbetriebes erhalten kann. Obwohl die von G. Törnqvist[44] aufgestellten Berechnungen zeigen, dass nur 3 % der Gesamtausgaben der Betriebe auf dem Stromverbrauch entfallen, während der Arbeitslohn etwa 24 % ausmacht, so wird eine Untersuchung trotzdem versucht werden, um zu sehen, ob sich auf diesem Weg eine neue Methode zur Registrierung industrieller Entwicklung finden lässt.

Die drei Jahre 1958/59, 1961/62 und 1967/68, für welche die Lieferungen von allen 7 Elektrizitätswerken an ausführlichsten dargelegt werden können, sind ausgewählt. Für 1967/68 wirken 179 Betriebe mit, die nach der Zählung 1968 16.393 Arbeiter beschäftigen, das heisst 91 % der Beschäftigten. Seite 154 sieht man die branchenmässige Vertretung, und Fig. 64 und Tabelle XVII zeigen die branchenmässige Verteilung. Fig. 127–129 zeigen die geographische Verteilung des Stromverbrauchs der Industrie in den erwähnten Jahren. Das Zahlenmaterial findet man in der Tabelle XVIII.

Vergleicht man die Verschiebungen der Industriebranchen auf Basis des Stromverbrauchs 1958–67 mit den entsprechenden auf Basis der Anzahl Beschäftigten, Tabelle XVII, so geht daraus hervor, dass die Tendenzen

für die Branchen Nahrungsmittelindustrie, Textilindustrie, Schuhwaren- und Bekleidungsindustrie, Papierindustrie und graphische Industrie und die Eisen- und Metallwarenindustrie vollkommen übereinstimmen. Abweichungen gibt es u. a. in der Stein-, Ton- und Glasindustrie, aber hier kann man solche mit grosser Sicherheit dem Erscheinen des Tunnelofens (1958) zuschreiben, dessen Inbetriebnahme eine Einschränkung der Arbeitskräfte ermöglichte.

Man scheint die industrielle Entwicklung von Stromverbrauch fast genau so sicher erklären zu können als von den Angaben über die Beschäftigten. Die Zahlen des Stromverbrauchs sind nicht in derselben Weise interessant wie die der Beschäftigten, da sie nicht zu Berechnungen über die Lokalisierung der Beschäftigten, den Pendelverkehr usw., wohl aber zur Beschreibung der geographischen Entwicklung der Industrie geeignet scheinen.

Kap. 5. Die Industrie der Provinzstädte, ihre branchenmässige Verteilung und die örtliche Lage der Industrie

1. Der Umfang und die branchenmässige Verteilung der Industrie.

Der Umfang der Industrie in den Provinzstädten geht aus Fig. 65 hervor. Tønder ist in der ganzen Periode, was die Industrie angeht, am schlechtesten vertreten, während Sønderborg seit 1922 an der Spitze liegt. Haderslev und Åbenrå nehmen eine mittlere Stellung ein. Die Branchenverteilung der Provinzstädte in ausgewählten Jahren sieht man Fig. 68. Jede Stadt hatte ihre dominierenden Industrien, die im Laufe der Jahre zu Gunsten anderer Industrien zurückgetreten sind.

Fig. 73, welche die industrielle Vielseitigkeit der südjütländischen Provinzstädte 1968 zeigt, ist auf Basis der Tabelle XXI entstanden. Daraus geht hervor, dass Haderslev mit der grössten Anzahl Branchen vertreten ist, dass aber Åbenrå trotzdem die vielseitigste industrielle Zusammensetzung besitzt. Die grösste Einseitigkeit zeigt Tønder, wo die Eisen- und Metallwarenindustrie stark dominiert. Dasselbe gilt auch für Sønderborg, obwohl die Einseitigkeit hier nicht ganz so ausgesprochen ist, wie das für Tønder der Fall ist.

Die Lokalisierung der Betriebe in den Städten ist für die Jahre 1935 und 1968 untersucht worden. Man stellt fest, dass die Industrie 1935 in den zentralen Teilen der Städte gelegen war mit einem deutlichen Schwerpunkt in den Hauptverkehrsstrassen, während das Bild 1968 nicht von dieser zentralen Lage geprägt wird. Betriebe, die nach der Wiedervereinigung gegründet wurden, zum Beispiel die genossenschaftlichen Schlachthöfe, wurden in den Aussenbezirken oder ausserhalb der Städte errichtet. Eine Untersuchung der Frage, ob die verschiedenen Industriebranchen sich als Gruppen in verschiedenen Quartieren niedergelassen, also eine Art Branchendistrikte gebildet hätten, ist vermutlich wegen der geringen Anzahl Betriebe ergebnislos geblieben.

Fig. 75 zeigt sämtliche Betriebsverlegungen in Südjütland nach 1960, die die Gemeindegrenzen überschritten haben. Åbenrå und Sønderborg treten deutlich hervor als Städte, aus denen abgezogen werden. Die Ursache hierzu ist die fehlenden Ausbaumöglichkeiten für wachsende Betriebe, da diese

Städte so gut wie gar keine freien Industriebauplätze haben. Bei den Gemeindezusammenschliessungen nach dem 1.4.1970 werden sich die Verhältnisse für die Stadt Sønderborg ändern, da das natürliche Ausdehnungsgebiet der Stadt, die Gemeinde Ulkebøl, mit Sønderborg vereint werden wird. Sowohl Haderslev als auch Tønder haben freie Industriegebiete, und diese Städte haben auch zum grossen Teil ihren Nutzen daraus gezogen, indem sie mehrere hinzugezogene Betriebe oder Zweigniederlassungen von nicht-südjütländischen Betrieben aufgenommen haben.

Kap. 6. Quergebende Analysen der Industrie Südjütlands

1. Hatte die neue Grenze Umsiedlungen oder Neulokalisierungen zur Folge?

Etwaige Auswirkungen der neuen Grenze von 1920 können folgendermassend gruppiert werden:

- a. Südjütländische Betriebe, die ins Gebiet südlich der jetzigen Grenze übersiedelt sind oder dort Filiale errichtet haben.
- b. Norddänische oder deutsche Betriebe, die nach Südjütland übersiedelt sind oder dort Filiale errichtet haben.
- c. Indirekte Folgen von der geänderten wirtschaftlichen Zugehörigkeit Südjütlands.

Nicht alle Auswirkungen sind 1920 eingetroffen. Die Wiedervereinigung war so lange vorbereitet, dass z. B. norddänische Betriebe, die wünschten, nach hier umzusiedeln oder eine Filiale in Südjütland zu gründen, sich schon 1919 darauf durch Ankauf von Häusern u. a. m. vorbereiteten. Ausserdem konnten nicht alle Folgen, so wie Verlust eines Kundenkreises usw., immer vorausgesehen werden.

Man kennt drei Beispiele von südjütländischen Betrieben, die nach der Grenzziehung Filialen in Deutschland errichteten: M. Hansens Tabakfabrik in Haderslev gründete eine Filiale in Rendsburg, die Orgelfabrik Marcussen & Søn legte eine Filiale in Kiel an, und das Milchlaboratorium Visby in Tønder errichtete kurz vor der Wiedervereinigung ein selbständiges Laboratorium in Niebüll, um den südlichen Kundenkreis bedienen zu können.

Die Betriebe südlich der Grenze, die Filialen in Südjütland errichteten, stammen fast alle aus Flensburg. Man kann unter anderem die Textilfirma Møller & Co und die Papierfirmen Severin Schmidt und Netzlers Efterfølger nennen. Ausserdem errichtete die Maschinenfabrik Anthon & Söhne 1922 eine Filiale in Gråsten. Verschiedene deutsche Kleinbetriebe in der Parfümeriebranche überliessen ausserdem ihre deutschen Produktionsrechte an Dänen, die die Betriebe weiterführten: die Drallefabrik in Tønder, Asmus Hansen, Drogengrossgeschäft und chemische Fabrik, Haderslev, und Dr. Tretznerns Parfümeriebetrieb gleichen Orts.

Als Exempel von dänischer Expansion ins neue Gebiet muss die Errichtung von Lokalredaktionen der sozialdemokratischen und der konservativen Presse in der grösseren Städten genannt werden. Auch die Entstehung der Margarinefabriken in diesem Gebiet ist durch Einwirkung vom Norden her zu erklären. Unter den nicht industriellen Betrieben kann man die

Errichtung einiger Verpackungshäuser für Verpackung von Eiern erwähnen.

Die indirekten Folgen von der Änderung der wirtschaftlichen Zugehörigkeit werden am deutlichsten durch die Errichtung der Exportschlachthöfe spürbar. Ohne diese wäre die Landwirtschaft nur mit Mühe in die dänische aufgenommen worden.

2. Die Arbeitskraft.

Von vornherein wünschte man eine Analyse von dem Pendelverkehr der südjütländischen Gewerbebetriebe durchzuführen, da die Frage der Arbeitskraftversorgung in den Debatten über die Industrielokalisierung stark herausgestellt worden ist. Mit Rücksicht auf die Arbeit meinte man, dass eine stratifizierte Stichprobe, die 10 % umfasste, im Bereiche des Möglichen liegen würde. Die ausgewählten Betriebe erhielten deshalb mit dem gewöhnlichen Fragebogen noch eine Aufforderung, eine Aufstellung über die Wohnsitze der Angestellten mitzugeben.

Die Pendelabstände sind folgendermassen ausgerechnet: Der Abstand vom Betrieb zum Bevölkerungsschwerpunkt der in Betracht kommenden Gemeinden ist in der Luftlinie ausgemessen worden. Diese Abstände sind danach mit der Anzahl der Beschäftigten aus jeder Gemeinde, die in dem betreffenden Betrieb arbeiten, multipliziert worden, wonach diese Ergebnisse summiert wurden. Das Ergebnis wurde hiernach mit der gesamten Anzahl der Beschäftigten des Betriebes dividiert. Das Ergebnis sieht man in der Tabelle XXIV.

Der Pendelabstand zu den einzelnen Betrieben ist in Fig. 76 mit den Betriebsgrössen verglichen. Man sieht, dass die Grösse des Betriebes allein nicht den Unterschied im Pendelabstand erklären kann, aber es scheint auch hervorzugehen, dass grössere Betriebe gewöhnlich mit verhältnismässig grossen Pendelabständen rechnen müssen, während kleinere Betriebe kleine wie auch grosse Pendelabstände haben können. Im allgemeinen scheint ein Zusammenhang zwischen der Grösse des Betriebes und des Pendelabstandes zu bestehen.

Auch zwischen der Grösse des Pendelabstandes und dem Alter des Betriebes scheint ein Zusammenhang zu bestehen, siehe Fig. 77. Ältere Betriebe haben ihre Arbeitskräfte bedeutend näher wohnen als jüngere. Endlich scheint ein Zusammenhang zwischen örtlicher Lage und Pendelabstand eines Betriebes nachweisbar, Fig. 76. Unter sonst gleichen Umständen haben die Betriebe, die in den Provinzstädten an der Ostküste liegen, gewöhnlich kürzere Pendelabstände als Fabriken in den ländlichen Gebieten und im westlichen Teil Südjütlands. Auch bei den Provinzstädten gibt es Variationen, z. B. scheint das Hinterland der Arbeitskraft für Haderslev kleiner als für Åbenrå und Sønderborg.

Obwohl das Material nur von geringem Umfang ist, deutet es doch auf einige Hauptzüge an: Grössere Betriebe haben gewöhnlich grössere Pendelabstände, und dasselbe gilt für neue Fabriken gegenüber älteren. Ausserdem sind die Pendelabstände im allgemeinen grösser für Betriebe in ländlichen Gebieten als in den östlichen Provinzstädten, und hier grösser in Åbenrå und Sønderborg als in Haderslev.

3. *Ablegerbildende Betriebe.*

Ablegerbildende Betriebe sind in unterschiedlicher Anzahl in den verschiedenen Branchen angetroffen worden. Das einzige Gebiet, wo dieser Faktor von entscheidender Bedeutung ist, scheint das östliche Südjütland zu sein und hier besonders der Raum Sønderborg für die Eisen- und Metallwarenindustrie. Im kleineren Massstab ist das Gebiet um Åbenrå-Røddekro herum von verschiedenen Formen der Wagenfabrikation geprägt.

4. *Räumlichkeiten und Lokalisierung.*

Ein Artikel[18] folgert, dass der Neubau von Fabriken und Werkstätten weniger zerstreut ist, als es die Verteilung der Beschäftigung vermuten liesse. In der Zählung 1968 kommen 172 Betriebe vor, die nach 1948 errichtet wurden, und diese Zahl ist nicht grösser, als dass man die räumliche Unterbringung der meisten dieser Betriebe untersuchen kann.

In den letzten Jahren sind viele Molkerei- und Schulgebäuden wegen der Rationalisierungen frei geworden. Fig. 82 zeigt die Anzahl in Südjütland. Fig. 83 zeigt die Gründungsjahre der neueren Betriebe, und man sieht, dass der grösste Teil der neueren Betriebe in den Jahren 1963–65 errichtet worden ist, also gerade in den Jahren wo die vielen Bauten in den ländlichen Gebieten frei wurden. Die leeren Gebäude haben verschiedene Verwendung gefunden, vergleiche Tabelle XXVI. Seite 194 zeigt die Branchen von 17 Gewerbebetrieben, die in leeren Gebäuden untergebracht sind.

Tabelle XXVII zeigt, in welchen Räumlichkeiten die neueren Betriebe Platz gefunden haben. Es zeigt sich, dass ungefähr die Hälfte der hinzugezogenen Betriebe in Neubauten anfangen, und dasselbe gilt auf jeden Fall für die Hälfte der errichteten Filialen. Unter ehemaligen Räumen sind Räume gemeint, die vorher Industrie beherbergten. Es ist nicht verwunderlich, dass die 51 Betriebe in Südjütland, die in solchen Räumen gegründet worden sind, später erweitert haben oder Neubauten aufgeführt haben. Die Anzahl der Betriebe, die in Schulen, Molkereien oder ähnlichen Räumlichkeiten angefangen haben, muss als bedeutend angesehen werden. Dies scheint die Annahme zu bekräftigen, dass die Ausgleichung der letzten Zeit in der Industrieverteilung zum Teil das Vorkommen von freien Räumen zurückzuführen ist.

5. *Verbreitet sich die Industrie in Dänemark?*

In der neueren Diskussion über die Lokalisierung der Industrie[19] wird oft hervorgehoben, dass sich die Industrie in Dänemark verbreitet. Als Ursache zu der Ausbreitung wird besonders auf die Umsiedlung der leichteren Industrie aus dem Hauptstadtgebiet (z. B. die Schuhwaren- und Bekleidungsindustrie, die Holz- und Möbelindustrie) und auf Københavns damit sinkenden Anteil an der gesamten Industrie hingewiesen. Bei der Anwendung des Begriffs Ausbreitung unterscheidet man nicht immer ganz deutlich, ob man meint, dass sich die Industrie durch die Umsiedlung gewerblicher Betriebe aus København in andere Landesteile verbreitet, oder ob die Industrie durch die Entstehung von Betrieben in Gebieten, die früher keine Industrie hatten, gleichmässiger verteilt worden sei. Es

wird hier untersucht, ob Südjütlands wachsender Anteil an der dänischen Industrie von dem einen oder dem andern der erwähnten Faktoren herührt, oder vielleicht von einer Kombination der beiden.

Tabelle XXVII zeigt, das von 172 Betrieben, die nach 1948 gewerblich registriert worden sind, im ganzen 13 hinzugezogene Betriebe und 21 Filialen von Betrieben ausserhalb Südjütlands sind. Der Zeitpunkt der Umsiedlungen und die Gründungsjahre der Filialen gehen aus Fig. 83-2 und 83-3 hervor. Die Errichtungen sind besonders nach 1960 erfolgt. Auf Fig. 66 und 67 sind die geographischen Bewegungen der Umsiedlungen und der Filialen markiert, und ihre zahlenmässige Bedeutung geht aus Tabelle XXVIII hervor. Die meisten Umsiedlungen findet man in der Schuhwaren- und Bekleidungsbranche, während die zweitgrösste Gruppe von den Eisen- und Metallwarenindustrie gestellt wird. Insgesamt hatten die umgesiedelten Betriebe 1968 416 Angestellte. Die Filialen hatten dementsprechend 851. Die Betriebe, die weder Filialen noch umgesiedelte Betriebe sind, müssen im Landesteil selbst entstanden sein, entweder von Südjütländer oder von nicht-südjütländischen Fabrikanten gegründet.

Fig. 87 zeigt, auf Basis von Tabelle XXVIII, welche Branchen den grössten Anteil an Umsiedlungen, Filialen usw. haben. Die umgesiedelten Betriebe machen sich besonders in der Schuhwaren- und Bekleidungsindustrie bemerkbar, wo sie 14 % ausmachen. Filialen von Betrieben ausserhalb Südjütlands machen sich mit 23 % in der Holzverarbeitungsindustrie geltend. Die Figur zeigt, dass weder die Filialen noch die hinzugezogenen Betriebe irgend welche Bedeutung in der südjütländischen Industrie haben, verglichen mit dem Anteil, den die älteren Betriebe und die Betriebe, die im Landesteil gegründet worden sind, ausmachen. Man muss zu dem Ergebnis kommen, dass die Ursache zu dem grösseren Anteil der Industrie Südjütlands an der gesamten Industrie Dänemarks besonders die Expansion der älteren Betriebe und die im Landesteil selbst entstandenen Betriebe ist. Das Wachsen der südjütländischen Industrie hat zu der Ausgleichung der geographischen Verteilung beigetragen, und der vergrösserte Anteil des Landesteils ist in erster Linie auf das eigene Wachsen Südjütlands zurückzuführen.

In Südjütland selbst ist ebenfalls im letzten Jahrzehnt eine Ausbreitung in der geographischen Verteilung geschehen. Eine mitwirkende Ursache ist die freien Gebäude, die die industrielle Initiative zu fördern scheinen. Die umgesiedelten Betriebe und Filialen tragen zu dieser Entwicklung bei, sind jedoch nicht ausschlaggebend.

Kap. 7. Der Einfluss der Öffentlichkeit auf die industrielle Entwicklung

Bei der Behandlung der industriellen Entwicklung in den einzelnen Branchen, konnte man oft beobachten, wie die Öffentlichkeit einen grossen Einfluss auf die industrielle Entwicklung übte. Schon die Wirtschaftspolitik im Zusammenhang mit der Freihandels- oder Handelsschutzpolitik, hat einen Einfluss auf die Konkurrenzfähigkeit der Betriebe, z. B. die Schwierigkeiten der Textilindustrie nach der Liberalisierung um 1950.

Eine andere Art des Einflusses ist der finanzielle Beistand an unentwickelte Gebiete. Der industrielle Fortschritt ist seit 1958 in Dänemark gross. Dieses Jahr ist das Jahr des ersten Gesetzes zur Gebietsentwicklung, und zugleich das Gründungsjahr des »Finansieringsinstitut for Industri og Håndværk«. Es ist zu vermuten, dass die Entwicklung im westlichen Teil Dänemarks besonders deshalb stark voranging, weil es jetzt möglich war, in diesen weniger industrialisierten Gegenden Unterstützung zu bekommen.

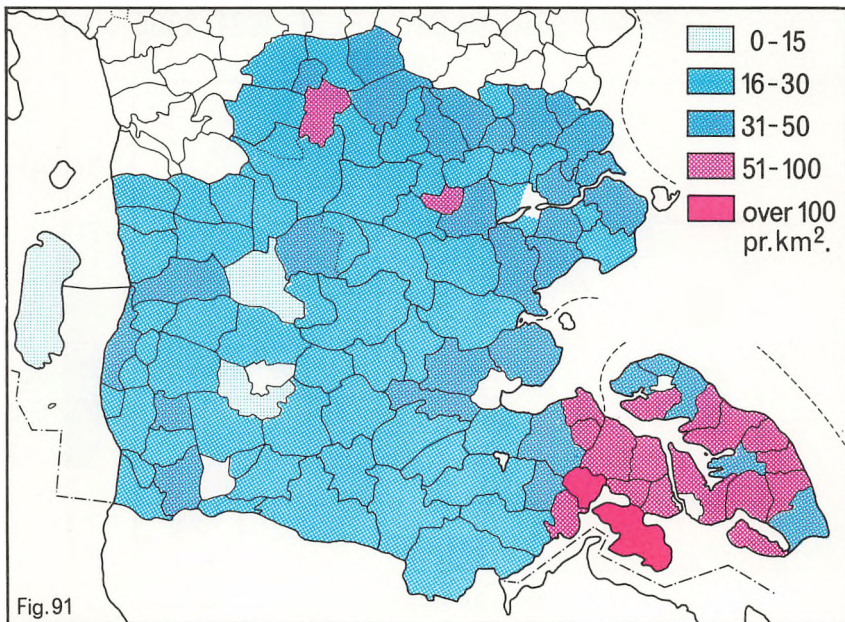
In Südjütland wurde um 1950 ein Gewerberat »Sønderjyllands Erhvervsråd« gegründet, der daran arbeitete und immer noch arbeitet, die industrielle Entwicklung dieses Gebietes zu fördern. Dieser Rat arbeitete am Anfang mit Mitteln der Marshallhilfe, bekam aber am Ende der fünfziger Jahre eigene Mittel, als die südjütländischen Banken gemeinsam das »Sønderjysk Investeringsfond for håndværk og industri« gründeten.

Das Gesetz zur Gebietsentwicklung wurde u. a. gegeben, um eine vielseitigere Gewerbeverteilung in den am wenigsten entwickelten Landesteilen zu erreichen, weshalb eine Zuschuss auch nur an Betriebe gegeben wird, die sich in vorher bestimmten Gegenden niederlassen wollen. Für die Betriebe, die eine Unterstützung bekommen haben, hat das Gesetz eine grosse Bedeutung gehabt, und vermutlich hat auch die neue Örtlichkeit einen Vorteil von dem Hinzukommen eines gewerblichen Betriebes gehabt, betrachtet man jedoch den Anteil der Umsiedlungen am gesamten gewerblichen Wuchs in Südjütland, muss man feststellen, dass diese nur einen geringen Teil ausmachen. Es scheint also zweifelhaft zu sein, ob das Gesetz zur Gebietsentwicklung allein die zurückgebliebenen Gebiete wieder auf die Beine helfen kann.

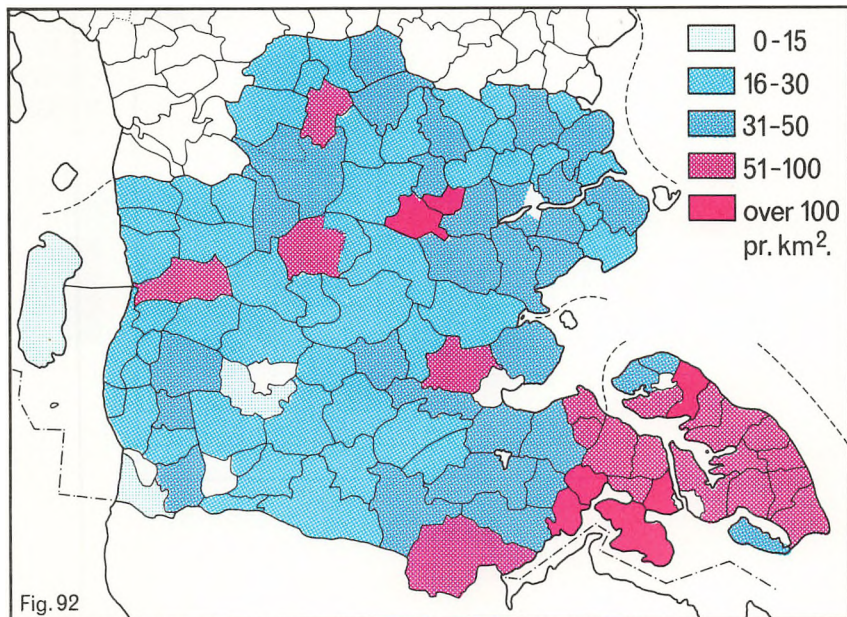
»Sønderjyllands Erhvervsråd« kann ausser den anderen Mitteln auch die Investitionsstiftung anwenden. Diese Unterstützung wird besonders Betrieben des Gebietes zuteil, die eine Erweiterung wünschen, und wenn man bedenkt, dass der grösste Teil des Anwuchses in der Industriebeschäftigung in den existierenden Gewerbebetrieben zu finden ist, hat diese Form der Unterstützung möglicherweise auf die Dauer eine grössere Bedeutung als das Gesetz zur Gebietsentwicklung.

Ausser den hier genannten finanziellen Hilfsmassnahmen muss beachtet werden, dass die Haltung der einzelnen Gemeinden gegenüber eventuellen Gewerbebetrieben von entscheidender Bedeutung ist. Fast alle Gemeinden, die einen 'Gewerberat' oder einen 'Initiativausschuss' eingesetzt haben, sind im Stande gewesen, ihr wirtschaftliches Leben zu fördern.

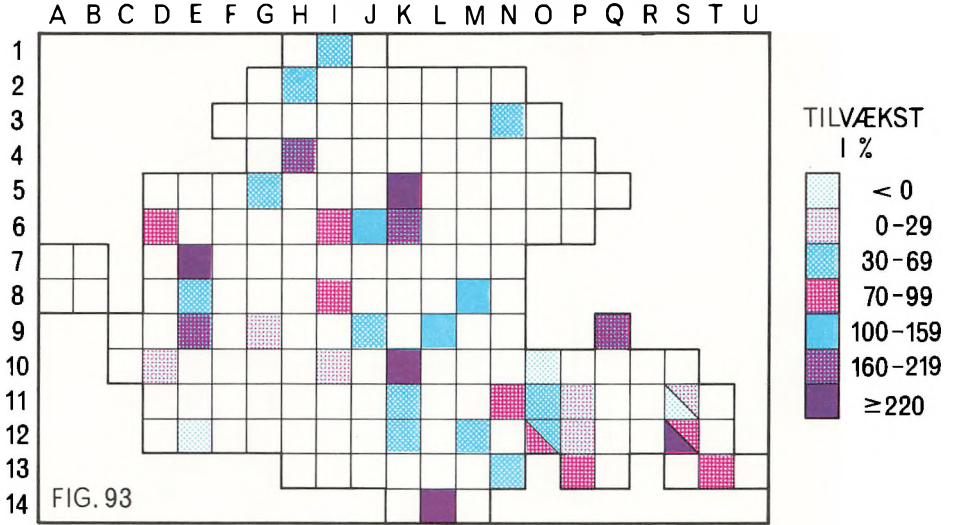
BEFOLKNINGSTÆTHEDEN I SØNDERJYLLAND PÅ KOMMUNER 1921.

BEFOLKNINGSTÆTHEDEN I SØNDERJYLLAND PÅ KOMMUNER 1965.

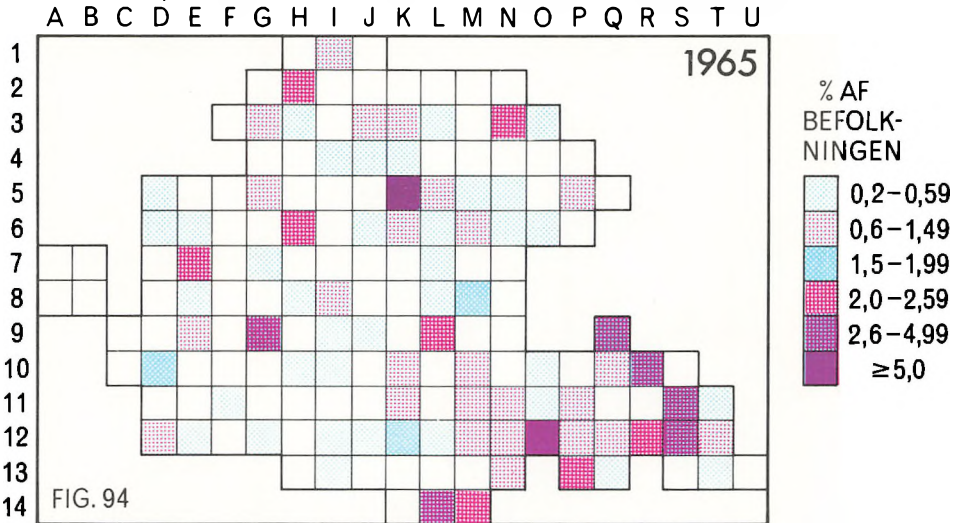

BEFOLKNINGSTILVÆKSTEN I FLÆKKER OG BYMÆSSIG BEBYGGELSE 1921-1965

▤ = 2 BYMÆSSIGE BEBYGGELSER

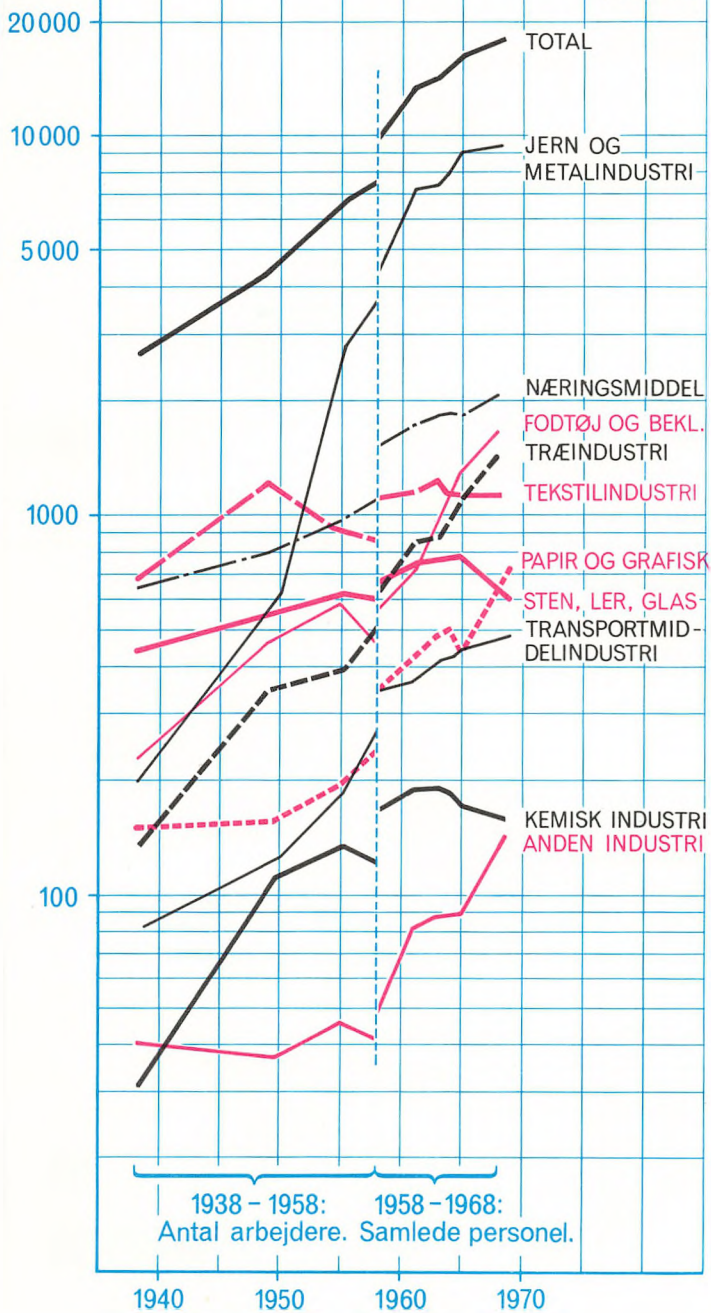
GEOGRAFISK BEFOLKNINGSFORDELING PÅ FLÆKKER, FORSTÆDER OG BYMÆSSIG BEBYGGELSE

SØNDERJYLLAND

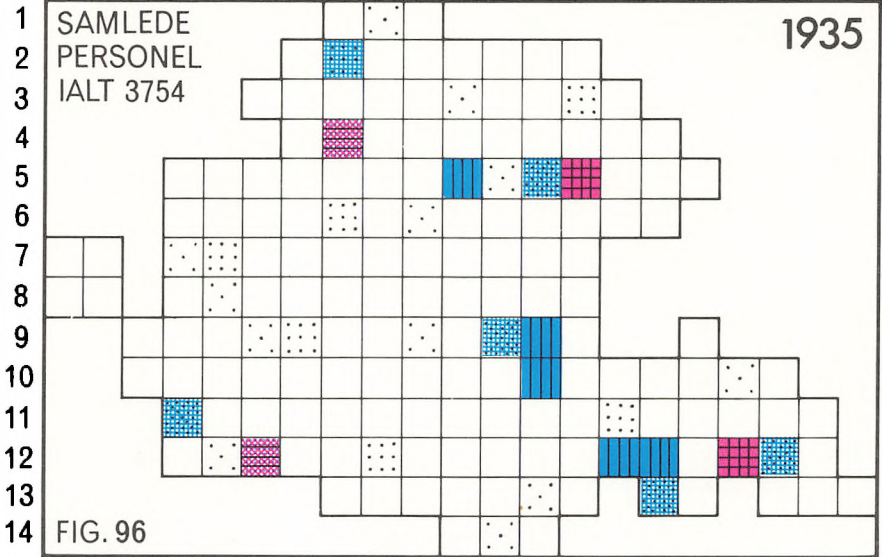
Antal ansatte

FIG. 95

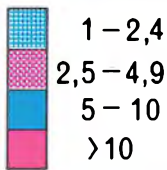

INDUSTRIBESKÆFTIGEDE SØNDERJYLLAND

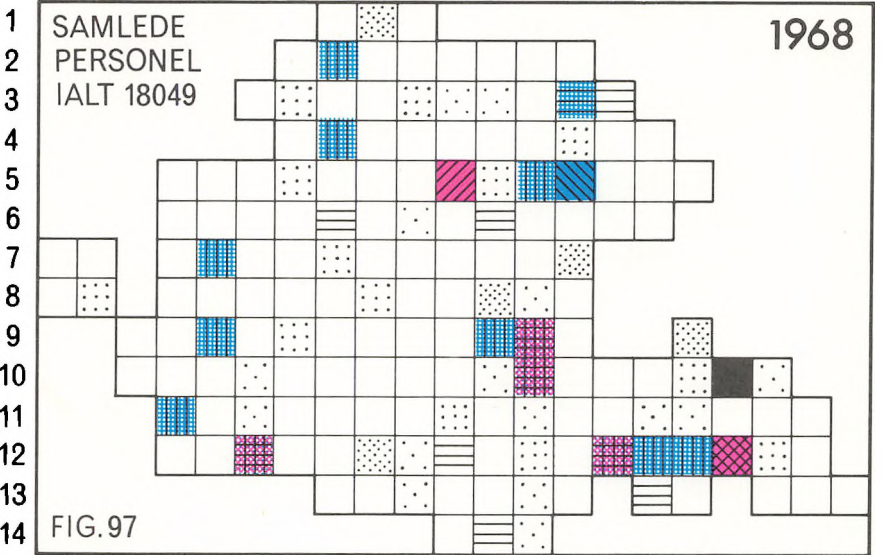
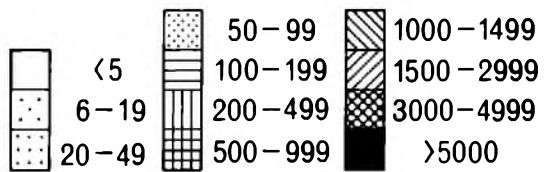
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U

% AF ANSATTE

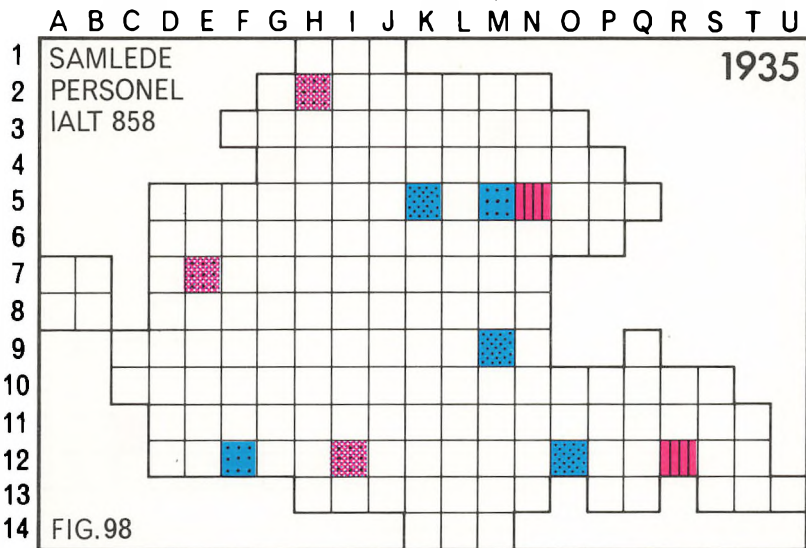

ANTAL ANSATTE:

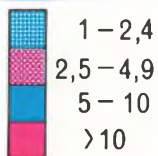

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U

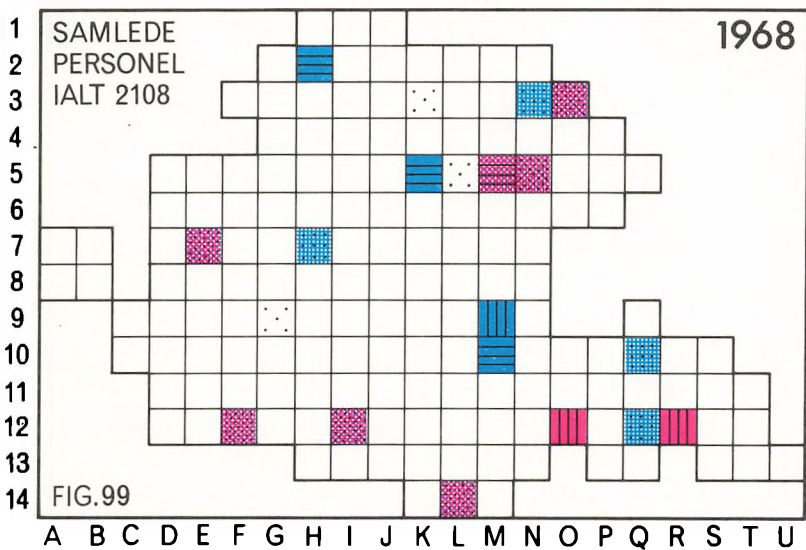
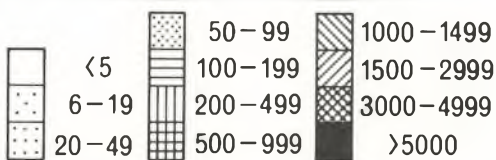
NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN, SØNDERJYLLAND

% AF ANSATTE

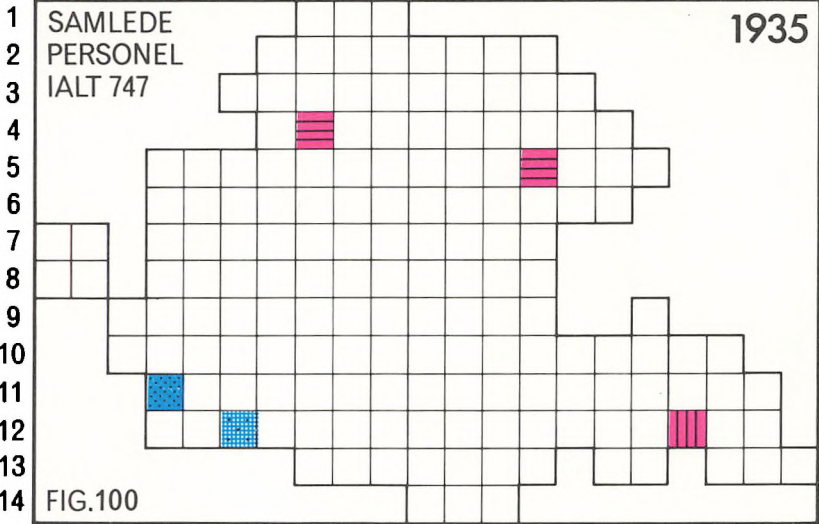
ANTAL ANSATTE:

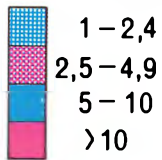
TEKSTILINDUSTRIEN,

SØNDERJYLLAND

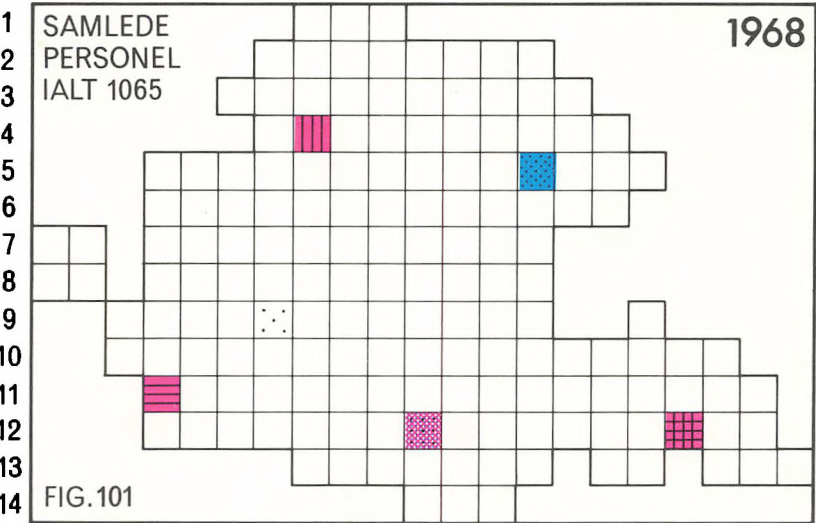
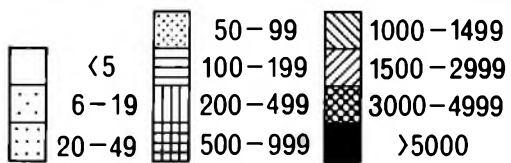
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U

% AF ANSATTE

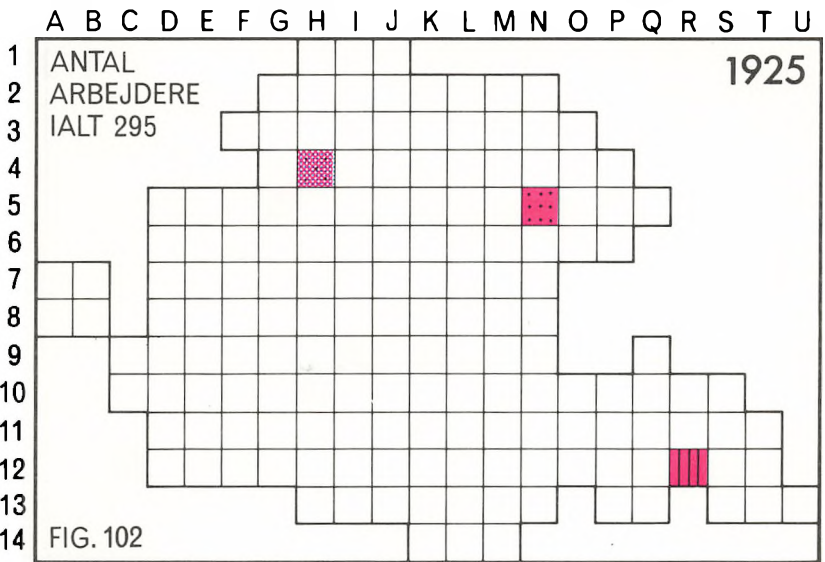
ANTAL ANSATTE:

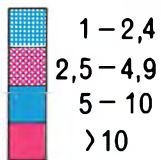
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U

TEKSTILINDUSTRIEN,

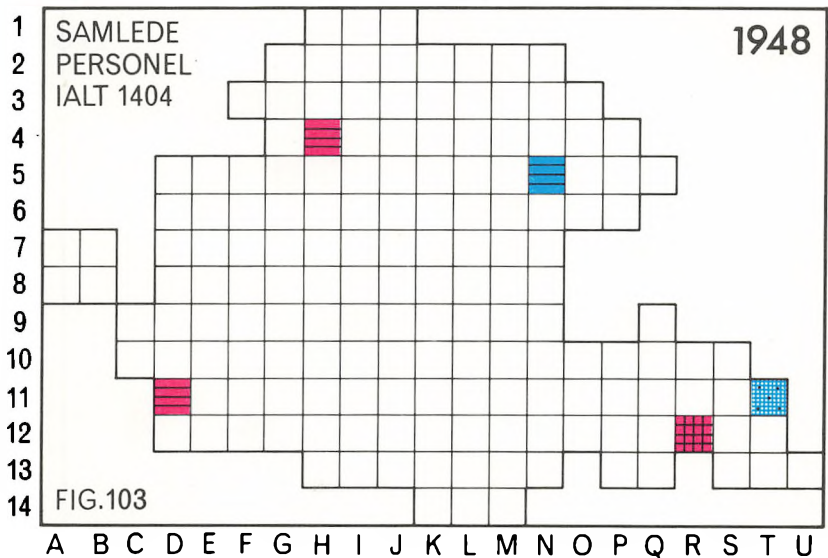
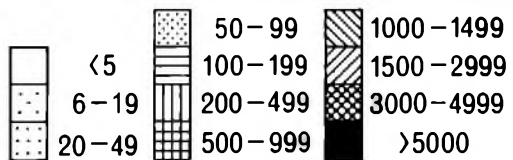
SØNDERJYLLAND

% AF ANSATTE

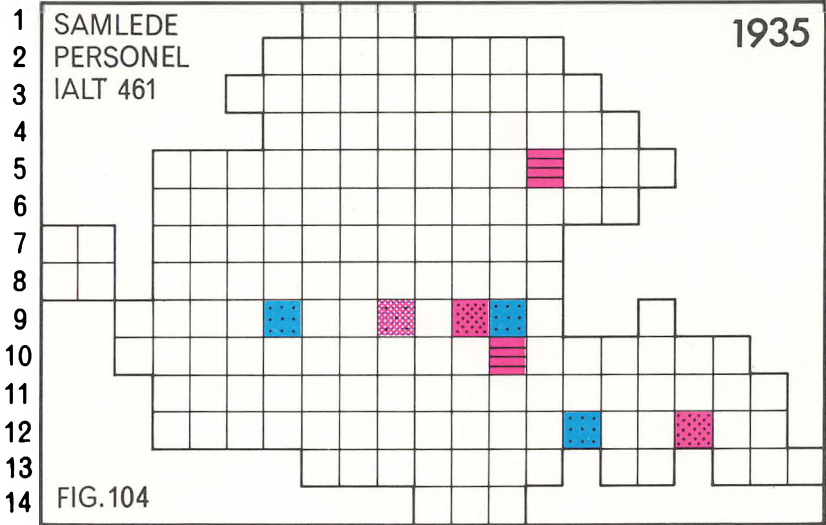

ANTAL ANSATTE:

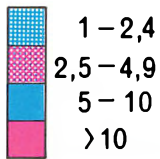

FODTØJ - OG BEKLÆDNINGSDINDUSTRI

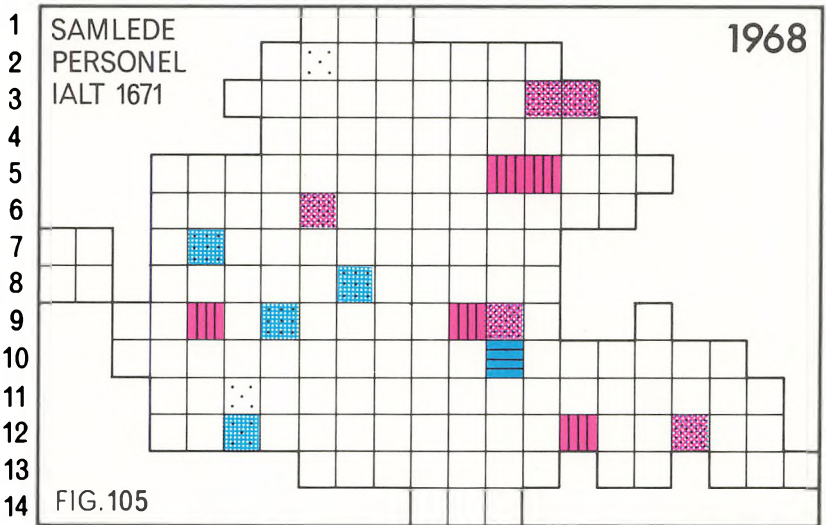
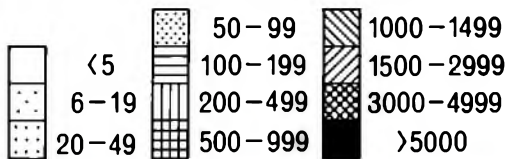
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U

% AF ANSATTE

ANTAL ANSATTE:

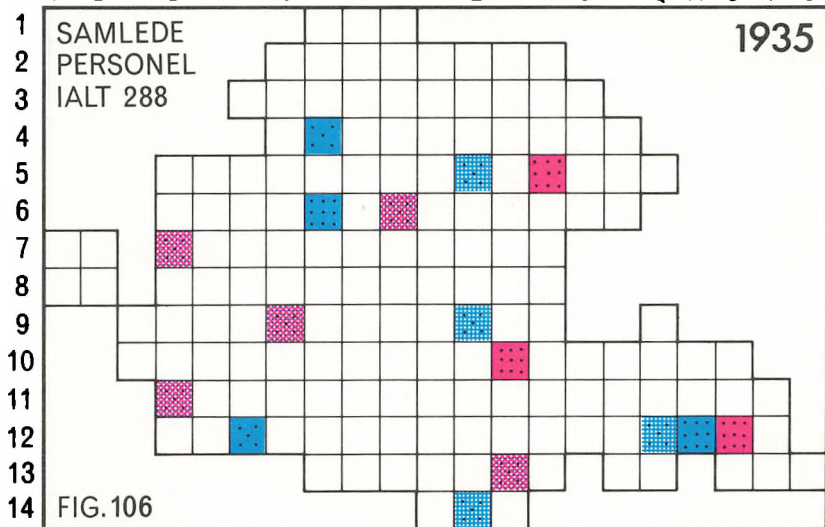

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U

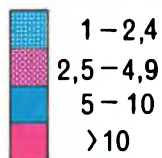
TRÆINDUSTRIEN

SØNDERJYLLAND

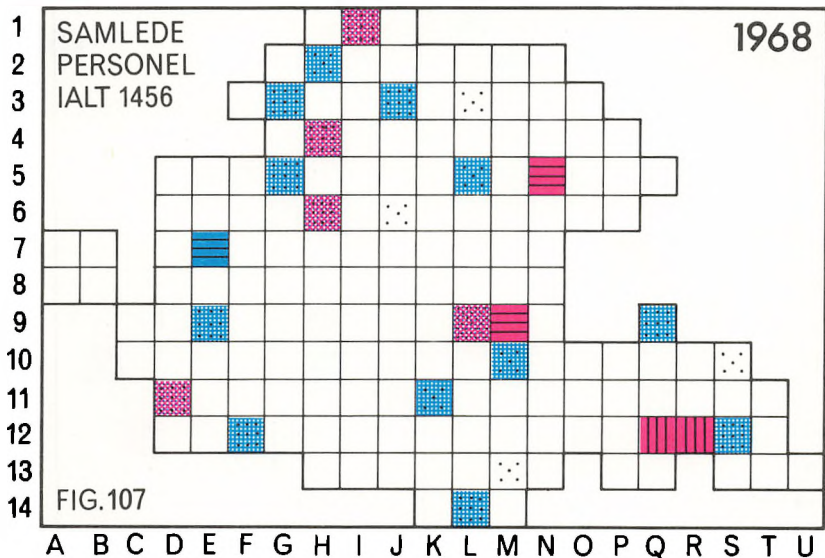
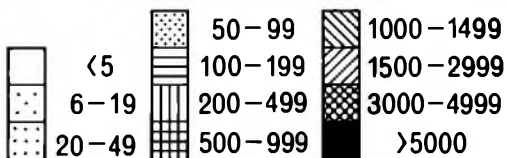
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U

% AF ANSATTE

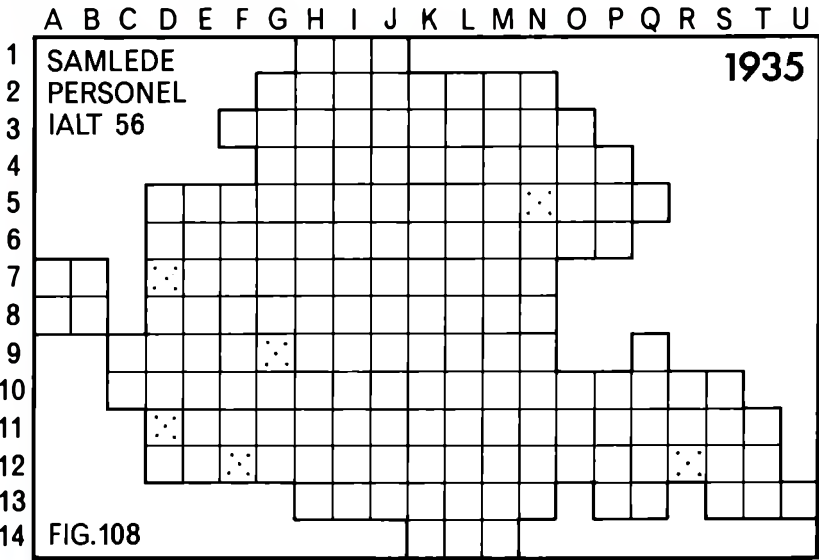

ANTAL ANSATTE:

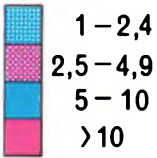

MØBELINDUSTRIEN

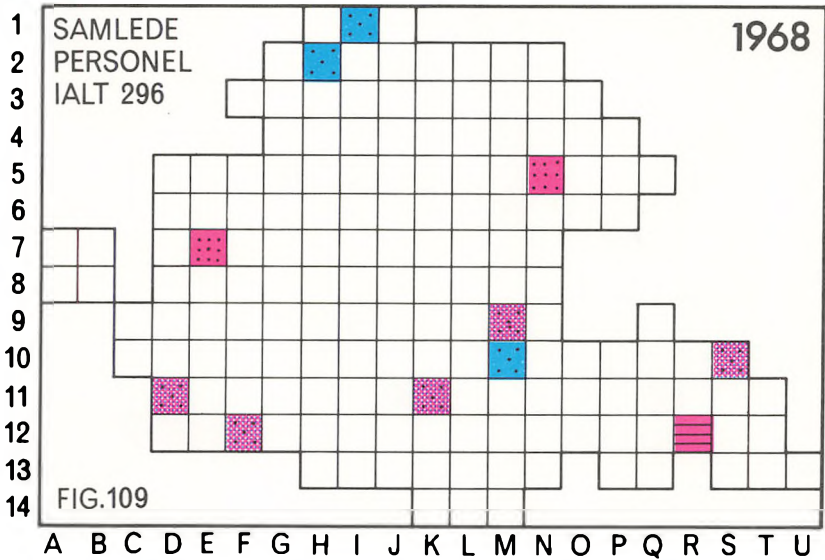
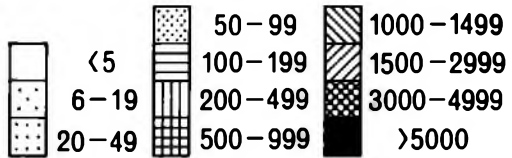
SØNDERJYLLAND

% AF ANSATTE

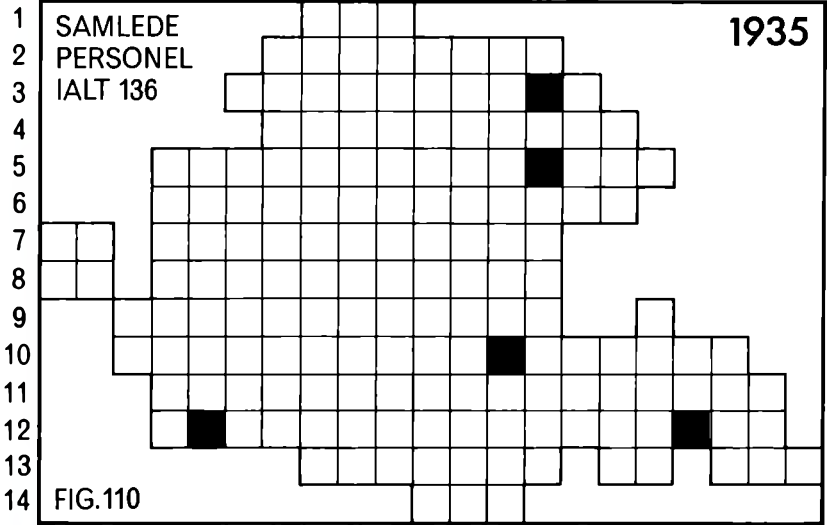

ANTAL ANSATTE:

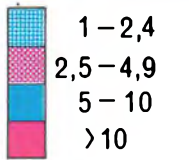

PAPIR OG GRAFISK INDUSTRI, SØNDERJYLLAND

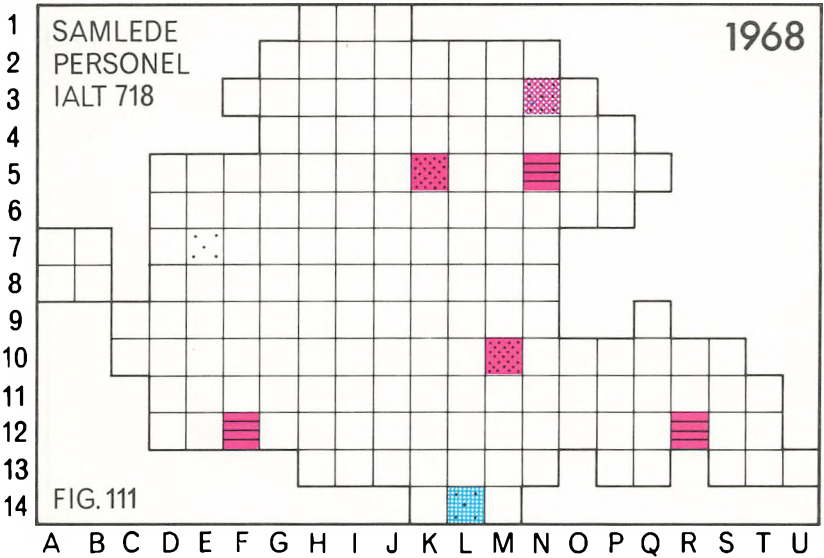
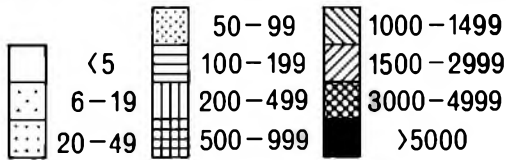
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U

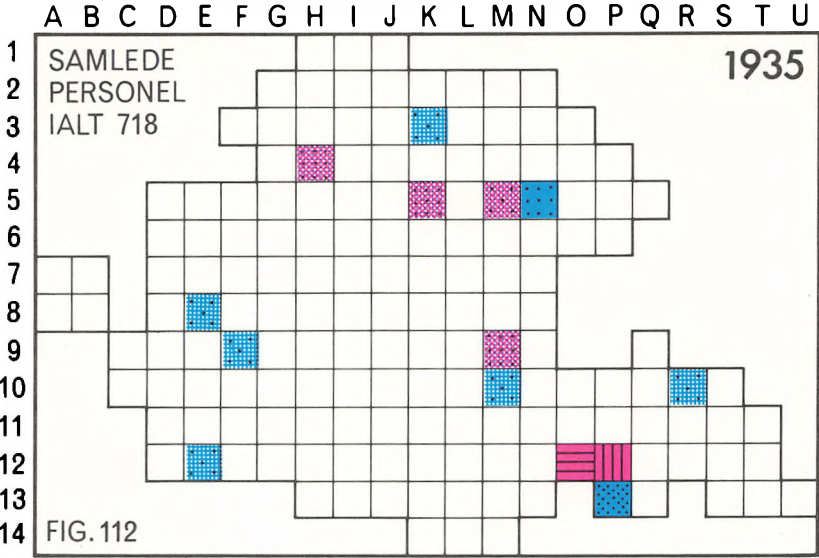
% AF ANSATTE

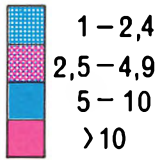
ANTAL ANSATTE:

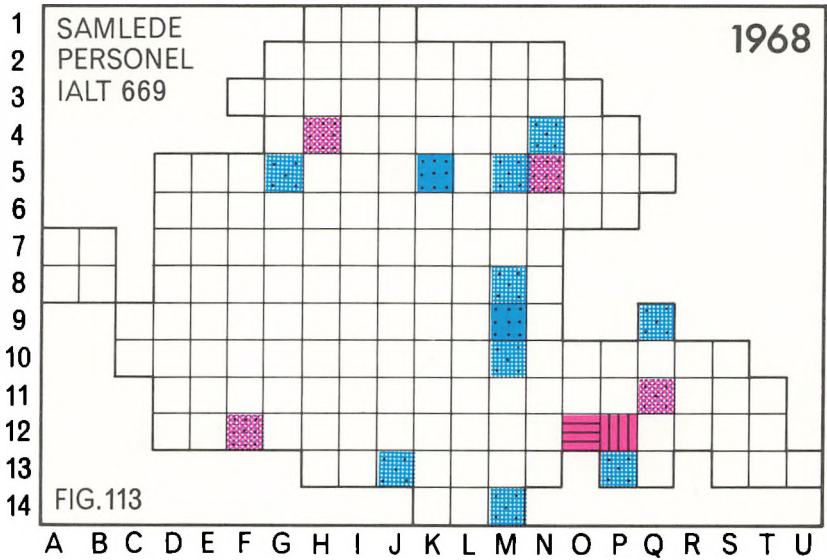
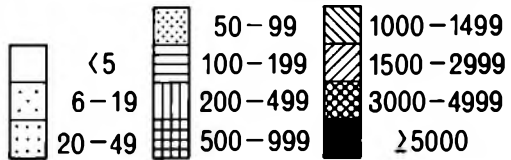
STEN-, LER- OG GLASINDUSTRI, SØNDERJYLLAND

% AF ANSATTE

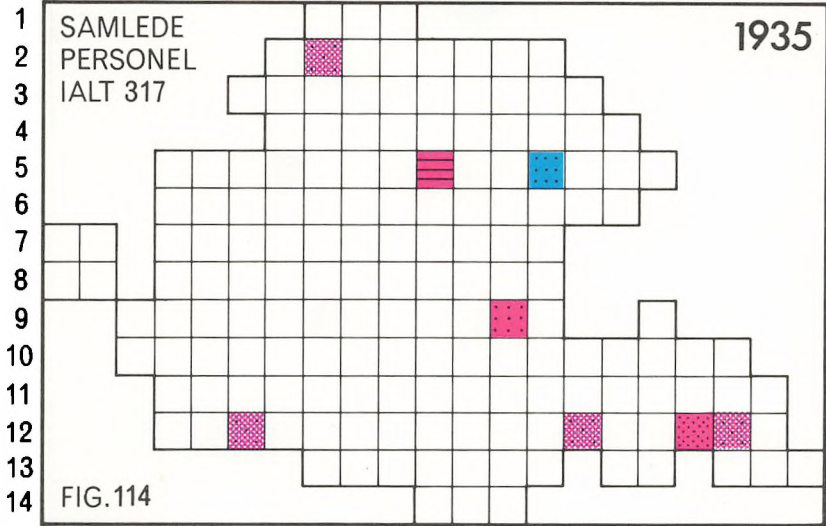

ANTAL ANSATTE:

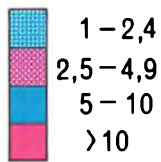

JERN- OG METALINDUSTRIEN, SØNDERJYLLAND

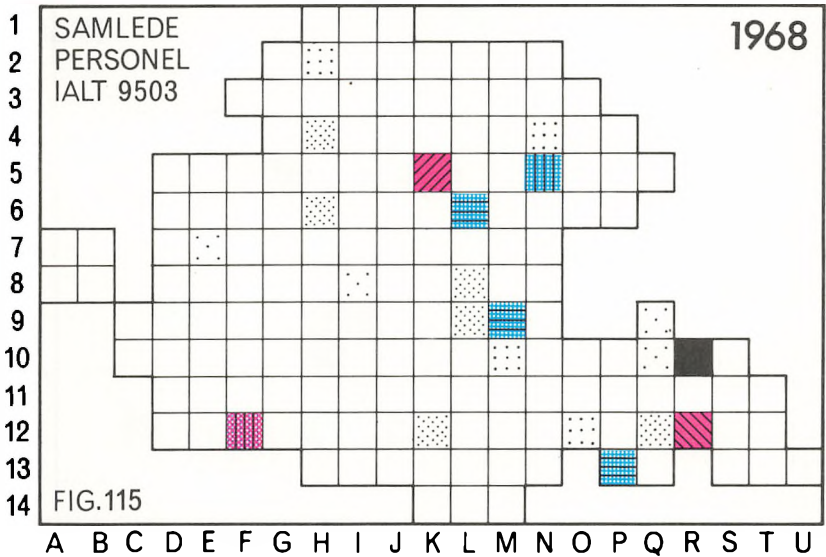
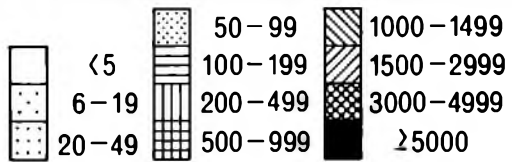
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U

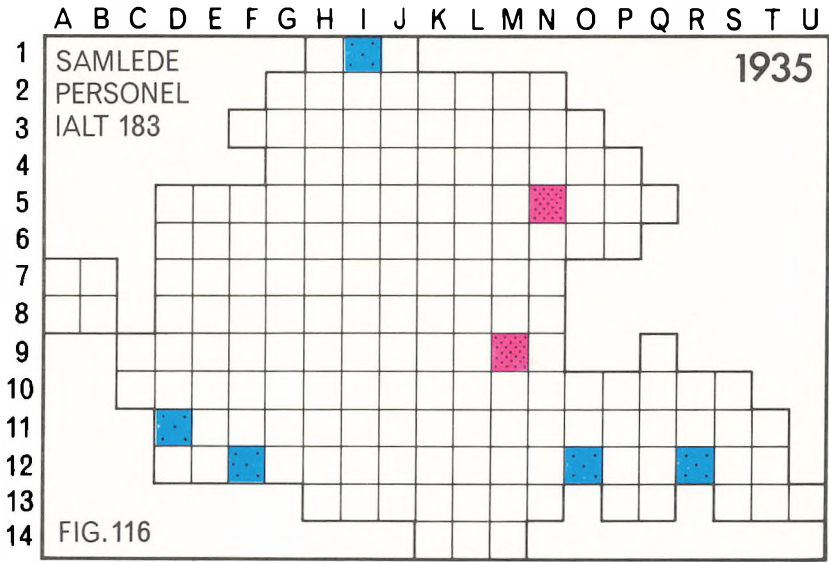
% AF ANSATTE

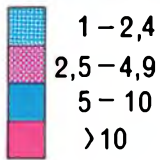
ANTAL ANSATTE:

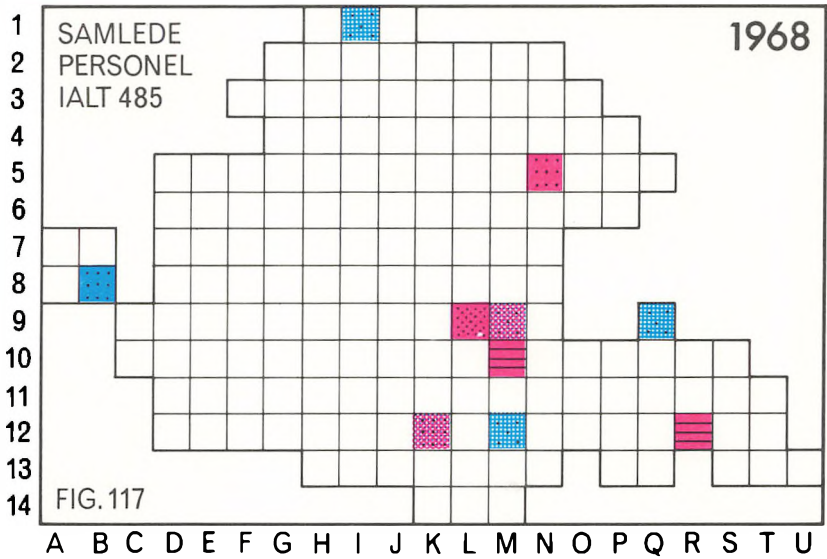
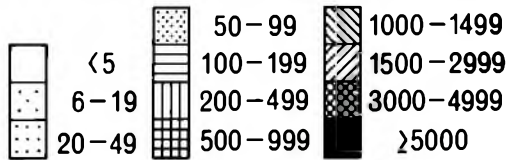
TRANSPORTMIDDELINDUSTRI, SØNDERJYLLAND

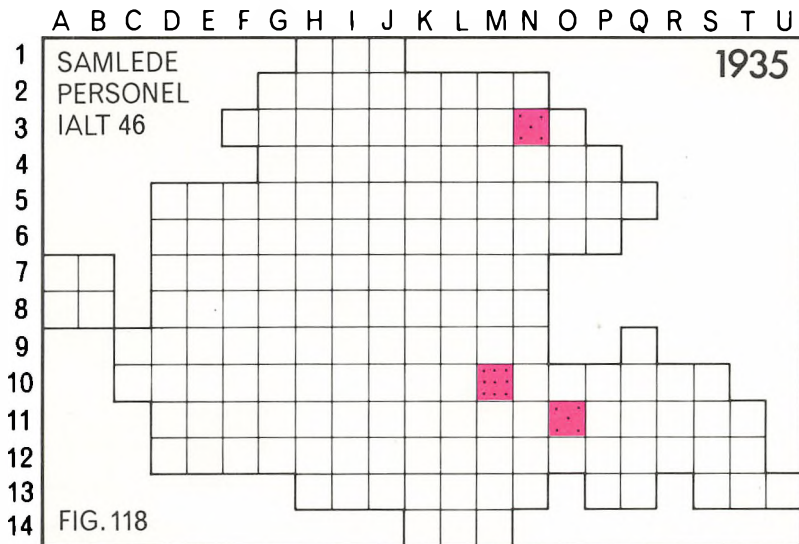
% AF ANSATTE

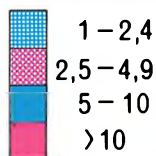
ANTAL ANSATTE:

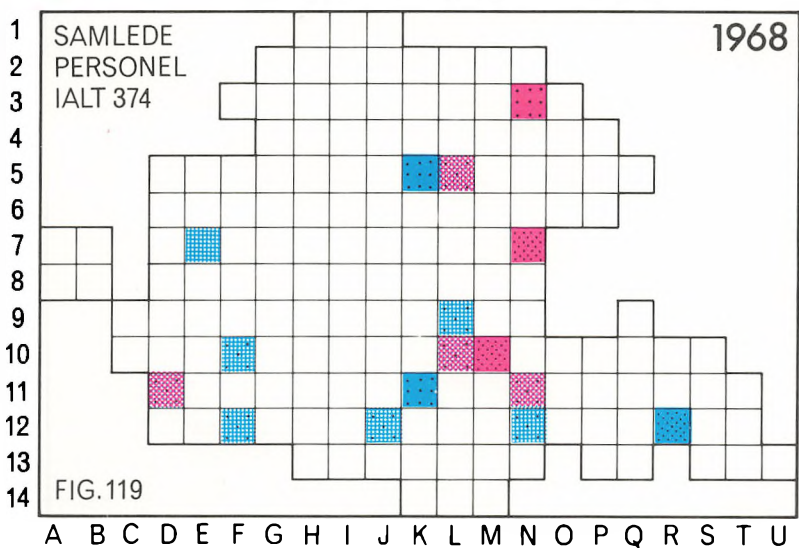
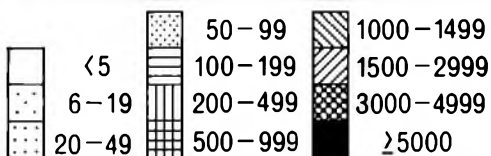
LÆDER-, GUMMI-, KEMISK-, OLIE- OG KULPROD. & ANDEN INDUSTRI. SØNDERJYLLAND

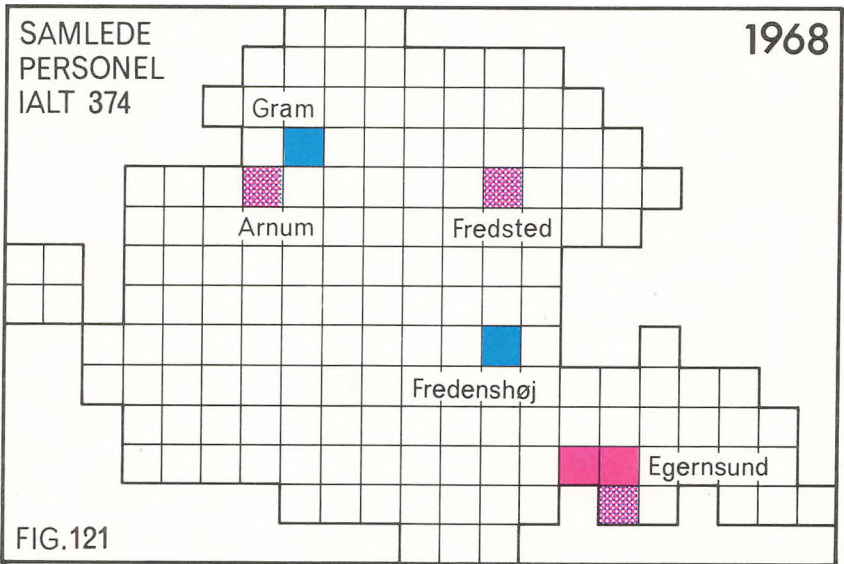
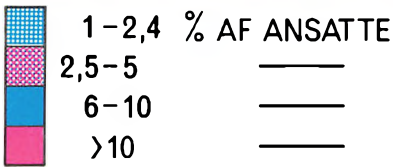
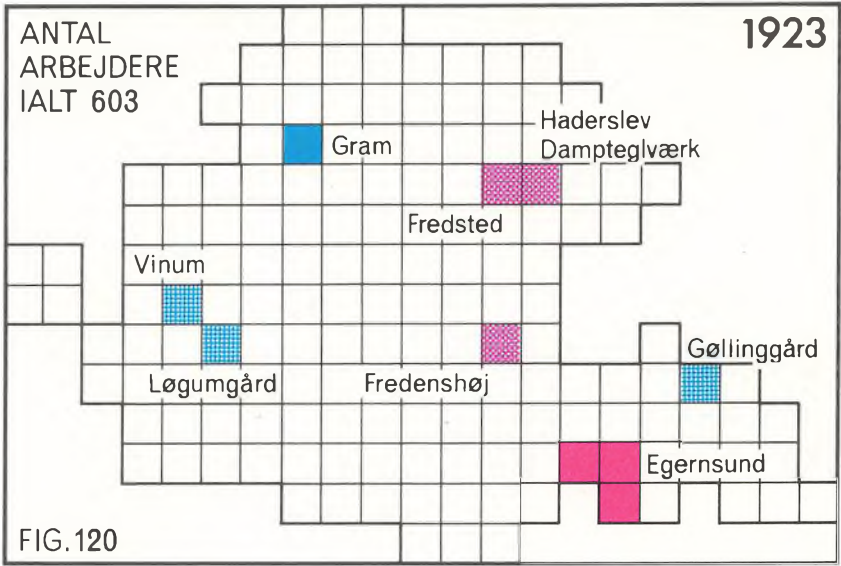
% AF ANSATTE

ANTAL ANSATTE:

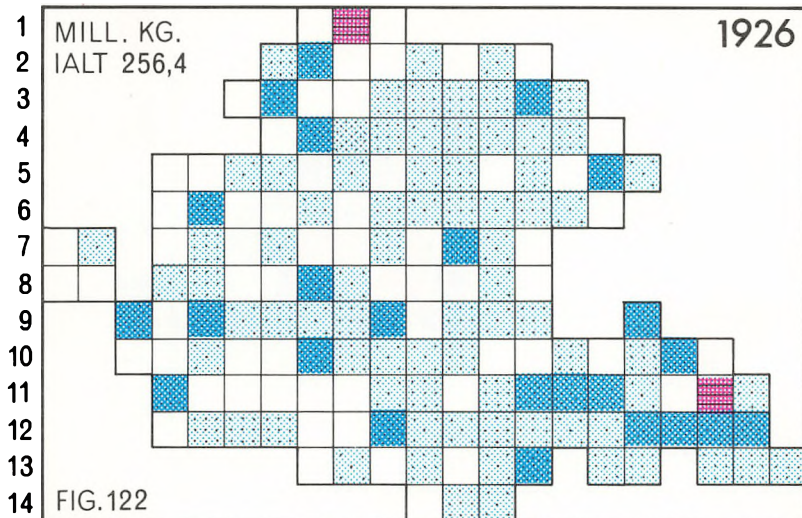

SØNDERJYSKE TEGLVÆRKER

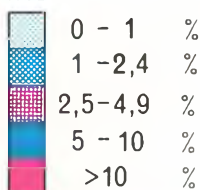

INDVEJEDE MÆLKEMÆNGDE, SØNDERJYLLAND

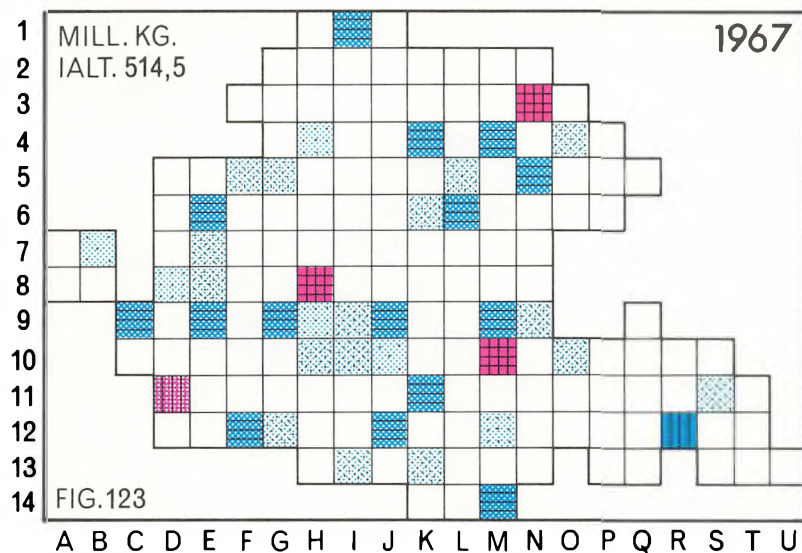
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U

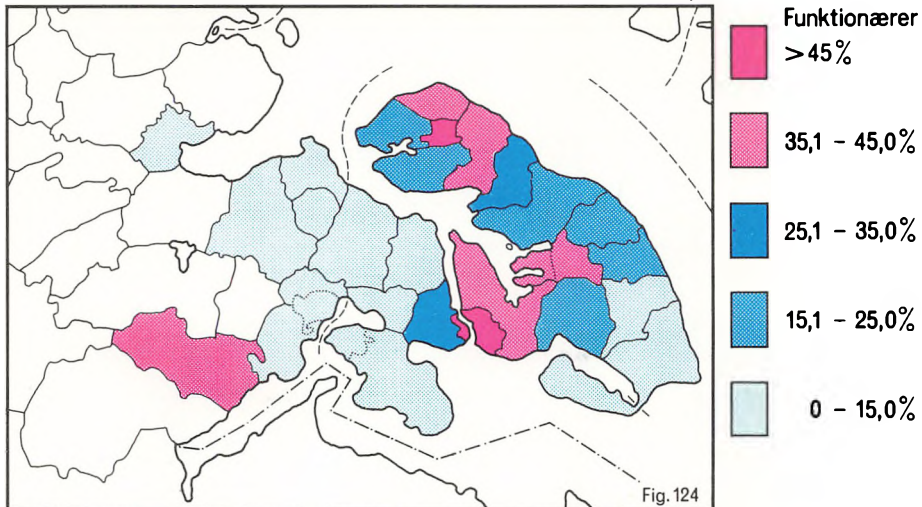
INDVEJEDE MÆLKEMÆNGDE

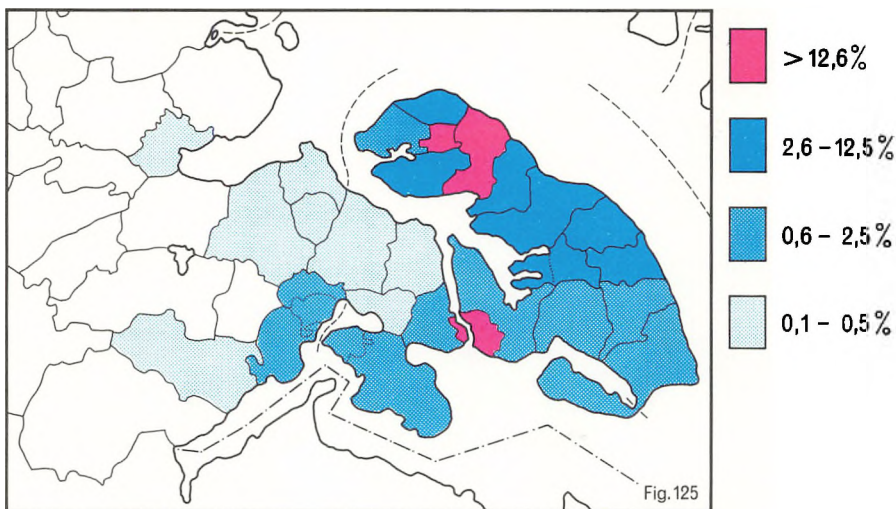
DEN INDVEJEDE MÆLKEMÆNGDE I MILL. KG.

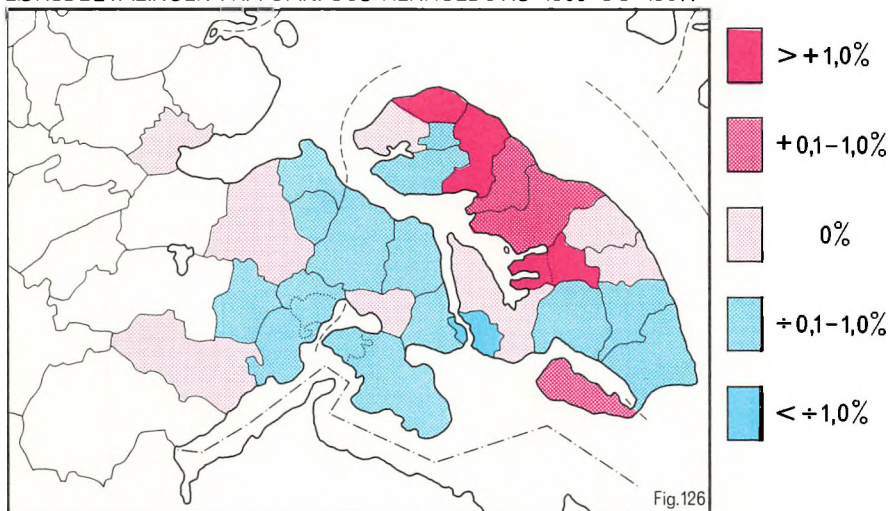
FUNKTIONÆRPROCENTEN AF ANSATTE PÅ DANFOSS, FORDELT PÅ KOMMUNER. 1/1 1968
FUNKTIONÆRPROCENTEN FOR DEN SAMLEDE VIRKSOMHED: 35,1%

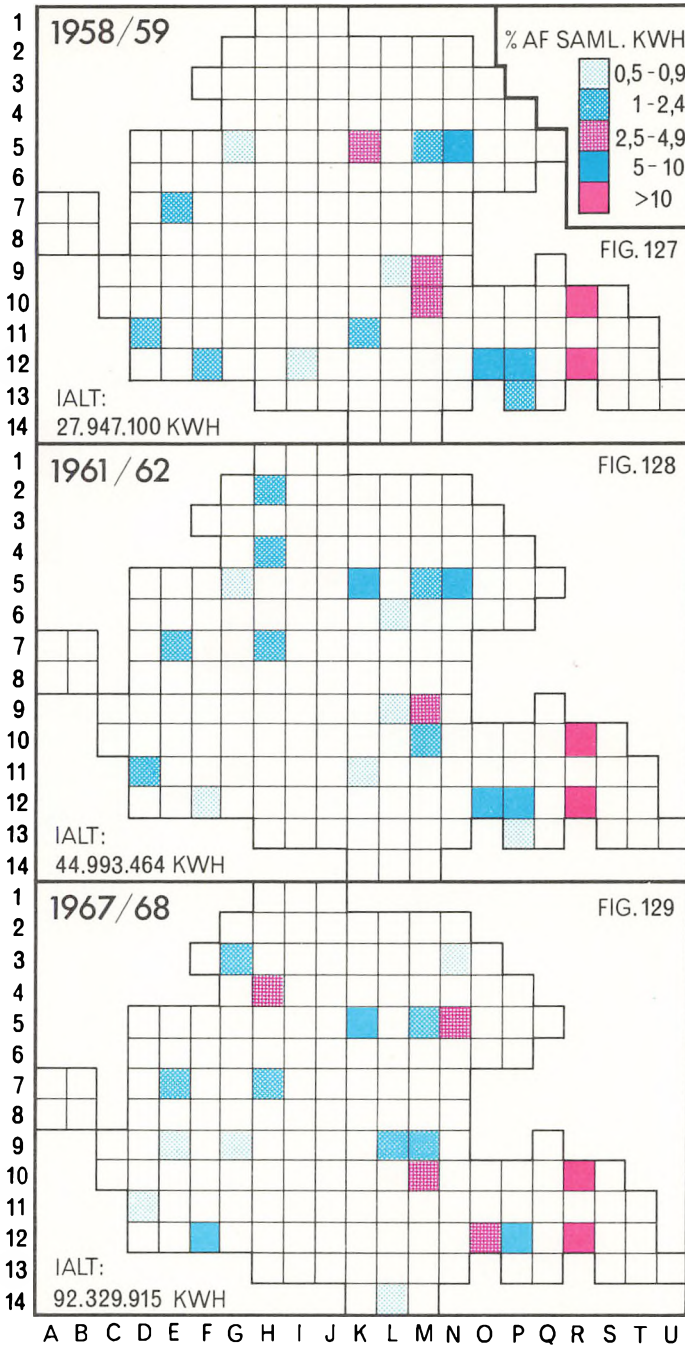
LØNUDBETALINGEN FRA DANFOSS 1967, FORDELT PÅ BOPÆLSKOMMUNER.

DIFFERENCEN I DE ENKELTE KOMMUNERS PROCENTVISE ANDEL I LØNUDBETALINGEN FRA DANFOSS HENHOLDSVIS 1960 OG 1967.

INDUSTRIENS STRØMFORBRUG, SDR. JYLLAND

01-10. Registerfolketallet og dets bevægelser i de enkelte kommuner 1972-73

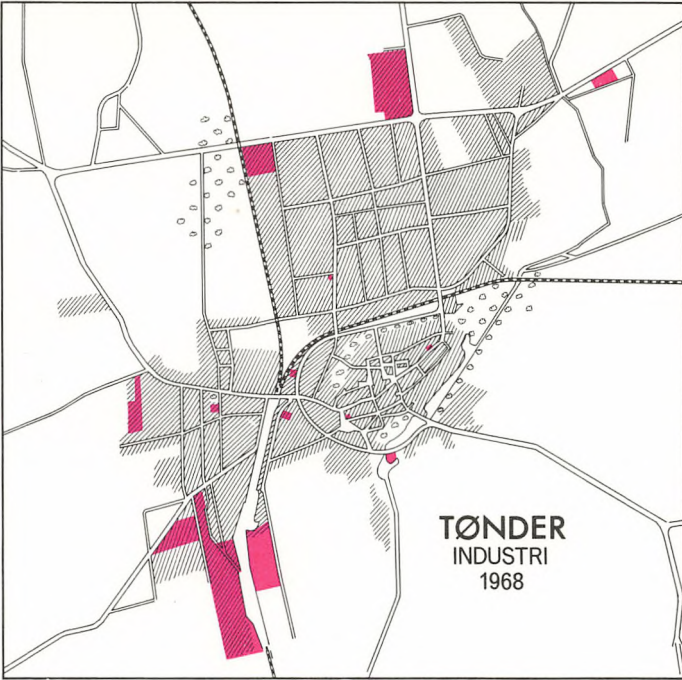
Amt og kommune:	Register- folketallet 1/1 1972	Anlødte	Anlødte	Antal til- flyttede fra indland ¹⁾	Antal fra- flyttede til indland ¹⁾	Netto- tilflyttede fra indland	Øvrige bevægelser netto	Register- folketallet 1/1 1973
Christianse ²⁾	122	1	1	5	17	÷ 12	-	110
<i>Fyns amt</i>								
Assens	10.733	131	128	747	804	÷ 57	÷ 42	10.637
Bogense	6.375	85	77	443	513	÷ 70	12	6.325
Broby	5.842	90	62	571	454	117	8	5.995
Egebjerg	8.467	97	86	837	850	÷ 13	6	8.471
Ejby	10.211	138	129	810	840	÷ 30	22	10.212
Fåborg	17.295	195	254	1.144	1.145	÷ 1	27	17.262
Gjamsbjerg	5.629	72	67	496	549	÷ 53	÷ 6	5.575
Gudme	6.523	66	100	636	662	÷ 26	÷ 15	6.448
Hårby	4.654	47	38	413	394	19	7	4.689
Kerteminde	10.442	139	135	876	765	111	13	10.570
Langeskov	4.908	96	38	629	435	194	2	5.162
Marslöv	4.073	44	39	267	278	÷ 11	÷ 16	4.051
Middelfart	16.469	227	198	1.471	1.284	187	÷ 84	16.601
Munkebo	5.134	112	10	1.003	737	266	8	5.510
Nyborg	18.019	283	215	1.320	1.189	131	6	18.224
Nr. Åby	5.193	64	54	491	465	26	15	5.244
Odense	166.932	2.667	1.563	8.630	9.190	÷ 560	364	167.840
Otterup	10.724	157	102	887	809	78	10	10.867
Ring	11.010	152	106	1.036	1.024	12	13	11.081
Rudkøbing	7.002	94	85	410	425	÷ 15	13	7.009
Ryslinge	5.619	72	72	801	597	204	32	5.855
Svendborg	35.789	485	437	2.718	2.406	312	33	36.182
Sydlangeland	5.590	54	64	216	282	÷ 66	÷ 21	5.493
Søndersø	9.753	167	108	1.094	885	209	12	10.033
Tommerup	6.243	94	64	610	552	58	6	6.337
Tranekær	4.264	42	53	218	299	÷ 81	9	4.181
Ullerslev	4.383	57	33	485	473	12	3	4.422
Vissenbjerg	5.250	81	46	461	412	49	÷ 31	5.303
Ærøskøbing	5.155	52	89	175	228	÷ 53	-	5.065
Ørbæk	6.600	89	71	662	681	÷ 19	9	6.608
Årslev	7.430	148	77	654	621	33	41	7.575
Årup	4.967	83	68	524	518	6	6	4.994
I alt	436.678	6.380	4.668	31.735	30.766	969	462	439.821
<i>Sønderjyllands amt</i>								
Augustenborg	6.238	96	71	675	679	÷ 4	37	6.296
Bov	9.499	148	61	762	852	÷ 90	÷ 10	9.478
Breddebro	3.679	55	35	311	310	1	9	3.709
Broager	5.441	85	58	409	397	12	÷ 12	5.468
Christiansfeld	9.275	135	86	927	809	118	÷ 15	9.427
Gram	5.044	84	54	359	369	÷ 10	11	5.075
Gråsten	6.409	94	76	496	523	÷ 27	-	6.400
Haderslev	29.786	443	341	2.099	2.216	÷ 117	57	29.820
Højer	3.202	46	36	207	247	÷ 40	÷ 11	3.161
Lundtoft	5.691	79	57	533	508	25	÷ 7	5.731
Logumkloster	6.375	88	78	435	455	÷ 20	11	6.376
Nordborg	15.522	289	109	1.177	1.215	÷ 38	34	15.693
Nr. Rangstrup	8.683	149	86	608	708	÷ 100	-	8.646
Rødding	10.669	171	133	797	899	÷ 102	4	10.609
Rødekro	8.194	148	74	970	725	245	31	8.544
Skærbæk	7.475	98	95	554	570	÷ 16	5	7.467
Sundeved	4.358	75	50	381	372	9	÷ 8	4.384
Sydals	5.735	96	43	754	492	262	37	6.087
Sønderborg	29.431	474	275	2.203	2.780	÷ 577	42	29.095
Tinglev	9.524	130	85	571	728	÷ 157	÷ 24	9.388
Tønder	11.833	151	109	1.117	909	208	25	12.108
Vojens	16.723	272	137	1.289	1.365	÷ 76	11	16.793

¹⁾ Omfatter kun mellemkommunale flytninger.²⁾ Uden for den kommunale inddeling.

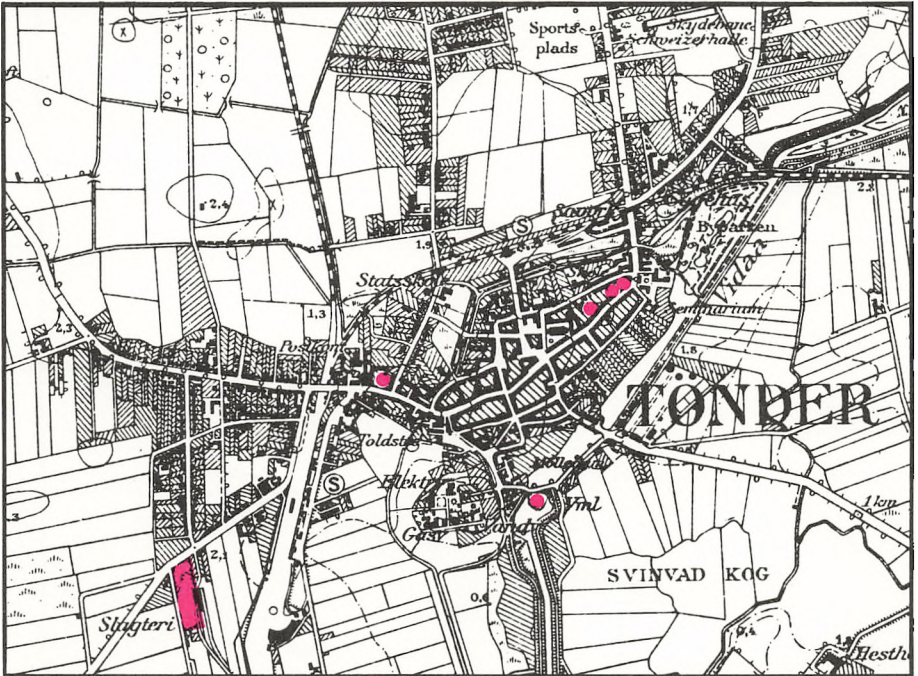
01-10. Registerfolketallet og dets bevægelser i de enkelte kommuner 1972-73

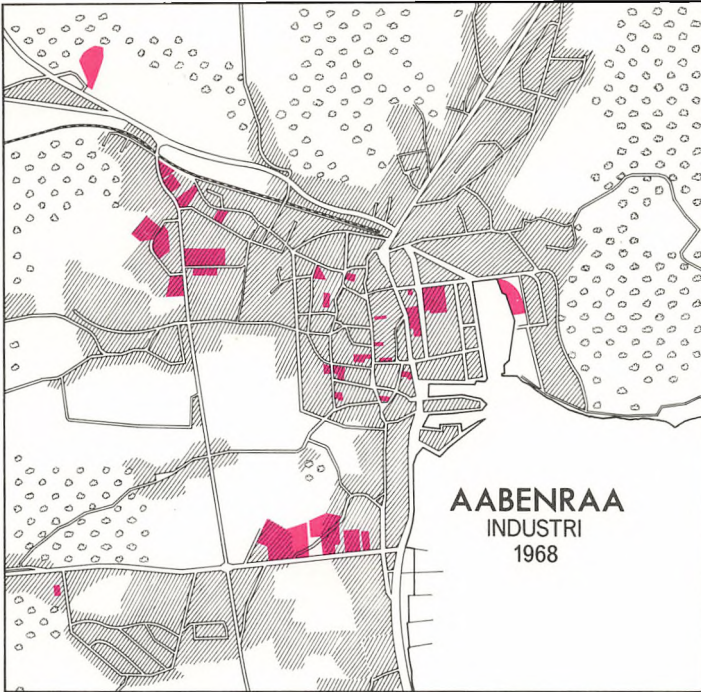
Amt og kommune:	Register- folketallet 1/1 1972	Anlødte	Anlødte	Antal til- flyttede fra indland ¹⁾	Antal fra- flyttede til indland ¹⁾	Netto- tilflyttede fra indland	Øvrige bevægelser netto	Register- folketallet 1/1 1973
Åbenrå	20.613	315	197	1.650	1.499	151	÷ 2	20.880
I alt	239.399	3.721	2.346	19.284	19.627	÷ 343	217	240.648
<i>Ribe amt</i>								
Billund	4.947	85	34	593	424	169	÷ 4	5.163
Blåbjerg	6.540	94	64	445	566	÷ 121	17	6.466
Blåvandshuk	3.205	43	41	363	351	12	20	3.239
Bramminge	10.449	172	102	854	812	42	23	10.584
Brørup	5.100	91	55	623	444	179	÷ 4	5.311
Esbjerg	77.113	1.321	673	3.831	3.995	÷ 164	178	77.775
Fano	2.772	35	32	261	294	÷ 33	-	2.742
Grindsted	16.270	265	140	1.370	1.478	÷ 108	÷ 7	16.280
Helle	7.788	106	62	518	536	÷ 18	11	7.825
Holsted	6.656	101	72	649	637	12	14	6.711
Ribe	17.465	282	175	1.244	1.118	126	÷ 68	17.630
Varde	16.896	274	171	1.238	1.252	÷ 14	÷ 23	16.962
Vejen	14.377	221	125	1.253	1.215	38	5	14.516
Ølgod	9.754	148	112	691	676	15	÷ 4	9.801
I alt	199.332	3.238	1.858	13.933	13.798	135	158	201.005
<i>Vejle amt</i>								
Brædsrup	8.008	139	97	611	757	÷ 146	10	7.914
Børkop	9.174	140	87	1.230	953	277	25	9.529
Eglved	12.247	184	126	1.419	1.157	262	6	12.573
Fredericia	44.381	772	437	2.735	2.688	47	137	44.900
Gedved	7.882	116	80	1.288	933	355	30	8.303
Give	12.565	169	133	1.022	1.108	÷ 86	44	12.559
Hedensted	11.291	208	94	1.216	990	226	32	11.663
Horsens	52.763	911	567	3.686	3.407	279	15	53.401
Jelling	4.843	75	59	694	684	10	13	4.882
Juelsminde	14.369	193	122	1.119	1.170	÷ 51	4	14.393
Kolding	53.208	915	477	3.527	3.392	135	91	53.872
Lunderskov	4.470	83	41	496	400	96	6	4.614
Nr. Snede	7.133	93	55	590	555	35	÷ 22	7.184
Torring-Uldum	10.404	160	102	988	967	21	30	10.513
Vamdrup	6.209	91	67	601	549	52	÷ 13	6.272
Vejle	49.681	797	537	3.397	4.120	÷ 723	2	49.220
I alt	308.628	5.046	3.081	24.619	23.830	789	410	311.792
<i>Ringkøbing amt</i>								
Aulum-Haderup	5.879	91	62	580	519	61	6	5.975
Brande	7.788	117	88	611	622	÷ 11	19	7.825
Egvad	9.770	147	79	914	844	70	2	9.910
Herning	53.788	1.065	406	4.439	3.976	463	8	54.918
Holmsland	4.141	87	27	306	271	35	8	4.244
Holstebro	33.764	607	231	2.884	2.891	÷ 7	69	34.202
Ikast	17.034	345	119	1.475	1.248	227	÷ 7	17.480
Lemvig	19.962	289	200	1.213	1.526	÷ 313	73	19.811
Ringkøbing	15.338	245	132	971	1.049	÷ 78	21	15.394
Skjern	12.062	183	124	818	756	62	9	12.192
Struer	17.473	348	154	1.478	1.281	197	79	17.943
Thyborøn-Harboøre	4.654	65	35	191	222	÷ 31	÷ 5	4.648
Thyholm	3.981	52	46	317	266	51	÷ 5	4.033
Trehøje	7.156	122	64	725	612	113	÷ 1	7.326
Ullborg-Vemb	6.809	107	80	593	478	115	19	6.970
Videbæk	10.487	188	87	640	668	÷ 28	12	10.572
Vinderup	7.960	119	79	546	597	÷ 51	÷ 10	7.939
Åskov	6.062	89	57	489	526	÷ 37	12	6.069
I alt	244.108	4.266	2.070	18.190	18.352	638	309	247.451

¹⁾ Omfatter kun mellemkommunale flytninger.

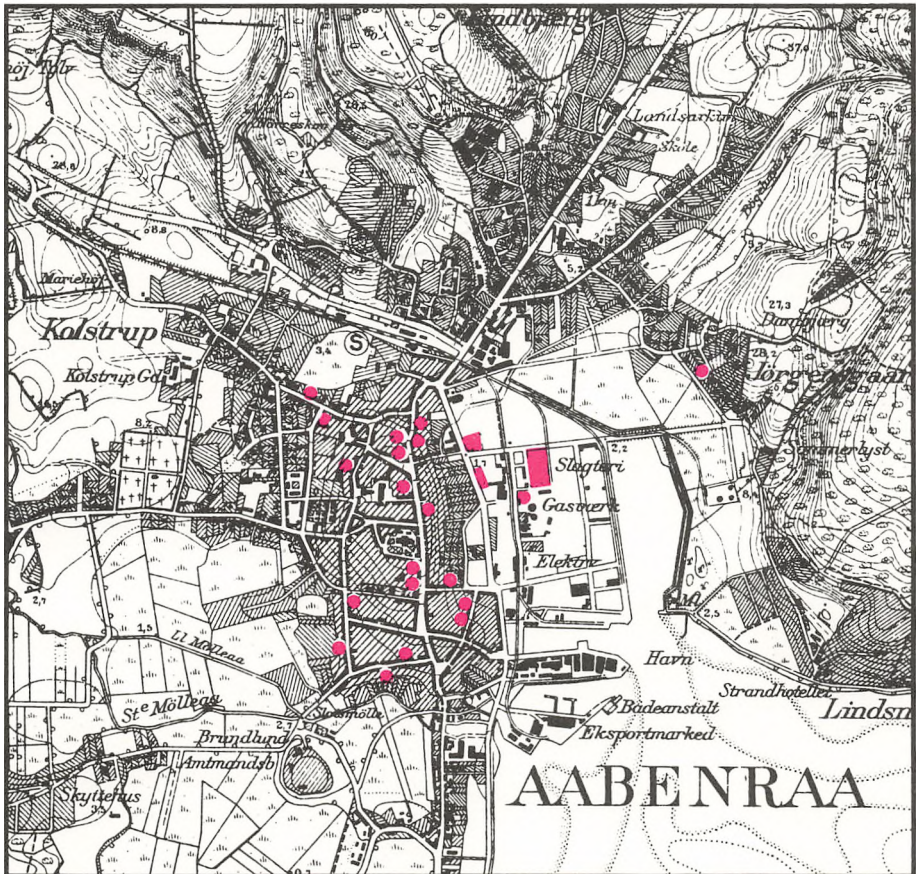

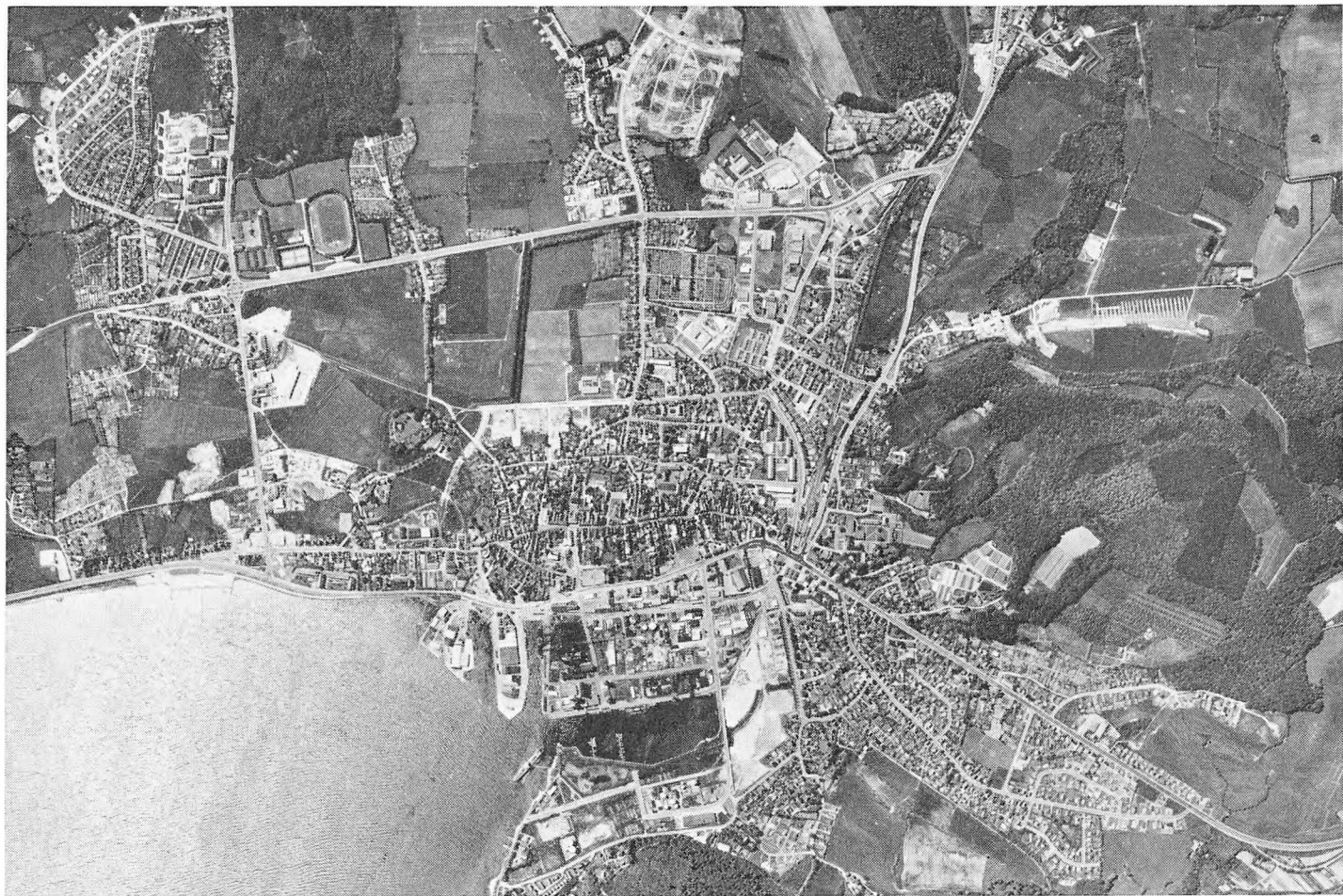
INDUSTRI 1935

INDUSTRI 1935

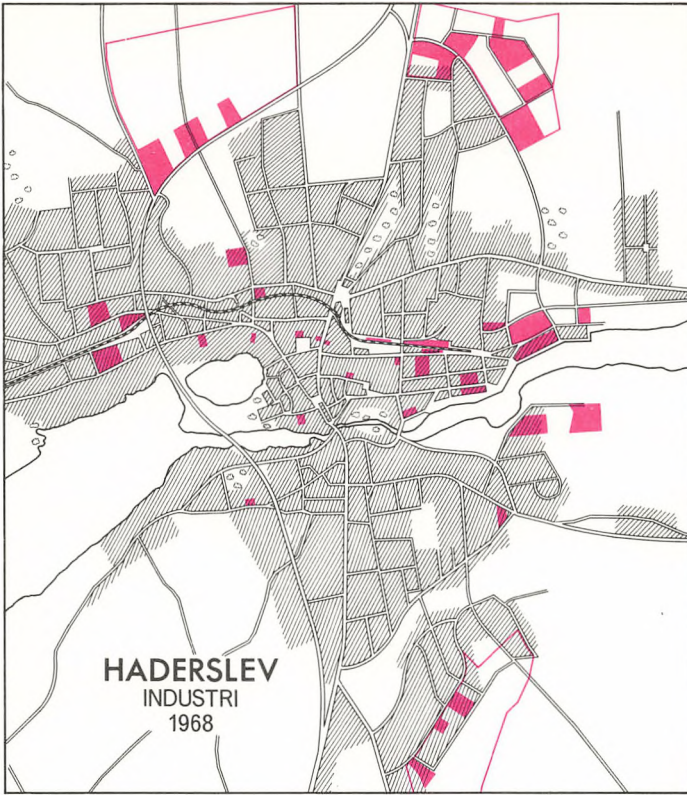

N
↑

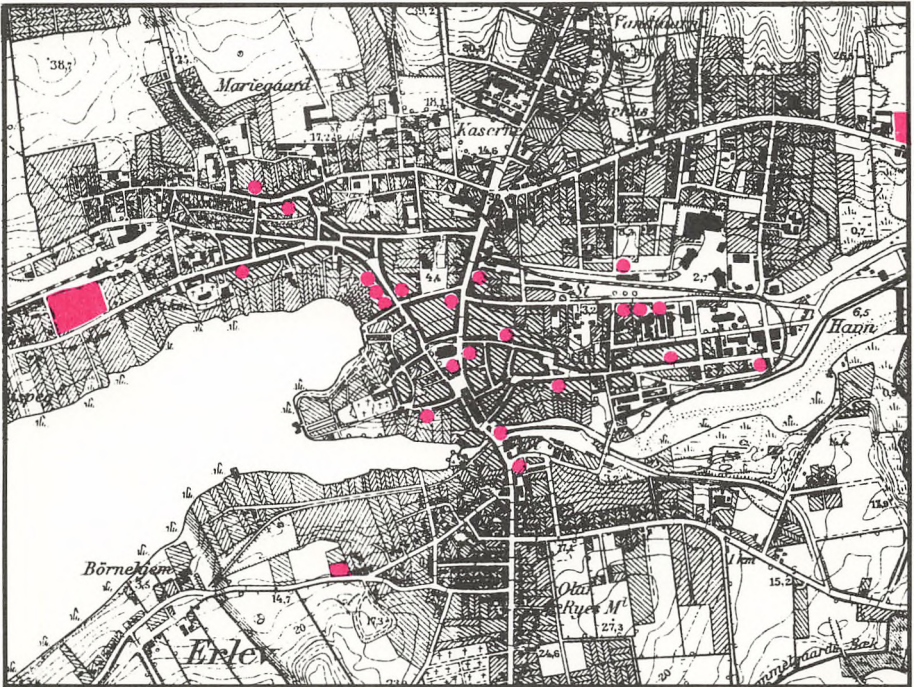
Reproduceret med tilladelse (A. 27/70) af Geodætisk Institut.

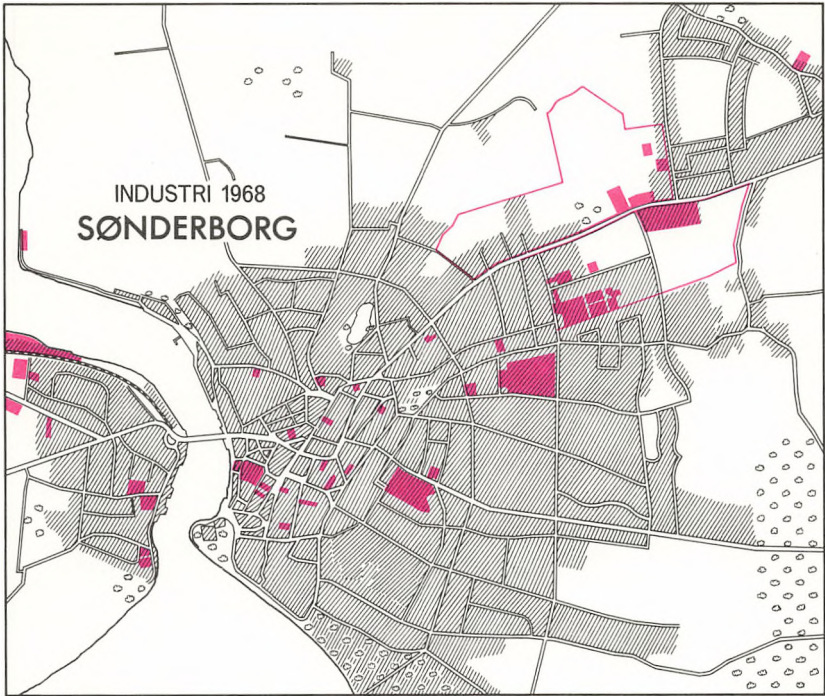
AABENRAA 1964.

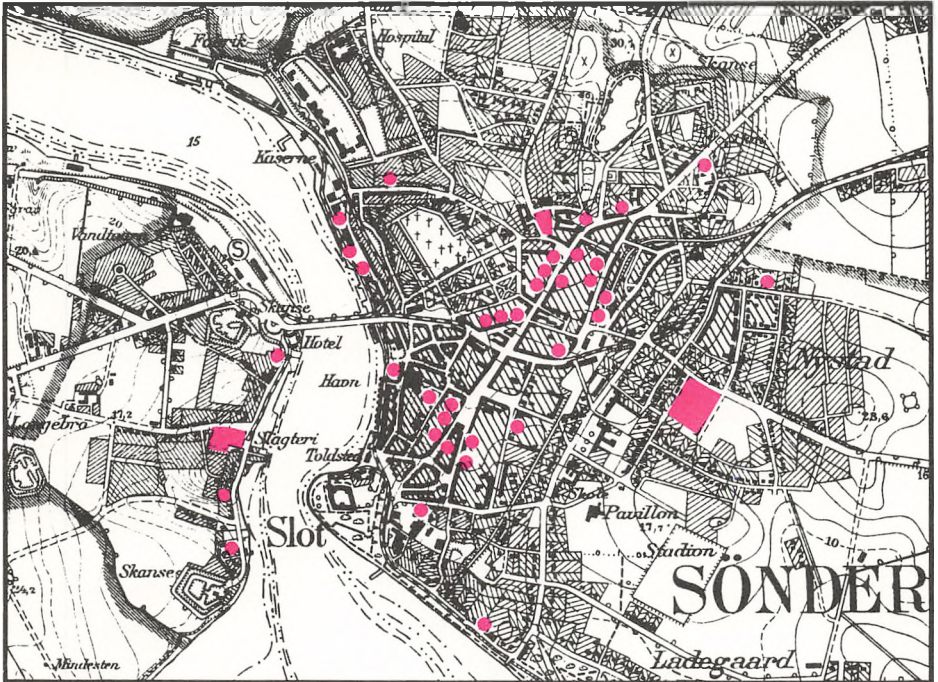

HADERSLEV INDUSTRI 1935.

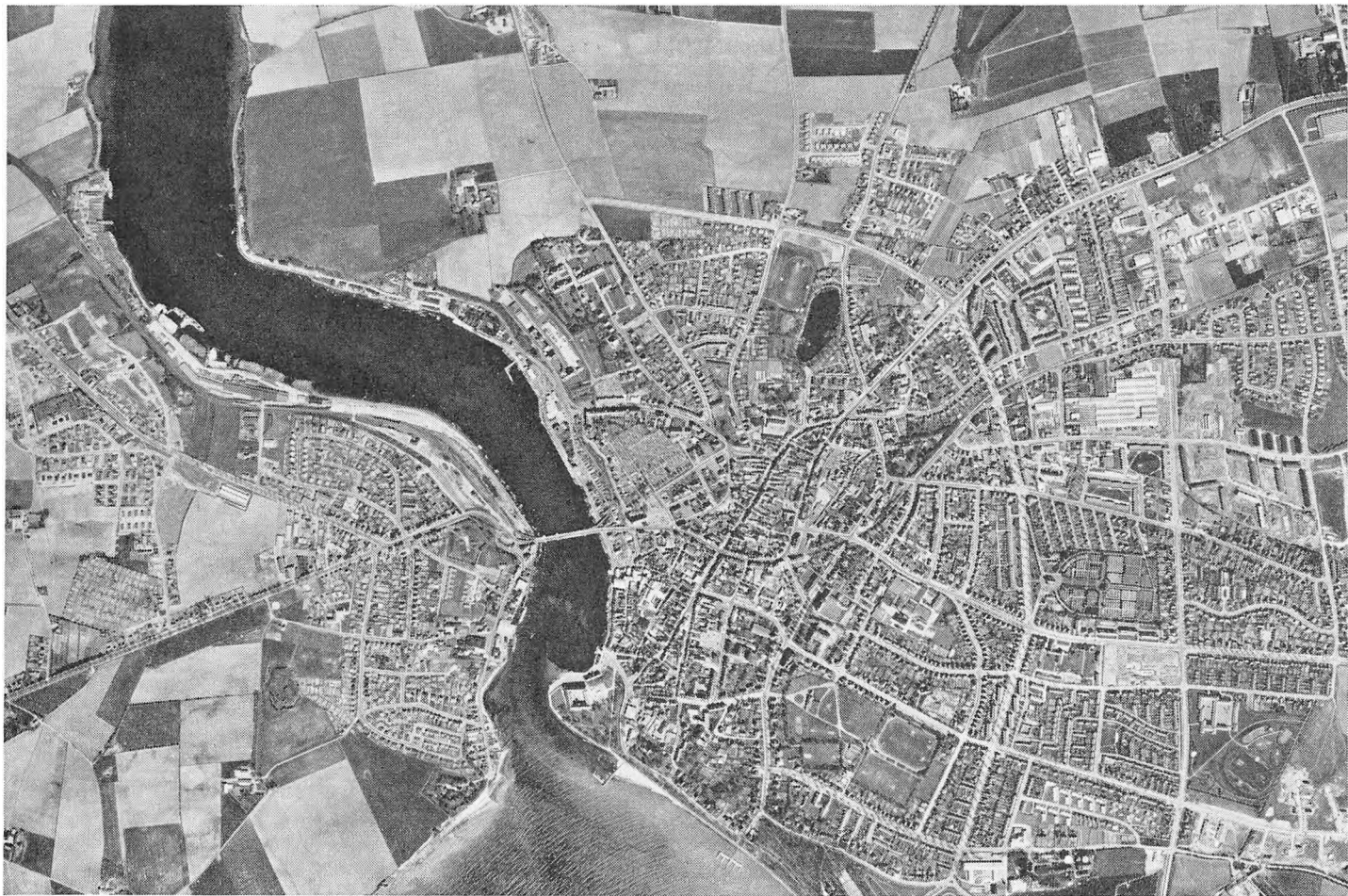

SØNDERBORG INDUSTRI 1935.

N
↑

Reproduceret med tilladelse (A. 27/70) af Geodætisk Institut.

SØNDERBORG 1965.

